

ДМИТРО
СОЛОВЕЙ

ГОЛГОТА
УКРАЇНИ

№ 52

ІНШІ БІЛЬШІ ПРАЦІ АВТОРА, ВИГОТОВЛЕНІ НА ЧУЖИНІ:

а) Надруковані:

- 1. Стежками на Голготу. Ч. 1: Винищення на Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 рр.** Вид. Укр. Вільної Громади, Скрантон, 1952, 88, ціна 40 ц. (Адр. Видавництва: Ukrainiska Vilna Hromada, 2965 Carpenter Ave., Detroit 12, Mich., U.S.A.)

б) Готові до друку:

- 2. Визвольні змагання українського народу в 1917 році в освітленні тогочасної преси.** Матеріали до вивчення доби Центральної Ради (Археографічний збірник більш як на 400 стор. великого книжкового формату. Містить у собі 619 номерів різних, відповідно систематизованих тодішніх пресових повідомлень, статей, документів тощо).
- 3. Розгром Полтави. Фрагменти спогадів з часів визвольних змагань українського народу: 1914-1921 рр.** (Сторінок понад 100 великого книжкового формату).
- 4. Стежками на Голготу. Ч. 2: Рух спротиву та боротьба народу за свободу й незалежність після повалення московсько-більшевицькими окупантами в 1919-1921 рр. Української Народньої Республіки.** (Записи оповідань учасників та безпосередніх спостерігачів про конкретні випадки тощо).

D M Y T R O S O L O V E Y

Golgotha of Ukraine

PART I

THE MOSCOW-BOLSHEVIK OCCUPATION
TERROR IN UKRAINIAN SSR BETWEEN
FIRST AND SECOND WORLD WAR

PUBLISHED BY „UKRAINIAN VOICE”

WINNIPEG

1953

ДМИТРО СОЛОВЕЙ

Голгота України

ЧАСТИНА I

МОСКОВСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ
ТЕРОР В УРСР МІЖ ПЕРШОЮ І ДРУГОЮ
СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

diasporiana.org.ua

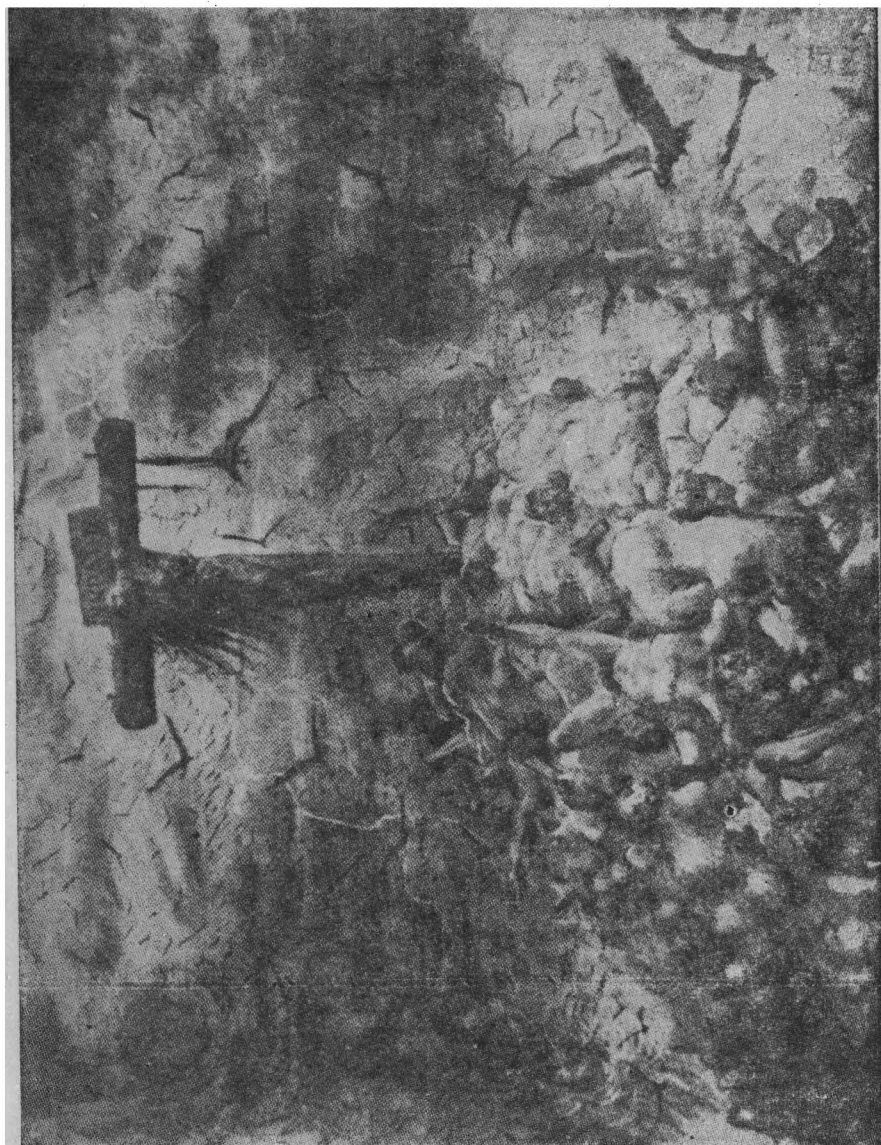
НАКЛАДОМ "УКРАїнСЬКОГО ГОЛОСУ"

ВІННІПЕГ

1953

*Пам'яті
мільйонів жертв
У к р а ї н и,
а в тому мислі
рідних та друзів,
що їх було вбито або
замучено московсько-
большевицькою
системою,
свою скромну працю
присвячує*

Автор.

Петро Андрусів — „Голгога України”

З М І С Т

	Стор.
Від автора	9
I. Припинення організованої збройної боротьби українського народу за самостійність та встановлення московсько-більшевицького окупаційного режиму на Наддніпрянській Україні (1919-1921)	13
1. Революція в Росії та створення Української Народньої Республіки — УНР	15
2. Повалення УНР та основні причини, що цьому сприяли	16
3. Зламання нескоординованого партизанського опору	21
II. Нищення московсько-більшевицькою окупаційною владою українських організацій — політичних, економічних, професійних, культурних — та заміна їх державними, партійно-більшевицькими (1919-1921)	29
4. Винищення українських політичних організацій	31
5. Розгром української кооперації, що була економічною базою українського національного відродження в 1917-1919 рр.	36
6. Розгром культурно-просвітніх та наукових українських організацій	39
7. Знищення українських професійних організацій	41
8. Ліквідація державної самостійности УСРР	43
III. Державотворчі процеси в українському суспільстві та громадська боротьба за дійсну політичну, економічну й культурно-національну незалежність України	45
9. Стихийний процес відродження української нації	47
10. Розріст української культури	49
11. Українізація державного й громадського апарату на Україні та сили спротиву	54
12. Суперечність московських і українських державних інтересів та зростання цієї свідомости серед українців-членів КП(б)У	63
а) Виступ Хвильового в літературі	64
б) Виступ Шумського на ділянці практичної політики	71
в) Волобуїв та його обґрунтування наявности колоніального визиску України Москвою	74
г) Скрипник та його роля в українському відродженні 1920-их років	80
г) Українські комуністи	86
13. Таємні українські політичні організації	91
а) Націоналістичне підпілля в УСРР	92
б) Гетьманське підпілля в УСРР	102
в) "Всеукраїнська Національна Повстанча Козацька Рада" (1926 р.) та "Всеукраїнська Селянська Рада" (1927 р.)	110
г) Демократичне підпілля в УСРР (1. Шістка; 2. Мужича партія; 3. Братство Української Державности — БУД; 4. Пирятинська організація укр. молоді 1924-1925 р;	

5. “Народня Воля”; 6. Укр. Рев. Народ. Партія; 7. “Буревісник”; 8. Драгоманівці; 9. Інші дрібні; 10. Спілка Відродження України — СВУ; 11. Спілка Укр. Молоді — СУМ; 12. Укр. Національний Центр)	112
14. Повстанські організації в УСРР	130
а) Факти збройної повстанської боротьби з окупантами після 1921 р. (1. Група отамана Орла 1922 р.; 2. Організація Іванова — “Сини обижених батьків”; 3. Повстання Галаки на Чернігівщині; 4. Повстанська організація С. Несукая на Чернігівщині року 1924; 5. Повстанський загін Дерещука на Гуманщині; 6. Повстання у Драбовому на Полтавщині; 7. Повстання сел Голо-Пристанського району на Херсонщині року 1930; 8. Селянське повстання на Поділлі року 1930; 9. Повстання на Чернігівщині року 1930, організоване Рябенком; 10. Жіночі заворушення під час “колективізації”; 11. Повстання голодних в 1932-1933 рр.; 12. Інші відомості про повстання)	130
б) Повстанські організації в УСРР, спровоковані агентурою окупантів для виявлення і винищення опозиційних елементів (1. Наслідки провокації агента ГПУ-НКВД, що про них згадує О. Бужанський; 2. “Повстанська організація” в селі Халепцях 1929 р.; 3. Кривава провокація на Роменщині, Лубенщині й Лохвиччині року 1930; 4. “Повстанська організація” 1930-1931 рр. “від Лубень до Полтави”; 5. “Повстанська організація” Петра Блохи з 73 осіб; 6. Повстанська організація ОУНД)	142
IV. Період посиленого політичного терору московсько-більшевицьких окупантів і масового фізичного винищування мирної людності України (1929-1941)	151
15. Натиск на українське село (період “колективізації”)	153
а) Що ховалося за гаслом “знищення куркуля як кляси”	153
б) Факти про методи “розкуркулювання” і масове нищення людей, подані свідками й потерпілими	155
в) “Кубанська операція 1932-1933 рр.” в освітленні росіянина колишнього співробітника органу НКВД	165
16. Нищення людности України в спосіб організації плянового голоду	171
а) Посилення голодової катастрофи 1921-1922 рр.	171
б) Навмисне створення на Україні голоду в 1932-1933 рр. та основна мета цієї пляново проведеної акції народобивства	174
в) Жажіття голоду ім. Сталіна	185
г) Намагання окупантів приховати свій злочин народобивства	193
г) Скільки знищено на Україні людей	201
17. Винищування української інтелігенції з метою обезголовити відроджену українську націю:	217
а) Яке завдання ставили собі на Україні московські окупанти	217
б) Розгром українських наукових сил	222
в) Нищення українських письменників	228
г) Погром українських мистецьких сил	235
г) Винищення діячів української кооперації, агрономів, економістів тощо	238
д) Винищення провідних кадрів УАПЦ	239

е) Загальний підсумок втрат українських провіднич кадрів	241
18. Поля братських могил, жертв московських окупантів — документальні докази московсько-більшевицького народовбивства:	244
а) Подвійна функція плянового терору на Україні	244
б) Братські могили масових жертв (1. Вінницькі могили; 2. Братські могили Лук'янівки в Києві; 3. Братські могили хутора Биковні; 4. Братські могили у Надвірній)	250
Кінцеві зауваження	278
Бібліографічні посилання	280

ВІД АВТОРА

Пишучи оцю першу частину задуманої праці, автор не претендував на повноту висвітлення історії України під московсько-большевицькою окупацією після падіння Української Народньої Республіки. Це лишається ще справою майбутнього і тих наших дослідників, що житимуть не в умовах таборового поневіряння втікачів з батьківщини, окупованої ворогом, а також і не в умовах, скажімо, звичайних фабричних робітників навіть у такій добре економічно впорядкованій країні, як США. А в цих умовах жив і живе автор, не маючи змоги ані користуватися з бібліотечних та архівних багатств, що їх можна для даної теми знайти навіть тут, за кордонами України, хоча і в дуже обмежених розмірах, ані не міг він постійно й пильно стежити за всім тим, що друкується й виходить у світ дотичного до розроблюваного тут питання. Іноді доводилося йому у цих умовах користуватися й не з першоджерел, які були для нього часто-густо неприступні, а з джерел передавальних.

Для успішного написання історії України під московсько-большевицькою окупацією, у всій її повноті й досконалості, потрібні відповідні матеріальні засоби й відповідні умови. Дослідник мусить мати також змогу віддавати своїй праці увесь свій час і всю свою увагу на протязі довгого часу. Автор же цієї книжки тих матеріальних засобів, тих догідних умов і достатнього для опрацювання теми часу не мав, і спроможності його в даному разі були максимально обмежені.

Тому, беручися за висвітлення наміченої теми, автор не ставив собі завдання дати повну наукову розробку історії України взятого ним періоду, а свідомо обмежив себе. Він хотів лише, поки ще має сили та якусь спроможність, пробивши кропітку, марудну та важку піонерську роботу й використавши все для нього в даних умовах приступне, пролотати у цій ціліні першу стежку. Він хотів накреслити й підперти достатньо фактами лише дві характерні риси української історії між двох перших світових війн. З одного боку, він поставив собі за завдання показати читачеві **продовження УРСР нестримного процесу українського національного від-**

родження, що почався і набрав титанічного розгону на Україні після революції 1917 року, коли та революція розірвала кайдани московського колоніального панування над підбитими царською Росією народами, й коли почала творитися вільна й незалежна Українська Народня Республіка. З другого боку, він намагався змалювати безоглядне плянове й систематичне застосування московським большевизмом страхітливого колоніального насильства, грабунку й нечуваного в історії людства фізичного винищування мільйонів української людности. Того винищування, що його окупанти провадили з метою за всяку ціну задушити або, принаймні, загальмувати процес українського національного відродження, процес звільнення України від колоніальної залежності. Відси й назва книжки — Голгота України.

Треба зауважити тут також, що ця праця в першому своєму варіанті, в обсязі якихось 3-4 аркушів друку, була написана ще в останні три місяці року 1948 в таборі ім. М. Лисенка в Ганновері (в Німеччині), коли автор-діпі мав ще змогу (щоправда — в дуже не сприятливих побутових умовах) віддавати щоденно увесь свій час на опрацювання цієї теми. Але знайти тоді видавця для неї авторові не пощастило, хоча він і стукався до багатьох дверей: одні бо мали добру волю, але не знайшли у себе достатніх матеріальних засобів, інші ж мали достатні матеріальні засоби, але не знайшли у себе доброї волі. Власних же засобів для видання книжки автор не мав.

Втративши майже цілком надію на видрукування книжки, автор в наступні два роки за інерцією, так би мовити, продовжував ще нагромаджувати матеріал до своєї теми та дещому поширював свою працю, але робив це вже не пляномірно й не систематично, а тільки в деяких розділах і принагідно. Отож, коли наприкінці 1950 р. Адміністрація й Редакція „Українського Голосу” в Канаді, ознайомившись з працею в годішньому варіанті, погодилася взяти її в 1951 р. для видрукування спершу в тижневикові, а потім зробити відбиток окремою книжкою, — перед автором постало завдання ґрунтовної переробки й доповнення раніш написаного. Адже за час після 1948 р. з’явилося в друковій чимало нових матеріалів, чимало сирих матеріалів за цей час зібрав сам автор від живих свідків та учасників подій і, нарешті, до авторових рук потрапило дещо з того, раніш надрукованого, чого він, працюючи над оформленням першого варіанту книжки, не міг дістати, прочитати й використати.

Ця переробка й доповнення тривали більш року й передували друкуванню кожного розділу у тижневикові. Автор бо, працюючи в цей час робітником на фабриці, фактично міг віддавати на це лише один свій вільний від праці день на тиждень — неділю. Зрозуміло, що такі специфічні умови та велика розтягнутість в часі остаточного оформлення та друкування написаного, що відбувалося протягом більш року (бо доводилося не тільки дещо переробляти й додавати, а й писати та вставляти цілі нові розділи), відбилися, звичайно, на структурі праці й на не рівномірній докладності розробки перших та останніх розділів. Це те, чого автор не міг уникнути. Але він сподівається все ж, що ця його праця, на яку віддано багато часу й зусиль, не зважаючи на всі її можливі недоліки, не буде марною.

Чи в цілому пощастило авторові здійснити своє завдання і в якій саме мірі, чи зміг він своєю працею допомогти справі дальшої розробки вузлових питань історії України за останні десятиріччя, а також чи зміг він, зібравши й систематизувавши матеріяли й факти, дати нову зброю для боротьби за звільнення України від ворожої окупації тим, хто її з різних позицій провадить в даний момент, — скаже уважна й безстороння фахова громадська критика.

Нарешті, автор вважає за свій обов'язок висловити тут щиро подяку усім тим, хто допоміг йому при писанні цієї праці зауваженнями, спогадами, встановленням конкретних реєстрів загиблих та засланих, своїми матеріялами, своїми порадами, моральною підтримкою тощо, зокрема щиро дякує ВШД: Ів. Бакалові, Ст. Волинцеві, Мих. Добрянському, В. Доленкові, Вол. Дубову, покійному о. Мих. Карачківському, Вад. Кривецькому та Вол. Міяковському за різні вартісні матеріяли та важливі зауваження.

Щиро дякує він також Адміністрації й Редакції тижневика „Український Голос” в особі ВШД Ольги Войценко та І. Г. Сирника, які допомогли в надрукуванні цієї праці, а ВШД Ол. Гай-Головкові за безпосередній догляд за друком та коректою.

**ПРОДОВЖЕННЯ ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ЗА САМОСТІЙНІСТЬ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ МОСКОВСЬКОГО
БОЛЬШЕВИЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА
НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919 - 1921)**

I. РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ ТА СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

В наслідок лютневої революції 1917 року відстала, реакційна й деспотична царська Росія завалилася. Завалилася велетенська „тюрма народів”, що давно вже мала наскрізь прогнилі стіни. Пригноблені Росією національно, політично, соціально й економічно народи, відчувши педих волі, зараз же гарячково, з великим поспіхом почали розбивати й скидати з себе численні кайдани довгої й тяжкої колоніальної неволі. Тої неволі, що протягом віків не дозволяла їм, цим у різний спосіб підбитим Росією народам, культурно-національно розвиватися. Тої неволі, яка впродовж життя багатьох поколінь тримала їх в стані жахливої темноти, в стані жорстокого колоніального визиску, в стані соціального й політичного пригнічення, в стані неймовірних злиднів і загального безкультур'я.

Всі пригноблені царською Росією народи — українці, білоруси, поляки, литовці, грузини, фіни й багато інших — намагалися після революції в спосіб створення своїх власних держав забезпечити собі надалі вільне, на нових, демократичних принципах побудоване життя, вільний розвиток.

Визвольна боротьба українського народу (яка, до речі, розпочалася року 1917 повстанням Волинського полку в Петрограді, в наслідок якого, кінець-кінцем, і завалився апарат царської Росії) завершилася незвичайно важливими державними актами:

1) Четвертим Універсалом Української Центральної Ради в Києві від 22. I. 1918 р., яким проголошена була незалежна **Українська Народня Республіка, і**

2) Постановою Всеукраїнського Трудового Конгресу в Києві та Універсалом Директорії від 22. I. 1919 р. про **злуку всіх українських земель в одну Незалежну Соборну Державу.**

2. ПОВАЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ОСНОВНІ ПРИЧИНИ, ЩО ЦЬОМУ СПРИЯЛИ

Та не встигла **Українська Народня Республіка (УНР)**, що народилася в огні і бурі революції, ще й окріпнути, не встигла міцно стати на власні ноги, не встигла ще українська земля, здавна розірвана сусідами-імперіялістами на клатті, об'єднатися, як на неї з чотирьох боків накинудися ворожі сили. Наслідки цього були такі.

Буковина — в кінці 1918 р. була захоплена румунськими військами. Ці війська ще раніше захопили й іншу південну українську територію, що була в складі Басарабської губернії кол. Росії, та також приєднали її до Румунії.

Галичина — наприкінці 1918 р. була енергійно заатакована армією новоствореної Польської Республіки. Тою сотисячною армією Юзефа Галлера, що була сформована частково у США (30.000), а в основному у Франції, де її було вивчено й озброєно, і яку в дальшому підтримувала та ж Франція.

Закарпаття (Карпатська Україна) — було приєднане до новоствореної Чехо-Словацької Республіки з обіцянкою дати йому автономію, якої, до речі, так і не було дано.

Кубань, яка ще не встигла здійснити своє об'єднання з УНР, була захоплена біломосковською армією.

Наддніпрянина ж, цей основний масив української території, змушена була стримувати навалу з південного сходу — московської білої армії Денікіна-Врангеля, що її енергійно морально й матеріально підтримувала Антанта, а з півночі — московської червоної большевицької армії, що „залізним потоком” сунула на Україну по хліб.

У цій затяжній визвольній боротьбі молода Українська Держава не змогла захистити своєї незалежності і, кінець-кінцем, знесилена впала під жорстокими ударами сусідів-ворогів.

Основні причини цієї поразки були такі.

1. Українська народня маса на Наддніпрянщині була тоді ще жахливо темна і політично та національно несвідома.

Адже з кожної сотні **селянської** маси 85 було тоді зовсім неписьменних, а 15 хоч і письменних, та занадто мало. Це були наслідки 250-річного колоніального панування Москви над Україною після того, як московський уряд підступно зламав Переяславський трактат 1654 року та перетворив Україну на свою колонію. **Москва зацікавлена була тримати Україну в темноті.**

2. Усі більші міста й промислові центри на Україні були тоді, в момент революції 1917 р., цілковито зросійщені, денационалізовані, а значить — національно чужі українській народній масі. А вони ж бо, ці міста, скрізь були і є головними продуцентами й поширювачами нових ідей — політичних, соціальних, економічних та національних, а разом з тим були і є організаторами народньої маси. Отож, міста, цей штаб країни, були в чужих руках.¹⁾

3. Уся інтелігенція українського походження (за дуже малими винятками) була тоді цілком зросійшена в наслідок відповідної системи московського виховання, що діяла на Україні більше двох віків. Ця наша вихована в московському дусі інтелігенція в момент революції здебільшого зовсім не усвідомлювала собі значення національного поневолення та колоніального стану свого народу. Отже, коли створено незалежну **Українську Народню Республіку**, то цілковито ніким було обсадити державний і громадський апарат, що **потребував багатьох сот тисяч свідомих, відданих, чесних і знаючих своє діло людей.**

А від цього велетенського державного й громадського апарату, від його роботи **не за страх, а за совість** залежить за наших часів усе: і чітка дія керівних осередків у центрі і на місцях, і добра та цілком надійна організація військової сили, і налагодженість інтенсивного господарського життя країни, її економіки та фінансів, цієї передумови державної сили та розвитку, і безперерійна праця транспорту та зв'язку, без чого, за наших часів, неможливе нормальне життя країни не лише за часів війни, а й за мирних умов, і добре налагоджена культурно-просвітня і пропагандивна діяльність, що є особливо потрібні там, де в наявності страшна темрява і несвідомість, і де завжди легше буває викресати мстивий огонь, що приносить руйницьку пожежу, аніж викликати запал до довгої напруженої конструктивної праці там, де державі доводиться самій собі майже з нічого творити потрібні керівні кадри.

4. Недостатня в той момент розвиненість та квалітет української політичної думки й громадської організаційної праці, яка була в цілковитій залежності від трьох попередніх умов та від довгого панування в колишній царській Росії монархічного абсолютизму. Цей абсолютизм протягом дуже довгого часу не давав жодної можливості розвинути-ся українській політичній думці, а українська громадська організаційна праця була цілком здавлена й недозволена навіть на ділянці культурно-просвітній. Досить буде нагадати для ілюстрації, що 23 січня 1917 р. одеський військовий суд засудив на **чотири роки каторжних робіт** усю управу катеринославського українського просвітнього товариства „Просвіта”, хоча ці люди ніякої злочинної роботи не провадили.²⁾

5. Цілковита ізольованість Української Народньої Республіки від тодішнього світу й відсутність будь-якої підтримки з боку інших держав, що безпосередньо не межували з Україною. Більш того. Всемогутня тоді Антанта підтримувала в боротьбі проти України її ворогів, зокрема Польщу (війська генерала Галлера були обладані всілякою зброєю французьким урядом) і монархічну Росію (війська Денікіна-Врангеля морально, зброєю і навіть військом підтримувани були тією ж Францією та іншими великими державами).

Але ці фактори, що протидіяли визвольним змаганням українського народу в 1917-1921 рр., хоча вони й були дуже важливі самі по собі і дуже таки давалися взнаки молодій українській державі, не мали б вирішального значення, коли б не наступна найголовніша причина шоста, а саме:

6. Спроба німецького командування втрутитися у внутрішній розвиток державного українського життя.

Зробивши 29 квітня 1918 р. державний переворот на Україні, німці:

а) перетворили Україну на свою колонію з маріонетковим гетьманським урядом, викликавши цим до себе ненависть серед широких кіл українського громадянства;

б) зруйнували молодий український державний апарат Центральної Ради, що повільно, з великими труднощами (в наслідок причин, зазначених передніше в п. п. 1-5) творився і зміцнювався протягом цілого попереднього року;

в) сприяли заміненню того українського державного апарату новим апаратом, що був зверху до низу складений

переважно з чужонаціональних елементів і здебільшого активних ворогів українського визволення, з ворогів української державности;³⁾

г) сприяли поверненню політичної й соціальної реакції, що собливо яскраво й відчутно виявила себе в каральних експедиціях на села. Ці каральні експедиції широко здійснювано з метою помститися на селянах за погроми поміщицьких економія та для того, щоб повернути й терором закріпити на Україні колишне панівне соціально-економічне становище поміщництва.

Оці, щойно перераховані чотири моменти — наслідки державного перевороту 29.4.1918 р., разом взяті — викликали у значної кількості українського селянства й робітництва одворотне почуття до української влади, поняття про яку в них утотожнювалося тоді з гетьманською владою, її каральними експедиціями та німецьким колоніальним визиском. А це з свого боку сприяло тоді зростанню симпатій до московських большевиків, які, через свою спочатку невелику п'яту колону на Україні старанно реклямували себе як захисників інтересів українського селянства.

І от, коли після падіння режиму Павла Скоропадського (а воно було неминучим), Києвом опанував новий народній уряд, що звався Директорією, то цей уряд, який зразу ж змушений був провадити оборонну боротьбу проти наступів на Україну червоної армії з півночі й білої армії з південного сходу, **не мав на що опертися**. Державний апарат, створений Центральною Радою, був знищений переворотом 29.4.1918 р., гетьманський державний апарат розсипався в наслідок народнього повстання наприкінці 1918 р., а те, що лишилося — не заслуговувало на довір'я, бо, як і весь той гетьманський державний апарат, було чужонаціональне й вороже до визвольних змагань українського народу. Це не значить, що в гетьманському апараті зовсім не було тоді свідомих українців, відданих справі відродження свого народу. Ні, вони були і часом займали навіть високі становища, як от Дм. Дорошенко, що був міністром зовнішніх справ, але в цілій тодішній гетьманській державній системі вони творили **непомітну меншість і не вони були творцями цілої гетьманської політики**. Отож, Директорії доводилося в умовах боротьби й недостачі української інтелігенції „на ходу” створювати новий державний апарат, і це при наявності всіх тих факторів, годовніші з яких були названі передніше.

Зрозуміло, що поразка мусіла наступити.

Після впертої дворічної боротьби український уряд, на чолі з головою Директорії Симоном Петлюрою і з рештками армії, в листопаді 1920 р. змушений був залишити державну територію України.

Окуповані українські землі по частках дісталися у володіння різним державам: **Буковина й Басарабія** з українськими повітами опинилися під Румунією, **Закарпаття** дісталось до складу Чехо-Словацької Республіки, **Галичина, Холмщина, Підляшшя** й частина **Волині** — до складу Польщі, а всі землі **Наддніпрящини** — основний масив української етнографічної території — опинився під московською советською окупацією.

3. ЗЛАМАННЯ НЕСКООРДИНОВАНОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ОПОРУ

Ще темна й несвідома в момент революції 1917 р. українська народня маса Наддніпрянщини не створила рішучого опору північним московським загарбникам у момент їхньої навали на Україну. Не підтримала вона з достатньою активністю й жертвенністю свого уряду — Директорії. Збита спантелику (з одного боку — явищами гострої соціально-політичної реакції під час режиму Павла Скоропадського 29. 4. 1918 - 14. 12. 1918, яка особливо яскраво виявилася в організації каральних експедицій на села, а з другого боку — влучною демагогічною пропагандою московської большевицької агентури на Україні, що обіцяла їй „рай на землі“), вона необачно випустила з своїх рук владу й упустила ворога до своєї країни. Вона дала йому змогу захопити до своїх рук державний керівний, військовий і поліцейний апарат на Україні і цим спричинилася до падіння Директорії, а потім — до свого уярмлення, закріпачення.

А чого так настирливо вдиралися большевики на Україну?

Перш за все — вони йшли сюди по хліб. Зруйноване господарство їхньої країни не могло їх прогодувати. Налагодити ж оце зруйноване своє господарство — їм не щастило. Тому й вирішили вони скористуватися тяжким моментом для України і збройною рукою захопити її під свою зверхність, зробити її своєю колонією, щоб господарювати в ній, як у себе дома або й більше того.

Усе це прекрасно виявив Шліхтер, один з комісарів, що його Москва призначила для України. Ще 22. 3. 1919 р. він на засіданні Московської Ради Робітн. Депутатів із захопленням говорив:

„Ви всі пам'ятаєте, що, як Україна почала ставати советською, з кожним днем руху червоної армії наперед — нам і вам легшало на душі: багата, хлібна Україна — наша!... Маємо чотири центральні військові відділи постачання. На них покладаємо всі наші надії! Маємо масу надісланих (з Росії

на Україну) робітників, що зуміють затопити всі українські села. Ми завжди пам'ятаємо, що всі погляди пролетаріату Росії обернуті на Україну"⁴).

Отож, уже з початком 1919 року почалося масове й плянове грабування тих теренів України, що їх пощастило захопити окупаційному большевицькому війську. Українська народня маса почала тоді потроху розуміти дійсну мету приходу большевиків на Україну. В наслідок цього починається масова партизанська боротьба, спрямована проти загарбників-окупантів.

За свідченням Х. Раковського, тодішнього голови уряду, що його призначила Москва для України, лише за три з половиною весняні й літні місяці 1919 р. на Україні відбулося **328 повстань!** А з того числа:

від 1.IV. до 1.V 1919 р.	— 93 повстання
від 1.V до 15.V 1919	— 28 повстань
від 1.VI до 19.VI 1919	— 207 повстань ⁵)

Отож не даремно Шліхтер писав згодом, що на Україні в 1919 році „кожен пуд заготовленого збіжжя був облитий краплями крови”⁶).

Із більших партизанських отаманів, що керували збройною боротьбою того періоду, відомі нам такі: 1. **Григорій**, що діяв на Херсонщині і який спромігся навіть скинути в Чорне море французький десант, що прибув на допомогу Денікінові будувати єдину неділиму Росію. 2. **Махно**, тереном діяльності якого в 1919-1920 рр. була Катеринославщина і який завдавав багато клопоту армії Денікіна, руйнуючи її запілля, а потім большевикам. 3. **Зелений (Данило Терпило)** на Київщині. Він у 1917-1920 роках провадив боротьбу з большевиками й денікінцями і загинув у цій боротьбі. 4. **Волинець**, колишній повітов. комісар, нач. міліції Гайсинського повіту, організатор „Вільного Козацтва”, учасник повстання проти Скоропадського. За Директорії в 1919 р. він очолював Гайсинський полк, що боровся з большевиками й до кінця 1920 р. провадив партизанську боротьбу з окупантами в Гайсинському повіті. 5. **Шепель Яків**, що в околицях Жмеринки, Вінниці, Літина й Лятичева провадив партизанську боротьбу з окупантами в 1919-1921 роках. 6. **Ангел** на Чернігівщині провадив партизанську боротьбу з большевицьким окупаційним військом.

Цей повстанський рух на Україні інтенсивно продовжувався протягом усього періоду 1919-1921 рр. **За даними офі-**

ційного советського „Збірника справоздань” (виданого в Хаківі року 1921), на Україні раховано було тоді близько 40.000 повстанців проти московського большевицького окупаційного режиму. А за даними газети „Комуніст” (за 11. 1. 1923 р.) протягом року 1921 було викрито й ліквідовано 6,000 повстанських організацій! Нарешті офіційний „Збірник справоздань” 1923 р. повідомляє, що большевицькі збройні сили протягом 1920-1921 років відбили в боях з повстанцями на Україні: 43 гармати, 1812 скоростріль, 31.788 рушниць, 2,312 шабель, 3,902 револьвери тощо.⁷⁾

Та, на жаль, цей величезний рух збройного спротиву відбувався неорганізовано, необ'єднано. Кожен повстанський отаман діяв здебільшого на свою руч, не визнаючи зверхности свого українського уряду — Директорії, і часом навіть роблячи шкоду тому урядові. Кожен повстанський отаман не дбав також і про об'єднання своїх сил із силами інших, а часто-густо навіть поборював їх. Відомі випадки й взаємознищення. (Махно, наприклад, забив Григорієва. Зінов'їв, отаман анархістського загону в лісах коло Козятина, знищив Кобилляцький повстанський штаб і провід кобилляцьких укапістів, що діяли проти Денікіна, тощо). Отож, цілковиту рацію мав П. Феденко, коли писав у своїй книзі „Український громадський рух у XX ст.”:

„Біда українського руху була в тім, що маси не йшли за одним національним проводом, а розпорошували свої сили в повстанській несконсолідованій боротьбі. Коли б український народ зумів пролити на організованім фронті хоч сотенну частину тієї крові, що лилася по всій Україні в повстанській боротьбі 1919 р. проти „білої” та „червоної” Росії, то цих жертв вистачило б з горою для оборони української незалежної держави проти всіх зовнішніх сил. Мусимо визнати, що українську боротьбу завалила в першу чергу мала свідомість українських народніх мас та недостатня організованість.

Можна без перебільшення приложити до українців 1919 року слова гетьмана Мазепи, писані про українців XVII-го віку:

„Через незгоду всі пропали, самі себе звоювали!”

Отамани — Григоріїв, Махно, Зелений повели свої полки проти незалежної України і помогли большевикам запанувати над Українським народом. Були між повстанськими отаманами й такі, що орієнтувалися на Денікіна (Струк тощо)⁸⁾

Оця несвідомість, роз'єднаність та недостиглість тодішнього політичного й національного думання українських народніх мас і навіть багатьох чільних українських політичних діячів — прекрасно використали большевики. Налагодженням неймовірного по своїх розмірах шпіонажу, доносництва, застосуванням якнайширшої системи провокацій та зрад, нарешті — нещадним масовим без суду нищенням не лише повстанців, а й усіх, кого лише запідозрено було в стосунках з повстанцями, большевицькому керівництву пощастило загнати роз'єднаний партизанський рух на шлях гнітючої безвиглядности та взаємної підозри й морального розкладу⁹).

Крім того, переведення частих і досконало організованих масових обшуків із застосуванням драконівських кар унеможливило будь-яке зберігання зброї. Вже бо в грудні 1919 р. ЦК російської комуністичної партії проголосив, що **відібрання в людности України зброї є найголовніше завдання советського будівництва на Україні¹⁰**

І повстанський рух на Україні занепав. У степових частинах України вже в 1920 р., а в лісових — у 1921 р. Деякий відгомін його, щоправда, чувся ще й пізніше по Україні, але то вже були останні конвульсії.

Щоб дати яскраве уявлення про причини тодішніх селянських повстань на Україні та методів боротьби з ними окупанта, подамо тут опис одного конкретного випадку — повстання в селі Медвин на Київщині, — що його нещодавно подав один з учасників тієї акції.

„У перші дні лютневої революції 1917 року — пише він — медвинці свідомо стали на справжній шлях національно-визвольної боротьби. Під Медвином відбувалися бої з німцями, денікінцями, поляками та большевиками.

„Настала друга половина 1920 року, і московський окупант почав закріплюватися на Україні. 5-го серпня (ст. ст.) до Медвина прибули „пітерські комісари“, скликали загальні збори селян і оголосили мобілізацію на колчаківський фронт, програму „продразв'орсткі“ та почали погрожувати розправою „петлюровській контрреволюції“ та зневажати українську мову, називаючи її „контрреволюційним язиком“. Не стерпіли медвинці такої зневаги й образи, заарештували комісарів і 6 серпня оголосили повстання проти „советської власти“. Вся молодь взялася за зброю. З сусідніх сіл прибувала підмога. Повстання очолив сотник Лебідь з місцевими старшинами.

„Стурбувалася „власть” околишніх міст: Тараші, Богуслава, Корсуня тощо і мобілізувала всі наявні сили місцевої охорони та оперативних відділів червоної армії на боротьбу з „петлюрівською контрреволюцією”. І збройна боротьба розпочалася.

„Тількищо наблизився ворог, великий дзвін Успенської церкви вдарив на сполох. З поля, де люди працювали, а діти пасли худобу, все поспішало до села і ставало насупроти ворога, — одні з рушницями, інші з киями.

„Сім разів з різних боків наступав ворог. 9-го серпня невеликий загін ворога заскочив у село. Спалено оселю священика, забито кілька селян та пограбовано частину хат. Але село завзято борилося.

„Медвинці провадять успішні операції в околицях сусідніх міст. Повстання от-от поширяться на більші терени.

„І ось, занепокоєний Кремль дає наказ своїм військовим частинам, що переходили з польського на південно-врангелівський фронт, зруйнувати „гнездо петлюровської контрреволюції в Медвіне”.

„21-го вересня надвечір до Медвина наближається ціла дивізія ворожого війська і з трьох боків облягає село. Настає остання передсмертна ніч. Тепла, трохи хмарна, але страшна своєю тишою, хоч ніхто в селі не спав: всі готувалися до передсмертного бою.

„О 9-ій годині ранку 22 вересня ворожа ракета сигналізує початок бою. До 4-ої години дня з трьох боків сипався смертоносний вогонь цілої ворожої дивізії по селу. В оборонців, що налічували в себе щось коло 300-400 рушниць та три кулемети, не вистачає набоїв. Ворог ближче підсунув артилерію і почав обстрілювати Медвин. Він штурмує село, а його кіннота готується перетнути шляхи відступу оборонцям з четвертого боку села, що прилягає до лісу, але дарма. Невелика група сміливців, серед яких був і 17-річний автор цих спогадів, пробралася у тил ворога, обстріляла з близької відстані його кінноту, наробила шелесту, а опісля — розсипалась. Оборонці села всі поволі вийшли в безпечніші місця — до лісу, а ворог штурмував вулицю за вулицею, займаючи село.

„Три дні горів пограбований Медвин. Згоріло щось із дві тисячі хат та інших господарських будівель, 40 вітряків, Успенська церква. Стягнуто з села (воно мало понад 12 тис. мешканців) величезну контрибуцію хлібом, салом, кіньми,

свиньми, вівцями, гусьми, курми, кожухами, полотном, сіном тощо.

„Повстанці ховались у лісах. Десь трапилася збройна сутичка з подорожніми „будьоновськими обозами”. І ось 30 вересня заскакує до Медвина кіннота Будьонного і голими шаблями зганяє всіх чоловіків та молодь на майдан до волости, де навколо стоять кулемети. Виступає „комісар” з коротким повчальним словом. Бере переднього селянина за груди, виводить на трибуну, витягає пістоль і тут же стріляє в нього. „Такое будет всем”, „поплатітесь своїмі синами!” „Расходітесь!” — промовив комісар. Потім відібрали 80 молодших чоловіків і хлопців і вже присмерком через село прогнали в напрямку до Лисянки.

„Незабаром село почуло передсмертні крики своїх братів та стрілянину, що тривала 5-10 хвилин. За кілометр від села, коло Ковтунового ліска, обабіч шляху ці 80 чоловіка були порубані та постріляні. Лишився лише один, що, легко поранений, впав у струмок і вцілів під трупами своїх братів.

„Свято Покрови стрічали медвинці великим горем. Батьки, жінки і діти вдосвіта серед купи перемішаних з кров'ю і землею трупів розшукували своїх дітей, чоловіків і батьків та, поспішаючи, без домовини, ховали їх на цвинтарях. За кілька днів люди зібрали на місці подій змочену кров'ю землю, насипали могилу і поставили на ній хрест.

„Щоб закріпити „рабоче-крестьянскую власть”, в селі на цілу зиму розквартировано полк кінноти і полк піхоти на цілковитому утриманні села, а згодом приїхав відділ київської „Губчека” і забрав декілька сот селян до Смілої, де мав їх судити „Ревтрибунал”. Назад ніхто з них не повернувся.

„А потім? А потім впродовж цілої зими групи людей по 20-40 чоловіка гнано в напрямку Богуслава до Києва на Єлисаветинську вулицю, що на Печерську, відкіля теж ніхто не повертався.

„А потім „контрреволюціонное петлюровское” село почало советизуватися, з'явилися: комнезам, комсомол, комячейка, колгоспи і т. п.”¹⁰⁰).

Не менш яскраву картину отаких винятково жорстоких способів придушування повстання 1920 р. в Лютенці та Рашевці на Полтавщині нещодавно змалював нам свідок і учасник тих подій Семен Пархоменко. Дику азійську жорстокість у поборюванні українського повстанського руху змальовує

також і Віталій Юрченко у своїй книзі „Шляхами на Соловки”, що надрукована в 1931 р., і т. д.

Отже, відома всім листопадова трагедія під Базаром у 1921 р. на Житомирщині — ця остання відчайдушна спроба жменьки обезброєних у Польщі, але організованих ще вояків уряду УНР з'єднатися з повстанцями на Україні, щоб спільними зусиллями викинути окупантів з рідної землі — була вже лебединою піснею збройних визвольних змагань українського народу в цьому п'ятирічному періоді. Розпочавшись революцією 1917 р., вони занепадають після згаданої тяжкої для українців поразки під Базаром, хоча й не зникають зовсім.

Так відбувалася на Україні ліквідація повстанських рухів у 1920-21 рр.

Після цього починається новий період. Широка українська громадська думка, буди загнонена в льох нелюдським щодо своєї жорстокості терором большевиків, помацки шукає нових шляхів та інших засобів для створення будь-якого самозахисту й спротиву.

II

**НИЩЕННЯ БОЛЬШЕВИЦЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ
УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ — ПОЛІТИЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ,
ПРОФЕСІЙНИХ, КУЛЬТУРНИХ — ТА ЗАМІНА ЇХ ДЕРЖАВНИМИ,
ПАРТІЙНО-БОЛЬШЕВИЦЬКИМИ (1919 — 1921)**

4. ВИНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Розгромлюючи молоду, ще недостатньо зорганізовану військову силу УНР, московський більшовизм звернув пильну увагу й на **розгром усякого організованого громадсько-політичного життя на Україні**. Отож, з окупацією більшовиками України зникають молоді українські партії. Провід цих партій (УСДРП, УПСР, УПСФ тощо) та найбільш діяльні члени, взявши активну участь в уряді УНР та збройній боротьбі з окупантами, здебільшого вийшли за межі України й опинилися на еміграції. Рештки ж організаційного й керівного апарату українських політичних партій були нещадно розгромлені більшовицькою ЧеКа. Навіть Українські **комуністичні партії** — боротьбісти й укапісти — швидко зникли. Першою була ліквідована партія **боротьбістів**.

До 1918 р. Партія Укр. Соц. Революціонерів була неподільна, але в ній помітні були дві виразні течії — „центральною” і „лівобережною”. **Центральну**, більш помірковану, очолював Микола Ковалевський, **лівобережну** ж, більш радикальну, очолювали Гнат Михайличенко, Лободюк, Левко Ковалів, Михайло Литвиненко, Шумський, Блакитний, Полоз, Андрій Заливчий.

Під час гетьманування Скоропадського в 1918 р. **лівобережна** течія Партії Укр. Соц. Революціонерів, опинившись в запіллі, увійшла в контакт з російською комуністичною партією більшовиків і створила свій окремий (від „центральної” групи УПСР) провід і свою окрему організаційну мережу назвавши себе УПСР-боротьбістів. (Провід УПСР видавав до революції 1917 р. нелегальний часопис „Боротьба”^{*)}).

Ці К. партії **боротьбістів**, вважаючи більшовицькі гасла за конечні для втримання за собою симпатій революційних мас українського селянства та робітництва, прийняв у 1919 р. основні пункти програми російської комуністичної партії. Отже ця партія **боротьбістів** **стала відрізнятися від російських більшовиків**, як це стверджував Ленін ще в січні 1920

^{*)} Не плутати з тодішньою російською партією с.-р. на Україні, що мала назву „борьбісти”.

року, лише тим, що вона обстоювала безумовну незалежність України¹²⁾.

Згуртувавши навкруги себе значну кількість революційного українського селянства, боротьбісти становили досить небезпечну для московських большевиків силу. Оголосити їм на Україні одверту війну — це означало для московського большевизму розкрити свої карти й виявити ті справжні колоніальні цілі, які керували московською наступальною щодо України політикою. Тому Ленін застосував тактику проглинення боротьбістів російською комуністичною большевицькою партією. Оголосивши, що „незалежність України визнана і всеросійським центральним комітетом Рос. Соц. Фед. Сов. Респ. і російською комуністичною партією”¹³⁾, він добився на початку 1920 р. влиття боротьбістів до лав Комун. Партії (большевиків) України, цієї експозитури російської комуністичної партії большевиків.

Цьому злиттю Ленін надавав особливого значення і вважав його за велику перемогу своєї партії. Це бо злиття стримало боротьбістів від повстання проти московської окупації. Повстання ж це неминуче, як він твердив, мало було б відбутися, коли б злиття боротьбістів з КП(б)У не відбулося своєчасно¹⁴⁾. Вливаючись до лав КП(б)У, боротьбісти мали на меті завоювати її з середини. Та вийшло не так. Не вони перехитрували, а їх перехитрували.

Боротьбістів до лав КП(б)У в час злиття в 1920 р. було прийнято щось із 20.000. Але вже в липні 1921 р., як твердить П. Феденко, майже всіх їх „вичищено”. Отож, року 1923 в лавах КП(б)У колишніх боротьбістів лишилося тільки 118 осіб¹⁵⁾. Але згодом і ці, здається всі до одного, були „вичищені” з партії.*)

Вичищених при всяких нагодах фізично винищували. Особливо ж процес нищення колишніх боротьбістів і взагалі колишніх членів українських політичних партій посилювався після 1930-их років і майже остаточно закінчився під час **ежовщини** в 1937-1938 рр. При чому не спасало їх від переслідувань та нищень навіть постійне перебування за межами УРСР.

Так само в 1919 р. з УСДРП виділилася група лівих не-

---

*) Порівняйте з тим, що року 1948 робилося в Польщі, де „в результаті політичної чистки польської комуністичної партії виключено з партії 20.000 правих і націоналістичних елементів” (як повідомила „Укр. Трибуна” ч. 82 за 5. 12. 1948). Отже, не будемо дивуватися, як згодом у польській комуністичній партії поляків буде лише третина, як в КП(б)У була лише третина українців.

залежників, яка вважала, що єдиним спасінням для утримання під своїм впливом робітничих мас України є прийняття популярних тоді большевицьких гасел і большевицької соціально-політичної програми. Ці незалежні соціал-демократи, ставши на так звану „радянську плятформу”, стали, звичайно, у ворожу позицію супроти Директорії, закликаючи робітництво України до боротьби з нею. Але разом з тим, будучи все ж українською партією і поставивши собі за завдання боротися за незалежну Українську Радянську Республіку, незалежники стали у явно ворожу позицію й супроти московського большевизму (який, кричучи про самовизначення націй „вплоть до отделенія”, із зброєю в руках сунув на Україну) і стали творити йому в 1919 році збройний опір в особі, скажімо, відомого повстанського отамана Зеленого тощо.

Але далі, рахуючися з фактом доконаної окупації України московськими большевицькими військами, незалежні українські соціал-демократи, які під проводом А. Драгомирецького, А. Річицького-Пісоцького, Ю. Мазуренка та Мих. Авдієнка створили в 1920 р. нову партію — УКП — Українську Комуністичну Партію*), змінили свою попередню активноророжу позицію до московського большевизму на позицію внутрі-державної опозиції.

Хоча укапісти і не мали такого широкого впливу серед трудящої людности України, як боротьбісти, і такого великого членства, як ці останні, проте в їхніх рядах було більше теоретично підготованих провідників і добрих пропагандистів типу Мих. Авдієнка. Крім того, цій партії симпатизувала значна частина національно-свідомого індустриального українського робітництва. Оці моменти й дали змогу УКП

---

*) Перша спроба організувати **УКРАЇНСЬКУ Комуністичну Партію** була зроблена ще року 1918 соціалдемократом В. Шахраєм та С. Мазлахом (обидва жили тоді в Полтаві) в протилежність **РОСІЙСЬКІЙ комуністичній Партії (большевиків) України**. Обґрунтування цієї потреби дане було в книзі Шахрая й Мазлаха „До хвилі” („Що діється на Україні і з Україною”). Ця спроба викликала тоді ж, в 1918 р., гарячу дискусію на партійному большевицькому з’їзді в Таганрозі. Росіяни напали, але М. Скрипник та інші видатні большевики-українці підтримували думку про створення **окремої української комуністичної партії**. Ця боротьба закінчилася компромісом: партію названо не українською і не російською, а **Комуністичною Партією (большевиків) України**.

Проте швидко з’ясувалося, що КП(б)У й надалі лишилася партією окупантів, звичайнісінькою агентурою Москви, хоча її, щоб примусити боротьбістів влитися в неї, і було прийнято до Комуністичного інтернаціоналу як самостійну партійну **організацію України**, а від її назви одірвано слово „російська”.

деякий час триматися на поверхні тодішнього політичного життя України.

До лав УКП, як до єдиної в тодішніх умовах легальної і дійсно української політичної партії сунула помітна кількість решток українських революційних елементів, які не загинули в момент напруженої збройної боротьби з наступаючим на Україну в 1919 р. московським більшевизмом.

Та централістичний російський більшевизм не припускав жодної можливості самостійного існування на Україні навіть комуністичної української партії, а тим паче опозиційно настроєної. Тому, крутим обмеженням свободи діяльності УКП та безнастанним терором, йому пощастило зломити волю як проводу УКП, так і низових клітин. Року 1924 відбулося злиття її з КП(б)У, цією експозитурою російської комуністичної партії на Україні. Під час злиття багатьох укапівців „вичистили” зразу ж, а інших „вичищували” і нищили потім. Адже **органи „пролетарської” диктатури** завжди вмiли добре вносити в те чи інше громадське середовище елементи розкладу, доносництва, плянкової провокації і нацькування одних на других, знаючи велику вагу застосування принципу всіх гнобителів: „розділюй і пануй”.

Так поступово й непомітно загинули або зникли в казематах та концентраках ЧК-ГПУ-НКВД Андрій Річицький, Михайло Авдієнко, С. Вікул і багато інших. Отож не тільки була знищена УКП, але винищені були й колишні її члени, за винятком хіба невеликої кількості тих, що перетворилися на справжніх яничарів і ще на якийсь час потрібні були для більшевицької таємної політичної поліції.

Таким чином уже в 1924 році зникла остання можливість на Україні **легальної політичної опозиції, організованої в окрему від КП(б)У партію.**

Разом з асиміляцією та **завуальованим спершу** нищенням боротьбистів та укапівців, більш одверто провадилося переслідування та винищення решток інших, цілком ворожих російському більшевизму українських партій. Так, року 1921 у Києві навмисно організований був голосний судовий процес проти членів ЦК УПСР. На лаві підсудних, як вороги „влади робітників і селян”, опинилися: В. Голубович, колишній прем'єр українського уряду, Н. Петренко, І. Часник, П. Губенко (Остап Вишня), Лизанівський та інші. Щоправда, присуд тоді не був жорстокий, і їх швидко випущено на волю. Суд подбав тоді лише про те, щоб якнайбільше дис-

кредитувати їх в очах українських народніх мас, морально принизити. Але проминуло кілька років і всі вони один по одному тихенько зникли за важкими дверима большевицьких катівень.

Отак різними способами відбувалося нищення організованих українських громадсько-політичних сил, навіть тих, що стали на „радянську плятформу”, та переслідування членів колишніх українських партій. Розпочате й в основному переведене в період 1919-1921 рр., воно протяглося до 1924 р., але не вгавало й потім. При кожній нагоді, навіть через 10 і 20 років виявляли й виловлювали членів колишніх українських політичних партій з 1917-1919 рр. та засиляли їх на Соловки, на Колиму тощо.

5. РОЗГРОМ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ, ЩО БУЛА ЕКОНОМІЧНОЮ БАЗОЮ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В 1917-1919 РР.

Хоч українцям не пощастило в 1917-1918 рр. швидко організувати своїх достатньо сильних та впливових політичних партій і висунути на поле громадсько-політичної діяльності відповідну кількість добре підготованих політичних діячів, які зуміли б опанувати тодішню ситуацію й перебороти спротив старих і сильних російських політичних організацій на Україні, то на полі економічного життя вони за цей час досягли, можна сказати, величезних успіхів.

У момент революції 1917 р. усі капітали на Україні перебували в чужих руках, руках людей ворожих визвольним змаганням українського народу. Величезні земельні багатства на Україні були в руках російського, зросійщеного (як от: Родзянки, Кочубеї, Терещенки, Харитоненки тощо) або польського (на Правобережжі) поміщичтва. Торгово-промислові капітали на Україні так само були зосереджені в руках російської або зросійщеної буржуазії. Чимало земельних багатств та інших капіталів було й у руках держави. Українська ж народня маса жила в злиднях.

Отож, матеріально підтримувати українське відродження було нікому. Нікому було підтримувати українські культурні осередки: „Просвіти”, школи, видавництва, наукові організації тощо. Нікому було матеріально підтримувати розгортання українського політичного руху, нікому було матеріально підтримати діяльність Української Центральної Ради тощо. А такі особи, як П. Симеренко або Євген Чикаленко, що віддали чимало своїх коштів на підтримання українських культурно-національних установ і заходів, були лише щасливим випадком на загальному похмурому тлі тодішньої української дійсності та й не належали вони до справжніх багатіїв.

І от, завдяки старанням молодих українських сил, що підхопили прапор „артільного батька” Миколи Левицького та інших піонерів української кооперації, кооперативний рух на селі — той рух, який до революції 1917 р. лише повільно поширювався в несприятливих умовах тодішньої

російської дійсності — в 1917 році враз набуває величезного розмаху. Села України вкриваються тисячами сільських кооперативів. І на 1. 6. 1919 самих споживчих товариств раховано на Україні вже 13.652. А ще ж були й ощадно-позичкові та сільсько-господарські товариства.

Далі, не зважаючи на сильну протидію російських кооперативних центрів та значної й сильної їхньої агентури по містах України, після революції 1917 р. засновуються й кріплять **українські кооперативні центри**: Дніпросоюз, центр споживчої кооперації; Централ, союз сільсько-господарських кооперативів; Українбанк, центр кредитової кооперації; Коопстрах — центр страхової кооперації і Книгоспілка, або Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз.

Оця українська кооперація, зібравши значні капітали, і створила в 1917-1919 рр. міцну базу для розвитку українського культурно-національного й громадсько-політичного життя. Досить, для прикладу, сказати, що коли в 1919 р. денікінська армія зайняла Харківщину й Полтавщину і генерал Май-Маєвський видав свій українофобський наказ ч. 22, яким заборонялося з державних і земських скарбниць видавати будь-яку допомогу українським школам, то українська кооперація Полтавщини негайно створила спеціальний „Просвітний Союз „Українська Культура”, зібрала для нього кілька мільйонів карбованців і українські школи та гімназії по селах та містах продовжували свою роботу і без державної та земської грошової допомоги. Або згадати, для прикладу, мільйони примірників підручників для шкіл та іншої літератури, що їх видали тоді українські кооперативні організації і тим дали змогу українській школі стати на ноги вже в 1917 році. Нарешті згадати хоча б ту допомогу українському урядові — Центральній Раді, що її давали тодішні українські кооперативні центри, як от Дніпросоюз, Українбанк тощо.

Зрозуміло, що большевицька влада на Україні, як влада окупаційна, не могла стерпіти існування на Україні цієї незалежної від неї потужної громадської української економічної організації. Тому в 1920 р. вся українська кооперація від низу й до самого верху з наказу большевиків „реорганізується”, себто підпорядковується партійним органам і перетворюється на додаток до большевицького державно-партійного апарату. Того ж року були ліквідовані всі українські кооперативні центри в Києві, а на їх місце створені

були нові кооперативні центри в Харкові, що знайшлися вже під цілковитим керівництвом большевицьких партійних урядовців.

Яка велика економічна громадська сила була гвалтовно захоплена большевиками в наслідок „реорганізації кооперації”, видно з таких коротких відомостей: Дніпросоюз мав річного торговельного обороту 60 мільйонів золот. карбованців, Централ мав майна на 17 мільйонів зол. крб., а Українбанк мав річно кредитових операцій на 2,5 мільярди зол. крб.¹⁶).

Як взагалі провадилася оця „реорганізація” української кооперації, видно хоча б з такого прикладу: Восени 1920 р. до Полтави прибув з цілим військовим відділом уповноважений „Особого отдела юго-западного фронта” Капустянський, жид з національності. Він заарештував тут велику кількість українців, а в тому числі 5 членів правління і 17 інструкторів та інших робітників Полтавської Спілки Споживчих Товариств і 11 членів правління та службовців інших кооперативних організацій Полтави. Всіх заарештованих під час сильних морозів вивезено в неопалюваних товарових вагонах до Харкова (цей перевіз, до речі, тривав **три дні**, хоча віддаль дорівнює 130 кілометрам!), а на місце заарештованих місцева большевицька адміністрація призначила своїх виконавців¹⁷).

Частину заарештованих на Україні під час цієї „реорганізації” кооператорів було знищено ще тоді, а частину, хоча й випущено, схоплено й заслано пізніше.

Отак перевівши „реорганізацію”, большевицька окупаційна влада здобула під свій контроль і в своє розпорядження величезний кооперативний апарат на Україні з відповідними матеріальними багатствами.

6. РОЗГРОМ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІХ ТА НАУКОВИХ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

З початком лютневої революції 1917 р. Велика Україна почала вкриватися густою мережею сільських „Просвіт”, культурно-просвітніх товариств.

Ці „Просвіти”, в залежності від тої чи іншої наявності місцевих культурних сил, розгорнули широку ентузіастичну небувалу доти на селі, культурно-просвітню діяльність. Вони організували перші на селі українські бібліотеки для обслуговування як своїх членів, так і інших сільських жителів. Влаштовували українські читанки, лекції, вечірки, театральні вистави. Організували школи для дорослих, різні курси тощо. Одне слово, „Просвіти” швидко почали ставати головними центрами українського культурно-просвітнього життя на селі.

„Просвіти” та їхні члени, здебільшого, були ініціаторами українзації сільських шкіл (які до революції провадилися російською мовою і визнавали тільки російську культуру) та засновувачами нових українських народніх шкіл, а де були відповідні умови, то й українських гімназій. Так з'явилися перші гімназії на селі.

Та окупанти всіх мастей прекрасно розуміли велику вагу української культурно-просвітньої праці для українського культурно-національного й політично державного відродження, а тому й не забували громити українську культурно-просвітню роботу. Так робили денікінці, що громили „Просвіти” й позбавляли українські школи допомоги навіть із земських коштів, себто коштів, що були зібрані з тих же селян і для їхніх громадських потреб. Так само робили й большевики.

Громлячи в 1920-1921 рр. українські політичні й кооперативні організації, большевики застосували й дикий терор до українських культурно-просвітніх установ. Досить сказати, що той же Капустянський, уповноважений „Особого отдела юго-западного фронта”, що, приїхавши восени 1920 року з цілою експедиційною військовою частиною до Полтави, заарештував кілька десятків кооператорів, разом з тим заарештував також і вивіз до Харкова більш як 30 вчителів та інших культурно-просвітніх робітників. До речі, як уже згадувало-

ся, вивіз усіх їх під час морозів у нетоплених товарних вагонах.

Але це тільки один полтавський випадок, а цим же „чистка” Полтави не закінчилася, а тільки почалася. А саме головне, що отой дикий погром українських культурних сил відбувався по цілій Україні. Оцим терором і без „наказів ч. 22” большевики припинили будь-яку роботу сільських і міських „Просвіт”, знищили й усі культурно-просвітні об’єднання більшого масштабу, як от: Полтавський Культурно-Просвітній Союз „Українська Культура”, Харківський Культурно-Просвітній Союз, Київське Товариство Шкільної Освіти тощо й підпорядкували цілковитому своєму контролю як усі школи, так і всі інші форми культурно-просвітньої роботи серед української людности.

Не минула ця доля і українських наукових товариств, що почали були з’являтися по більших центрах України — в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі тощо. Вони теж поволі зникли. Закриті були й нововідкриті українські університети в Києві, Кам’янці-Подільському й Полтаві*).

---

*) Три старі університети на Україні до Визвольної революції 1917 р. були в руках московської окупаційної влади знярядям обмосковлення людности й поборювання української культури. Тому зрозуміло, що адміністрації цих університетів (Київ, Харків, Одеса), як і величезна більшість професури, в момент революції поставилися до національного відродження українського народу цілком від’ємно і створили опір запровадженню української викладової мови в університетах, чого почали вимагати студенти-українці.

Щоб уникнути зайвої боротьби з російською та зросійщеною професурою, яка займала штатні посади по цих університетах, українські вчені почали засновувати чисто українські університети. Так повстали: 9 жовтня 1918 р. Український Державний Університет у Києві, 22 жовтня 1918 р. Український Державний Університет в Кам’янці-Подільському і, нарешті, в тому ж році заснуванням Істор.-філолог. факультету розпочато творення Українського Університету в Полтаві.

Ці університети чималою мірою спричинилися до справи піднесення молодой української науки, а також до справи підтримання української державности та боротьби за неї.

7. ЗНИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Зважаючи на те, що міське робітництво в масі своїй було російське, а подекуди жидівське (Київ, Кременчук, Полтава і міста Правобережжя) або сильно зросійщене, з одного боку, а з другого боку, зважаючи на те, що російські і жидівські політичні організації були старші, організованіші й сильніші — керівництво профспілками вже з самого початку революції потрапило до рук людей неукраїнської національності і здебільшого активно-ворожих українським визвольним змаганням.

Отож, будь-які культурно-національні чи політично-національні інтереси української частини членів профспілок не знаходили співчуття і підтримки серед профспілкового керівництва на Україні, навпаки — завжди натрапляли на байдуже ставлення, а ще частіше — на протидію.

Щоб позбавитися цього ворожого керівництва, щоб виврати національно малосвідому частину робітничої маси з-під ідейних і організаційних впливів чужого, ворожого визвольним змаганням українського народу профспілкового провладу, задумано було ступити на шлях організації українських профспілок. З цією метою, наприклад, в Полтаві із профспілки „Торгово-Промислових Служащих”, в якій було чимало росіян, а ще більше жидів, які й творили більшість, виділилося кількасот українців, які й заснували свою „Спілку працюючих в кооперативних установах”. Ця профспілка мала великий успіх серед українського робітництва, бо їй пощастило скласти в Полтаві на 1920 рік прекрасні колективні договори (які тепер нікому на Україні й не сняться!) і створити зразкову й дуже вигідну для своїх членів ощадно-позичкову й пенсійну касу тощо.

Такий же рух за створення українських профспілок кооперативних робітників відбувався і в інших місцях, наприклад, у Києві.

Що ж зробила окупаційна большевицька влада? Вона силою свого адміністративного апарату та поліцейного те-

рору знищила цей професійний рух, в Полтаві — року 1920, в інших місцях — десь коло цього.

Так само на початку революції виник на Україні професійний союз, що звався „Українська Учительська Спілка”. Року 1920 цей профсоюз також примусово ліквідовано й утворено новий, що став називатися „Робос” — робітники освіти, до якого, окрім українців, увійшли росіяни, жиди тощо.

8. ЛІКВІДАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ САМОСТІЙНОСТІ

Розгромивши всі прояви організованого українського політичного, економічного й культурно-національного життя на Україні, окупанти приступили й до знищення зовнішніх, проклямованих ними раніше, **ознак самостійності УСРР**, хоча ця самостійність і була з моменту окупації в 1919 р. лише паперовою.

Ця видимість самостійності УСРР потрібна була більшовикам у момент боротьби з урядом та армією УНР. По-перше, проголошуючи „самостійність радянської України”, більшовики тим самим вбивали українській народній масі, у той час ще дуже темній, хибну думку, що вони, більшовики, провадять боротьбу **не проти самостійності України, а лише проти уряду УНР**, який не є, мовляв, щиро народній. По-друге, уряд УНР мав свої місії по деяких сусідніх державах, наприклад: у Німеччині, Польщі, Австрії, Чехословаччині тощо. Отож, факт проголошення „самостійності радянської України” давав їм змогу у протидію місіям УНР створювати за кордоном дипломатичні представництва самостійної, мовляв, УСРР. Та коли армія УНР, відступивши за межі України, змушена була припинити всякий спротив, а на самій Україні терором знищені були будь-які ознаки організованого українського громадського життя — потреба навіть у цій паперовій самостійності УСРР цілком відпала.

І от, у кінці 1922 р., експозитура московської більшовицької партії на Україні — КП(б)У — порушила питання про створення централізованого ССРСР, обмеживши занадто, мовляв, „широкі права” України, тим паче, що на Україні виявляються „сепаратистичні й шовіністичні” тенденції.

Москва дуже радо підхопила цю нею ж інспіровану пропозицію „українського народу” і з середини 1923 р., з приняттям у Москві 6 липня конституції ССРСР, Україна втрачає навіть паперові свої ознаки самостійності. Вона не тільки фактично, але і правно стає колонією ССРСР.

Щоправда, оцей колоніальний стан (старанно замаскований різними для **показу створеними ознаками позірної са-**

мостійности) для багатьох довго лишався зовсім непримітним. Існує ж, мовляв УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка, існує ж окремий український уряд — значить, усе гаразд!

Большевицька ж пропаганда старалася тільки всіляко заглибити й зміцнити ці думки, змальовуючи свою боротьбу на Україні, як боротьбу із залишками реакції. І треба сказати, що переконливість цих зовнішніх ознак самостійности магічно впливала якийсь час не тільки на широкі народні маси, а й на багатьох інтелігентів як на Україні, так і на еміграції, в наслідок чого багато емігрантів (недавніх учасників визвольної боротьби) і навіть галичан зголосилося і приїхало в УСРР. І тільки повільно ці ілюзії почали розвіюватися під впливом жорстоких життєвих фактів. Багато людей заплатило™ потім за ці ілюзії своїм життям.

III

**ДЕРЖАВНОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
ТА ГРОМАДСЬКА БОРОТЬБА ЗА ДІЙСНУ ПОЛІТИЧНУ,
ЕКОНОМІЧНУ Й КУЛЬТУРНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ**

9. СТИХІЙНИЙ ПРОЦЕС ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Стихійного процесу відродження української нації, що буйно почав був розвиватися зараз же після лютневої революції 1917 р., охопивши могутнім і неповторним поривом масу українського народу до самого селянського дна, не міг вже припинити навіть тотальний розгром усього **організованого** українського життя, що його, як ми вже знаємо, здійснили окупанти протягом кількох перших років після захоплення України.

Народня маса на Україні, прокинувшись й лише трохи національно усвідомивши себе, вже жадібно потяглася до рідної школи, до рідної книжки, до рідної преси, до всіх інших проявів рідної культури. Вже в 1917-1919 рр. міста України вщерть переповнилися селянською молоддю, яка з непереможним ентузіазмом кинулася до науки рідною мовою. В її вухах дзвеніли тоді слова Олесевого вірша, написаного 3.6.1917 р.:

Минули навіки дні чорних негод —
Живе Україна! і вільний народ,
Як з попелу фенікс, ожив і злетів,
І зорами зміряв простори степів...

Оцей могутній стихійний процес українського національного відродження 1917-1919 років, що йому ми не можемо знайти порівняння в нашій передущій історії, не міг не вплинути й на українську з походження, але цілком зденационалізовану інтелігенцію та іншу міську людність взагалі. Отож, кадри свідомої, відданої своєму народові української інтелігенції, захопленої ідеєю відродження, протягом перших же років революції колосально зросли. Разом з тим небувало змінилися й **обличчя** міст України.

Зупинити, зовсім вбити оцей процес культурно-національного відродження — окупанти вже не були спроможні, а тому, розгромивши (під плащиком боротьби з антинародними елементами реакції!) усі прояви **організованого** українського національного життя, вони старалися всіма силами

підпорядкувати собі й увесь отой нестримний рух культурно-національного відродження народніх мас. Ідучи деякий час за течією, вони робили тільки вигляд, що допомагають розвиткові української національної культури в усіх її проявах, що це вони саме є носіями того розвитку, і без них його, цього розвитку, зовсім, мовляв, не було б.

Захопивши до своїх рук державний апарат, отже — керівництво політичним і економічним життям України, окупанти були певні, що деякої відносної свободи культурно-національного розвитку їм нема чого боятися, з одного боку, а з другого — її треба дати, щоб не зрадити себе перед масою. Отож, кричачи про те, що вони якнайбільше дбають про розвиток української національної культури, вони спершу тільки потроху й зовсім замасковано гальмували цей розвиток.

10. РОЗРІСТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІСЛЯ 1923 Р.

Тим часом найбільш передова, культурна й активна частина відродженої української нації, що уціліла після закінчення збройної боротьби 1918-1921 рр., шукала собі місця у відродженому національному житті свого народу, шукала ділянки, на якій могла б приложити свої фахові знання, виявити свої творчі здібності.

Усі українці-непартійці були усунуті окупантами від керівництва в політичному й економічному житті України. Ті ж, що залишилися чи були згодом закликані, як фахівці, на друго- чи третєрядні ролі в державному апараті, не могли виявляти **своїї ініціативи, своїх думок**, не могли **творити чогось свого**. Вони мусіли бути тільки виконавцями партійних наказів, що йшли з Москви.

Залишалася лише ділянка культурно-національного життя країни, на якій ще можна було більш-менш вільно діяти, більш - менш вільно виявляти свою творчу ініціативу. Кажемо „більш-менш”, бо й тут уже створені були певні і досить тісні рамки.

Сюди то, перш за все, і кинулася велика кількість інтелігенції. Українське шкільництво від нижчого до найвищого розросталося до небувалих перед тим розмірів, але на перешкоді йому стояли: а) відсутність українських учительських кадрів, б) відсутність українських підручників та іншої підсобної літератури, в) цілковита невиробленість відповідної для кожної навчальної дисципліни мови й термінології. Адже ще російські царські закони 1863 та 1876 років заборонили відкривати українські школи та друкувати українські підручники. Заборонили вони також друкування української наукової літератури і взагалі вживання української мови в громадському житті культурних верств. В такий насильницький спосіб і була створена відсталість української літературної мови, особливо технічної, яка й дала себе відчути зараз же по революції.

Тисячі національно свідомих українців-ентузіастів і стали тепер до розбудови українського шкільництва, до створення українських педагогічних шкіл, до підготування українських

учительських кадрів, до вироблення технічної мови й термінології, до писання підручників тощо.

І коли молодий український письменник Яновський, що вийшов на фронт українського літературного життя за тієї доби, устами одного з своїх літературних персонажів говорив: „в мене одна наречена, наречена з колиски, про яку я думав, мабуть, і тоді, коли не вмів говорити; наречена, для якої я жив ціле життя, їй присвятив сталеву шпагу і за неї підставляв під мечі важкий щит... **Культура нації — зовуть її**”¹⁸), — то цими словами він цілком вірно висловив тодішні думки маси нової української інтелігенції, яка, будучи відсунутою від українського політичного життя, не без успіху намагалася віддати всі свої сили піднесенню культурного рівня свого народу й розвитку його культури.

Цілком зрозуміло, що осторонь цього могутнього руху культурно-національного відродження не могли стати ані українці-науковці, ані ціла Українська Академія Наук, що її було засновано ще 14.11.1918 р.

Пам'ятником цієї величезної муравлиної тодішньої роботи лише на мовно-термінологічній ділянці лишилася велика кількість солідних російсько-українських термінологічних словників з різних ділянок науки (математики, геології, зоології, хемії, економіки, медицини тощо) та шість томів загального великого академічного російсько-українського словника, доведеного друком за 1924-1928 рр. до літери „П”. Дальше видання цього словника було припинене при наступній черговій хвилі посиленого розгрому українського громадського життя.

Тоді ж, особливо з приїздом у 1924 р. із закордону академіка Мих. Грушевського, що виявив незвичайну енергію та організаційний хист, було широко розгорнуто в Києві наукову діяльність ВУАН — Всеукраїнської Академії Наук — та засновано й урухомлено по різних більших містах України науково-дослідчі інститути, катедри тощо. Навкруги них почали гуртуватися й виростати сотні молодих українських наукових сил. Пам'ятником цієї широко, по державницькому закроєної діяльності лишилися десятки солідних томів записок різних відділів ВУАН, Історико-філологічного, Соціально-економічного тощо. Лишилося близько чотирьох десятків книжок українознавчого журналу „Україна”, що виходив за редакцією Мих. Грушевського, та десятки інших видань Академії, серед яких було багато робіт високої науко-

вої вартості. А до цього треба додати ще й десятки різних наукових збірників, наукових записок тощо, що їх видавано в Харкові, Одесі, Полтаві тощо. Адже праця таких, наприклад, науково-дослідних інститутів, як літературознавчого ім. Т. Шевченка або Історії Української Культури ім. академіка Дм. Багалія (обидва в Харкові) та деяких інших, лишила по собі глибокий слід в історії культурного розвитку України.

Передо мною лежить книжка — „Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук за 1918-1929 рр.” на 286 сторінок друку, в якій дано підсумки доробку української науки лише за 1918-1929 рр. і тільки того, що відбилось у виданнях самої Академії. З цього показника видно, що під маркою Академії було за зазначений час видано 888 окремих наукових видань, а в них взяло участь більше як 1800 наукових робітників різної кваліфікації!, які вмістили в тих виданнях багато тисяч своїх робіт різної великості*).

Сотні інших українців взялися до організації української видавничої справи. Одні—до перевидання старої й класичної української літератури. У ці роки були перевидані повні або майже повні збірники творів Котляревського, Гулака-Артемівського, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Шевченка, П. Куліша, О. Стороженка, Нечуй-Левицького, П. Мирного, Щоголева, Кропивницького, Карпенка-Карого, М. Старицького, Федьковича, Франка, Лесі Українки, Кобилянської, Стефаника, Черемшини, Леся Мартовича, Коцюбинського, Олесь, Вин-

---

*) Уже після закінчення писання цієї книжки преса принесла відомості про ювілейну конференцію УВАН в Авгсбурзі з нагоди 30-річчя з дня заснування ВУАН у Києві. Виступаючи на цій конференції, проф. Л. Біляцький говорив:

„Українська Академія Наук постала в революційному пориві українського народу, в пориві творення української державности. Академія виникла з ініціативи й волі українських учених і була остаточно оформлена державним законом з 14 листопада 1918 р. Особливо допоміг в її організації міністр освіти гетьманського уряду Микола Василенко.

Коли б не ініціатива і не жертвенна праця самих академіків, не потужне стремління вчених до організації української науки, то Академія не існувала б. Уряди мінялися, навколо бував хаос громадянської війни, а в холоді академічних приміщень українські вчені творили й творили.

Більшість академіків лишилась на праці за советських часів. Надзвичайно плодючий був час до 1930 року. Видано до 300 томів наукових праць, лише доробок катедри, очолюваної М. С. Грушевським, нараховує 68 томів праць. Під редакцією С. Єфремова видано 6 томів російсько-українського словника, 20 томів термінологічного словника.

У 1930 р. прийшов розгром. Український напрям Академії зліквідовано і вона перетворилася на філіял Всесоюзної Академії Наук. Пішли до тюрми Єфремов, Голоскевич, Гермайзе, Ніковський, Слабченко, Ганцов. Затихло українське наукове слово, винищувалися книжки й рукописи. Неоціненої вартості праці Грушевського, Єфремова, Євгена Тимченка були знищені...”²⁰).

ниченка, Чернявського, Тесленка, Грінченка, Олени Пчілки і деяких інших. При тому збірники творів деяких письменників (Шевченка, Коцюбинського, Винниченка тощо) перевидавалися по кілька разів. Інші — взялися до творення й видавання нової літератури: художньої, популярної, наукової, технічної, до видання різних загальних і фахових журналів тощо.

У цей період розквіту українського культурного відродження (до 1930-их років) була задумана величезна робота по виготовленню **„Української Радянської Енциклопедії”**, яка мала дорівнювати своїм розміром російським енциклопедіям, скажімо, „Брокгауза і Єфрона” на сто томів або „Большой Советской Енциклопедії”, що була тоді в стані незакінченого друку. Для здійснення цієї великої роботи створили редакційну колегію УРЕ, притягли до роботи сотні наукових робітників і фахівців, підготували величезну кількість матеріалів для багатьох томів. Витрачено було на це 2 млн. крб. (себто суму достатню для того, щоб протягом року оплачувати за тих часів постійну роботу 500 висококваліфікованих робітників!), але все це було безжалісно знищене під час величезного погрому України на початку 1930-их років. Єдиною згадкою про колишню діяльність УРЕ лишився перший солідний, хоча й невеликий, український **„Словник іншомовних слів”**, що його встигли надрукувати. Але і цей словник, негайно після випуску в світ, органи ГПУ сконфіскували як „шкідницький”, мабуть, тільки за те, що на ньому стояла марка УРЕ...

Знов таки, сотні українців увімкнулися до розбудови національного мистецького життя на Україні. По всіх більших містах України буйно розвивається український театр, музика, образотворче мистецтво і т. д.

Отож, розгорнувся величезний державотворчий процес розбудови культурної самостійности українського народу. Цей процес притягав до себе все нові й нові кадри відданих робітників як із старої зросійщеної, але тепер захопленої величчю відродження свого народу інтелігенції, так і з молодих виходців з українського села, розбудженого від довгого сну. Тисячі цих каменярів ставали тепер на послуги своєму народові в ділянці культурних потреб і провадили цим величезну роботу в напрямку піднесення й розбудови всіх проявів рідної культури, а разом з тим і національної свідомости народніх мас.

Треба було жити в ті роки, треба було на власні очі бачити вплив української літератури, що широким потоком хлинула в міста і села України, будячи людську думку, приспану віковим колоніальним гнітом царської Москви, треба було бачити вплив українського театру, української пісні й музики, українського мистецтва на переродження психіки української маси в місті й особливо на селі, щоб цілком зрозуміти й відчувти величезне значення тодішньої розбудови цих галузів нашого культурного життя.

Які були осяги в ділянці розвитку української культури, скажімо, на початок 1934 р. (у несприятливих умовах „жорстокого опору з боку великодержавних російських елементів”), деяке уявлення дає „Відозва січневої сесії ВУАН 1934 року”, в якій сказано: „Вже тепер у школах українською мовою навчається понад 4 мільйони дітей, усі діти української національності... В університетах, інститутах, технікумах, робітфаках навчається 350.000 осіб. Тираж газет українською мовою зріс до 4 мільйонів примірників. Книжок у 1933 році видано на Україні понад 5.000 пр.”¹⁹).

Без цієї розбудови тодішнього українського культурного життя, яка сколихнула в ті роки багатомільйонову українську масу до самісінького дна, примусивши її перетворитися з аморфної етнографічної маси в свідому себе націю, без ліквідації неписьменности **не можливе було б** даліше змагання за самостійне життя нашого народу, за визволення його з рабства.

11. УКРАЇНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО Й ГРОМАДСЬКОГО АПАРАТУ НА УКРАЇНІ ТА СИЛИ СПРОТИВУ

Як відомо, до революції 1917 р. у всьому державному й громадському житті на Україні всевладно панувала примусово запроваджена окупантами московська мова. З моменту ж революції 1917 р. українське суспільство намагається українізувати своє громадське життя, себто запровадити до вжитку досі гнану й упосліджену українську мову як у державному, так і громадському апараті на Україні.

Ця українізація відбувалася спочатку дуже повільно і з малим розмахом, а далі почала набирати швидших темпів та ширшого розмаху. Відбувалася вона в спосіб підшукування для апарату людей, які цілком володіли б українською мовою. А як серед інтелігенції, навіть українського походження, таких було тоді ще дуже мало, то фактично доводилося запроваджувати для урядовців навчання української мови. Крім того, звернуто увагу на вироблення української технічної й канцелярської мови, якої бракувало.

Українці взяли активну участь у цьому процесі українізації державного й громадського життя на Україні, розуміючи (здебільшого інстинктом), що це є один з елементів творення міцної бази для українізації не лише формальної, зовнішньої, а й суттєвої, без чого не можливе здобуття і закріплення державної незалежності. Найсвідоміша частина тодішнього українського суспільства й була, власне, рушієм тієї українізації, її натхненником.

Неукраїнська ж маса на Україні (особливо ж російська і жидівська інтелігенція), що панувала по містах, поставилася, за малим винятком, вороже до цієї українізації державного й громадського життя і всіляко саботувала її в спосіб безнастанних висміювань.

Згадаймо, для прикладу, смакування злосливої епіграми Дем'яна Бедного, в якій говорилося:

„Язык українскій, наверно,
Есть очень пьострое кліше —
І стало мне уесесерно,
Уесесерно на душе”.

Згадаймо навмисне тодішне спотворювання української мови та старанно розповсюджені „дотепи” про „самопер” (автомобіль), „мордописню” (фотографію) тощо і введення цих слів навіть у дрібненькі російсько-українські словнички, що їх видавали спекулянти.

Ця протиукраїнська акція була така поширена й яскрава, що молодий тодішній український письменник Микола Кулиш знайшов за потрібне відбити її у своїй п’есі „Мина Мазайло” у колоритному образі „Тьоті Моті з Курська”, яка пащекує:

„А якби ви знали, якою огидною, репаною мовою вони говорять на сцені, — каже вона про акторів української трупи. — Невже і ваші українці такою говорять? Жах! До речі, невже правда, що акушерка по-українському — пупорізка? Пупорізка? Ха-ха-ха!... Невже адвокат по-вашому — брехунець, а на лампу ви кажете лямпа, а на стул — стілець? Хі-хі-хі, — стілець!”

Як сприймали всі оті „Тьоті Моті з Курська” українізацію і про що мріяли, видно з її ж слів:

— „Та у „Днях Турбіних” Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, і все це минеться. Зостанеться одна неподільна... СРСР”.

Ця у великій кількості ворожа українському відродженню міська маса, особливо ж ті одиниці з неї, що були при владі, гальмували процес українізації різними засобами, тільки іноді прикритими „благопристойними” причинами. Для прикладу наведу такий факт:

Полтавське Губерське Статистичне Бюро у жовтні 1923 р., щоб дослідити економічну ситуацію на селі, надіслало на решетилівський ярмарок велику експедиційну групу статистиків і зробило повний перепис всього ярмарку від початку й до кінця. На підставі дуже цікавих матеріалів цього перепису негайно виготовлено було українською мовою статистичне дослідження. Книжка на 86 стор. великої вісімки була вже складена в друкарні. Аж тут голова Полтавського Губпродкому, росіянин (а Полт. Губпродком фінансував це видання), дізнався, що книжку написано українською мовою і запротестував. Він заявив, що ця книжка має всеоюзне значення, а тому, мовляв, обов’язково має бути надрукована російською мовою. Отож, складений уже в друкарні і готовий до друку український текст розсипали, книжку негайно чотири перекладачі переклали на російську мову і на по-

чатку 1924 р. видали. З приводу цього Василь Блакитний (Еллан) писав у „Вістях”, але факт лишився фактом. Така ж комедія повторилася в Полтаві через кілька місяців з книжкою „Короткий нарис ярмарок та ярмаркової торгівлі”, що її взяв для видання Полтавський Біржовий Комітет. Ця українська книжка також з тих же „поважних” міркувань була перекладена і видана в 1925 р. тільки російською мовою.

Не буде зайвим згадати тут ще й такий випадок, коли русотяп-окупант навіть не постарався прикрити свого великодержавного російського шовінізму фіговим листочком благопристойности. Голова Касаційної Колегії Найвищого Суду УССР, — лише С. Николишин, — у листопаді 1927 року зайшов до ДВУ — Державного Видавництва України — і почав кричати російською, звичайно, мовою:

„Я вимагаю, щоб на українській книжці (мова йшла про його книжку „Радянська конституція”, що друкувалася в ДВУ) було зазначено, що це переклад з російської, бо я зовсім не маю бажання, щоб будь-хто думав, ніби я писав по-українському”...*).

„Мені, — заявляв він у присутності низки співробітників та одвідувачів, — наплювати на ваше українське видання, мене цікавить видання моєї книжки російською мовою”...

Йому, як пише С. Николишин, нагадували, де він і хто він, — незручно ж, мовляв! Але советський сановник кричав далі:

„Я гадав, що маю справу з порядною установою, а не чорт знає з ким”...²¹⁾.

Читаючи це, цілком розумієш, звідки Микола Хвильовий, цей полум'яний український комуніст, брав такі малюнки, як ось той, що ми знаходимо в його „Силуетах”, де дядя Вартоломій говорить:

„Приїжджає, скажімо, ваш ячейківський губерніяльний секретар і кричить на всю горлянку: „Що тут развешалі всяких Мазепов да Коцюбінських”. І що ти йому на це скажеш? Ну!”...²²⁾.

Як показали попередні факти, Хвильовий брав ці малюнки з живої дійсности окупованої України.

Зрозуміло, що ці перешкоди до українізації нашого життя з боку різних російських шовіністів (а цих перешкод творено було дуже багато!) можливі були тільки тому, що вони

---

*) Мова йде, як видно, про прокурора УРСР Малицького, автора книжки „Радянська Конституція”.

знаходили співчуття і прикриття з боку більшості членів всевладної КП(б)У, у складі якої українці творили одну третину, а дві третини — росіяни і жиди, та ще тому, що цих російських шовіністів підтримувала відповідна політика Політбюро ВКП(б).

Окупаційна московська большевицька влада, прийшовши на Україну театральню переодягненою і під прапором теоретичного визнання всіх прав на національне самовизначення українського народу, змушена була створити тут якусь позірність, якусь видимість української самостійності. Їй треба було не видати себе, не скомпромітувати себе як в очах української селянської й робітничої маси, на яку вона, вміло спекулюючи на гаслах соціальної перебудови, старалася тоді опертися, так і в очах працюючих мас всього світу, перед якими московські большевики старалися й стараються показати себе оборонцями всіх покривджених і пригноблених.

Відсіля — створення маріонеткової УСРР, Української Соціалістичної Радянської Республіки, та утворення для неї окремого уряду, цілком, проте, безправного й у всьому залежного від Москви.

Цей маріонетковий уряд УСРР, щоб хоча трохи **прикрити наготу колоніальної залежності України від Москви** (а для цього, власне, цей уряд і був створений) змушений був формально узаконити й фінансово підтримати заходи українського суспільства щодо українізації державного та громадського життя та розвитку української культури взагалі.

З цією метою 1. 8. 1923 р. був виданий навіть урядовий декрет про українізацію, в якому говорилося:

„Робітничо-селянський уряд визначає за потрібне... протягом найближчого періоду зосередити увагу держави на поширення знання української мови. Визнана до цього часу формальна рівність між двома найпоширенішими на Україні мовами — українською і російською — не є достатня. В наслідок невеликого розвитку української культури взагалі, в наслідок браку відповідних підручників, відсутності достатньо підготовленого персоналу — життя, як показав досвід, спричинює фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути цю нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низки практичних заходів, які, додержуючися рівноправності мов усіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце відповідне чисель-

ності та питомій вазі українського народу на території УССР²³).

Цей декрет з'явився формально запереченням позиції Д. Лебедя, ген. секретаря ЦК КП(б)У, який ще 23. 3. 1923 р. на партконференції в Києві обстоював потребу легалізувати на Україні „боротьбу двох культур” (української і російської) кажучи:

„Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуча. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села — українська... Поставити собі завдання активно українізувати партію, цебто і робітництво... це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста²⁴).

Проте це заперечення було лише тактичним засобом, щоб не дратувати українського суспільства, а в тому числі й тої частини його, що „стала на радянські позиції”. Тому якоїсь серйозної й самостійної акції в напрямку тої українізації уряд УСРР не робив, а йшов якийсь час лише за течією. Не робив тому, що для більшості членів того уряду і особливо для генеральних секретарів КП(б)У, **що були фактично головною владою на Україні, призначеною з Москви**, для всіх отих Лебедів, Кагановичів, Косіорів, Постишевих, Хрущових тощо, **українська культура була чужою, далекою, ворожою**, а українська мова незрозумілою. Адже на засіданнях Політбюро КП(б)У навіть такі українці як Шумський, будши в малій меншості, змушені були виступати російською мовою.

А тому **формально** уряд УСРР підтримував акцію українізації всього державного й громадського життя на Україні, а **фактично** впливові комуністи-неукраїнці скрізь, користуючися з усяких „пристойних” зачіпок, всіляко гальмували її, як це показано було передніше на полтавському, скажімо, прикладі з українськими виданнями, які побачили світ лише в московському перекладі.

Але з часів великого московського погрому України в 1932-1933 рр. маріонетковий уряд УСРР, призначений Москвою, вже не підтримує українізації навіть формально. З цього моменту, за наказом з Москви, він провадить майже одверту русифікацію.

Іван Вигнанець у статті „Високі школи в Україні²⁵) пише:

„З 1 жовтня 1934 р. відновлено (на Україні) університети: в Києві, Харкові, Одесі й Дніпропетровську. Почалася чергова „кампанія”, що коштувала Україні багато жертв, бо у

зв'язку з об'єднанням високошкільних установ, що вже якось існували, всі українські національно - творчі елементи були усунені... У новозорганізованих університетах викладавою мовою стала російська за малим винятком... Лише особливо відважні професори продовжували читати українською мовою. Наприклад, у Дніпропетровських високих школах читали українською мовою: у сільсько-господарському інституті — 3 особи, в гірничому, фізико-технічному ніхто не читав по-українськи, в університеті — лише українознавчі дисципліни читалися українською мовою”...

„У 1938-39 навчальному році з 30-ти харківських високих шкіл лише в чотирьох хоч частково вживали української мови (в інституті журналістики, бібліотечному, педагогічному й державному університеті).

Під впливом терору Єжова, промов Постишева, Хрущова й Полова „про вищість російської культури й мови” — українська інтелігенція, яка збереглася, поступово (боячися терору, що в той час шалів по Україні — Д. С.) почала в установах і культурних закладах уживати російської мови. Наприклад, у першому Харківському Медичному Інституті в 1938 р. лише один професор викладав українською мовою. Директор Інституту Гаспар'ян, щоб примусити професора перейти на російську мову викладання, викликав його до себе в кабінет і в категоричній формі запропонував не вживати української мови в аудиторії. Подібний випадок мав місце і в Харківському Електро-Технічному Інституті ще року 1935”.

Високі школи (з 1934 р.) підлягають безпосередньо Комітетові у справах високих шкіл (саме тоді він був створений при уряді ССРСР), а інститути галузеві, крім того, підлягають комісаріатам у Москві.

Систематичні перевірки професури і студентства, а також численні „процеси” у зв'язку викриттям, так званих, „шкідників” та ухилів, робили своє діло й довели до того, що число українців і студентів, і професорів зменшувалося до мінімуму...

„І все це діялося, — пише автор далі, — тільки в Україні. В Московщині, як відомо, у той саме час високі школи більш-менш нормально існували без таких жажливих руйнувань. Вони не знали ані революційних експериментів, ані національних переслідувань; університети й політехніки не були зруйновані; їх тільки де в чому пристосували до нових

вимог, не змінюючи ані структури, ані персонального складу. Тому в Московщині за увесь час змінилося лише два наркоми освіти — Луначарський та Бубнов”...

Далі автор, згадавши перед тим, що на Україні із загальної кількості людности **українці становлять 80%**, а росіяни 9,2%²⁶) — на цьому тлі наводить цифрові дані з промови Коціора на XIII з'їзді КП(б)У в 1937 р., з якої виходить, що в початкових школах — українці становили 80% всієї маси учнів, у середніх — уже 75%, а у високих школах українці становили тільки 54% всього студентського складу!

Ще далі автор подає відомості про відносну кількість українців у науково-дослідчих інститутах УСРР. З цих відомостей видно, що року 1933 по науково-дослідчих інститутах українці становили 48%, а в 1937 р. — 52%. У провіді ж цих науково-дослідчих установ УСРР було року 1934-1935 за даними „Радянської України” 520 осіб, а з того числа: українців 120 осіб (23%), росіян — 155 осіб (30%) і жидів — 245 осіб (47%)!

Ці цифри, взяті з урядових джерел, цілком ясно викривають тенденції та наслідки окупаційної політики Політбюро ВКП(б) на Україні: **русифікувати високі школи та наукові заклади України і цим затримати культурне відродження українського народу.**

Та після Скрипника русифікація захопила не тільки високі школи в УССР. Наступи русифікації відчувалися і в середніх та нижчих школах. Так, наприклад, у Харкові перед початком другої світової війни майже всі українські школи найкращого нагірного району міста перетворилися на російські. І, звичайно, це „перетворення” не проходило само по собі. Разом з ним зникали десь частково й українці-вчителі...

Потроху дійшло навіть до того, що користуватися з української мови в УСРР (а тим паче за межами!) не скрізь стало безпечно. А хто користувався — потрапляв під небезпечні удари. Ось, наприклад, під час процесу В. Кравченка став відомий такий характерний випадок: „На запит Кравченка, чи К. (генерал, викликаний бути свідком) є українець, генерал нагадав йому (Кравченкові) одну вечірку в Москві, де вони були разом присутні. Під час вечірки співали різних пісень. Генерал заспівав „Ой, не ходи, Грицю”, а на другий день був заарештований відділом НКВД тверського району Москви і обвинувачений в... українському націоналізмі”²⁷).

Пригадую також, як за рік, либонь, перед початком другої світової війни заступник голови Харківської Міської Ради скликав найбільш визначних педагогів-фахівців м. Харкова на нараду. На тій нараді, на якій було кілька десятків присутніх, а в тому числі й автор цієї праці, кожному з учасників наради було дане завдання проревізувати у визначеній для нього школі стан викладання тієї науки, фахівцем якої він є. І от, у вступному слові, що його виголошено російською мовою, як російською ж мовою провадилася й уся нарада, заступник голови Харківської Міської Ради, даючи напрямні, як і що робити, на що звертати увагу тощо, з обуренням наводив приклад прояву злочинного українського націоналізму. Він розповів, як один учитель прийшов до якоїсь школи м. Харкова з російською викладовою мовою і заговорив поза навчальною годинаю до дітей українською мовою...

Про те, що в українських школах м. Харкова багато вчителів (якщо не більшість) поза навчальними годинами розмовляла між собою і з дітьми по-російськи, він не згадував. Він не згадував, що по багатьох українських школах викладачі чужоземних мов провадили тоді навчання російською мовою й по російських підручниках, кажучи дітям, що однаково, мовляв, як підуть вони до вищої школи, то там доведеться їм слухати навчання російською мовою. Він не згадав про те, що на Україні, в українських урядових установах, як і на даних зборах, говорено виключно російською мовою. Все це не було для цього представника „української” влади злочинним проявом будь-якого російського націоналізму, на який треба було звертати увагу. Не згадав він і **про долю** того злочинного вчителя, що на Україні, в школі з російською викладовою мовою, зробив такий „страшний злочин”: звернувся до когось з дітей по-українському. Про його долю можна було лише догадуватися, слухаючи обурення зазначеного передніше представника „української” влади, що був чільним членом КП(б)У, цього органу окупантів.

Прикладів, подібних до цього, можна було б подати чимало, та я обмежуюся ще наведенням лише одного уривка з листа від мого приятеля Ів. Б-ло. Року 1941, до приходу німців, він розповідав мені про цю пригоду з його власним сином, а на моє прохання нагадати мені про все те, року 1948-го написав у відповідь ось що:

„Тепер коротко про епізод з сином. У м. Коростень, на

Київщині, у 12-ому тяжкому гарматному дивізіоні мій син відбував військову службу (1940-1941). Політрук спостеріг, що син з товаришами все говорить українською мовою. Навесні 1941 р., десь у березні, а може й у квітні місяці, політрук робить різке зауваження синові, що треба говорити російською мовою. На таке зауваження син відповів, що за сталінською конституцією (§ не пригадую) всі мови рівні, а тому він хоче і буде говорити, як хоче, аби розуміли його товариші. Політрук з притиском став читати нотацію, що „бойци советской армії должны говорить только по-русски”. Син відповів: „Я українець, за конституцією всі мови рівні і ваша заборона є порушенням конституції, бо в законі ніде не написано, що не вільно говорити тою чи тою мовою”. Політрук: „Два наряди позачергово! Я тобі покажу конституцію!”. Син: „За вживання рідної мови нарядів не маєте права давати. Я можу не знати російської мови”. Політрук: „Піди доложи черговому, що я посадив тебе на гауптваху на 10 діб. Там ти навчися російської мови і тоді знатимеш, що написано в сталінській конституції”. Приблизно такий відбувся діалог, як колись писав, а потім переказував мені син.

Відбувши кару, за якийсь короткий час дістав він важливу нічну варту коло складів амуніції. Та варта припала у темну дощову весняну ніч. Навкруги склепів стояло велике болото. Політрук вирішив піти перевірити охорону, не маючи на те права. Чує син, хтось шльопає, і дає команду: „Стій! Хто йде?” — і заклацав рушницею, пославши в цівку бойовий патрон. Політрук відгукнувся, називаючи своє прізвище. Син відповів, що за „уставом строевой служби” в даному випадкові він може знати лише такого то начальника і дав команду, щоб той ішов просто в болото. Викупав свого політрука по пояс у болоті і вважав, що справа скінчена, що він за незаслужену кару помстився. Але начальство завжди буває зверху. Протягом трьох днів політрук, знаючи, що в цьому випадкові син зробив правильно, хоча й міг, пізнавши його, пропустити й не купати в болоті, вистарався для нього переводу до іншої частини. Його переведено до протилетунської зенітної артилерії, в якій і застала його війна”...

12. СУПЕРЕЧНІСТЬ МОСКОВСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ ТА ЗРОСТАННЯ ЦІЄЇ СВІДОМОСТІ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ-ЧЛЕНІВ КП(б)У.

Ми вже висвітлили передніше, ілюструвавши фактами, як влада московських большевиків ще в перші (1920-1923) роки своєї окупаційної діяльності на Україні жорстоко й ґрунтовно розгромила всі форми вільного українського громадського життя: політичного, культурного й економічного. **Дальший розвиток цього життя на Україні був цілком підпорядкований органам окупантів***. Ніяка незалежна українська політична думка не могла вже розвиватися, бо вільні українські політичні партії були знищені, а преса (і видавнича справа взагалі) абсолютно вся була віддана до рук партійних большевицьких організацій. Але й цього мало! ЧК-ГПУ безнастанно тримало під своїм недрімаючим оком усіх українців, що так або інакше чимсь визначилися в роки визвольних змагань. Своїми частими викликами для „перевірок”, своїми безупинними вимогами бути таємними інформаторами „на доказ своєї лояльності до совітської влади”, своїми грізними чистками, себто — викиданням з роботи (а в советських умовах, де все удержавлене і ніякої приватної роботи ніхто не може знайти, — це рівнозначне засудженню на голодну смерть), воно, ЧК-ГПУ, так тероризувало увесь активний український громадський елемент від консерватистів до соціалістів включно, **що люди почали відчувати, що задихаються**. Оце відчуття, посилене свідомістю цілковитої безвихідності і безперспективності, багатьох приводило до цілковитого розпачу. Настали часи ще гірші за ті, що про них наприкінці ХІХ ст. Леся Українка писала:

„Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарам.

---

*) Ситуацію, подібну до тої, що мала місце в ті роки на Україні, і якої західні демократії тоді не розуміли, тепер, з 1948 р., цілий світ спостерігає й усвідомлює вже цілком ясно на прикладах Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Мадящини тощо.

Не нам, обідраним невільникам, казати
Речення гордее: „Мій дом — мій храм”...

Оцією атмосферою моральної придушености й безперспективности і треба пояснити тодішні самогубства, а в тому числі й самогубства таких відомих українських діячів, як М. Міхновський (консерватор, націоналіст, повісився року 1924) та Г. Сиротенко (колишній член уряду УНР, соціяліст, застрелився влітку 1925 у Полтаві).

І от, несподівано, щоб впустити свіжого повітря, почали, кажучи образно, вибивати вікна українці-члени КП(б)У.

Для найбільш порядних і розумних із них стало зрозумілим, що **слово й діло** в советській практиці це — **цілком різні речі**. Аналізуючи становище України вони ясно, під театральним блискотінням самостійности УСРР, побачили внутрішню найбрутальнішу колоніальну залежність України та відродження й розгул середньовічної московської „опрічніни” Івана Лютого та його виконавця — Малюти Скуратова. Але одверто виступити проти — це в тодішніх умовах означало враз безславно і без ніякої користи для свого народу загинути. Треба було розпочинати боротьбу з ворогом **його** власною зброєю, виходячи з **його** позицій.

а) Виступ Хвильового в літературі.

І от, у шерезі перших хоробрих виступав активний діяч визвольних змагань, ідейний комуніст, заслужений партієць і вже широко популярний тоді український письменник Микола Хвильовий. Він бо, вступивши до комуністичної партії з ідейних мотивів, з чесних переконань, несподівано побачив, що потрапив **під фальшиву вивіску**, яка була виставлена тільки для того, щоб зручніше ловити людські душі. Кажучи словами Аглаї, героїні з його роману „Вальдшнепи”, він, „попавши у так зване „соціялістичне” оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного „собирателя землі руської”... І це все в той час, коли жива легенда з уст в уста переказувала, що Ленін у своєму „Заповіті”, який сховав Сталін, настоював на тому, щоб взаємини між окремими советськими республіками будувалися на засадах рівности. Щоб ці республіки були незалежними не

тільки в культурному, але й у господарському відношенні, маючи навіть свою власну національну валюту. І щоб вони, ці республіки, дотримувалися лише спільного дипломатичного фронту перед капіталістичним світом та спільного командування національними арміями.

Чи дійсно Ленін щиро так думав, чи він лише з тактичних міркувань дипломатично повторював те, чого, як йому добре було відомо, весь час домагалися українці-комуністи?

Українці-комуністи типу Хвильового, Шумського тощо ясно бачили, що є дві течії у ВКП(б). Думки одної течії відверто централістичної, висловлював, скажімо, П'ятаков, кажучи:

„Вразі ми економічно об'єднуємо, будуємо один апарат, одну вищу раду народнього господарства, одне управління залізницями, один банк тощо, то все це самовизначення виденого яйця не варте. Це або просто дипломатична гра, що її в деяких випадках грати треба, або ще гірше за гру, коли це за серйозно приймаємо”²⁸).

Думки іншої течії, більш обережної й дипломатичної, не раз висловлював Ленін, Зінов'єв, Бухарін тощо.

Для Хвильового цього було досить. Не мало значення, чи мав Ленін якусь „задню думку”. Важливим було те, що він сказав чи написав і на що можна було б опертися, обороняючи права свого народу. І Хвильовий виступив року 1925 із своїми статтями-памфлетами в щотижневому додаткові до „Вістей” під назвою „Культура й Побут”, пропагуючи й захищаючи в них ідею культурної самостійності України.

Зав'язалася жвава легальна полеміка в пресі й на різних зборах, бо ведена вона була з позицій офіційно визнаних. Ця теоретична дискусія сколихнула думку не лише всієї української частини КП(б)У, але й усїєї тодішньої української громадськості. Адже вся тая українська громадськість почула щось таке, чого ніхто не наважувався тоді прилюдно говорити — „Камо грядеши?” (1925 р.), „Думки проти течії” (1926 р.), теорію „азіятського ренесансу” й „українського месіанізму”, гасло „Геть від Москви!”, цього „центру всесоюзного міщанства”...

„Ідеї пролетаріяту відомі нам і без московського диригента!” — писав М. Хвильовий.

„Тільки українська молода нація, тільки український пролетаріят і його комуністична інтелігенція є справжніми

носіями великих революційних соціалістичних ідей, і їм немає чого орієнтуватися на центр всесоюзного міщанства, на московських задрипанок. Їм треба орієнтуватися „прямо на себе і на Європу, але не на Європу Шпенглера, що на закаті, що гниє, до якої вся наша ненависть”, а на Європу „грандіозної цивілізації, Європу — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п... Це та Європа, без якої не обійдуться перші фалянги азійського ренесансу”²⁹).

„Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна, — пише Микола Хвильовий. — Отже, оскільки наша література стає, нарешті, на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть питання таке: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс. У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Від російської літератури і від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування. Отже вигодувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток...

Кінець прийшов не тільки малоросійщині, українофільству й просвітянству, але й задрипанському москвофільству”³⁰).

Радченко й Батир ставлять цей виступ М. Хвильового у зв'язок із загальною тодішньою опозицією у ВКП(б), з троцькізмом.

„В період найбільшого большевицького галасу на Україні про хвильовізм, — пишуть вони, — Хвильовий був уже зв'язаний з троцькістами. Як давно почався той зв'язок — не відомо. Але то був, певно, не організований зв'язок, а тільки ідейний, бо інакше б усю групу Хвильового ще раніше ліквідували разом з ліквідацією троцькізму. Може, навіть точніше було б сказати, що від концепції троцькізму Хвильовий запозичив тільки свій погляд на советську революцію, а відтак і на українську справу. Троцький починав тоді висувати концепцію, що революція, мовляв, закінчилася (у Хвильового „зайшла в раковину”), большевизм з інтернаціонального явища звироднюється в явище національно російське. Справжні революціонери повинні об'єднуватися для організації боротьби робітництва й селянства проти нового, створеного большевизмом, поневолення. До цих тез троцькізму група Хвильового додала: раз революція зви-

роднюється, і большевизм створює нове поневолення, то приналежність України до ССРСР означає ніщо інше, як нове підпорядкування її Москві. А оскільки сам Хвильовий і його група брали участь у ліквідації „буржуазної” УНР в ім'я, як виявилось, не соціалізму й рівності націй, а в ім'я нової „буржуазности”, та ще й під „єдиної неделімої”, то хвильові **і особливо партійні** відразу зарядилися якоюсь страшною динамічною відруховою силою щодо Москви. Тут заговорило сумління комуністів і сумління українців³¹).

На Україні раптом дмухнуло чимсь таким свіжим, наче в кімнаті, де вже зовсім задихалися люди, хтось вибив шибку.

Таку оцінку цього явища, як кажуть, дав тоді письменник Могилянський, яка була сформульована в словах: „Виступ Хвильового зробив таке враження, ніби в кімнаті, де було так душно, що дихати було важко, відчинили вікна і легені раптом відчували свіже повітря³²”. Подібні ж слова, як твердить Николишин, П. Колесник ставив у провину й М. Зерову, що сказав з приводу виступів М. Хвильового: „розбито шибку і груди відчували свіже повітря³³”. Але, треба сказати, що **таке відчуття було тоді загальним.**

Отож, усе ожило й заворушилося.

Либонь, рік тяглася ця дискусія в пресі та по різних зібраннях, набираючи все більшої й більшої глибини, розмаху й обґрунтування. Та велике значення цього духового процесу, його революціонізуючу ролью прекрасно зрозуміла Москва. І в квітні 1926 р. сам Сталін, генеральний секретар партії ВКП(б), звернувся листом до своєї підлеглої партійної організації на Україні, КП(б)У.

Дивуючись тому, що український комуніст Хвильовий захопився якоюсь месіаністичною ролею молоді української інтелігенції і не має нічого іншого сказати на користь Москви, окрім того, як закликати всіх українських діячів до втечі від Москви, в той час, як західньо-європейські пролетарі, мовляв, „із захопленням дивляться на прапор, що майорить у тій Москві”, Сталін дав відповідні вказівки...³⁴).

Чубар, якого зобов'язувало становище голови маріонеткового уряду УСРР, негайно після цього виступив у „Комуністі” (органі ЦК партії) із статтею. В ній він громив Хвильового за його думки і натякав, що ці думки, мовляв, межують із державною зрадою...

Після цього почали цькувати Хвильового вже всі: одні — з обов'язку, а інші — з надією, щось за це здобути собі.

Хвильовому, який не хотів уступити з поля бою, а навпаки — хотів виграти час, нічого не лишалося, як тільки покаятися. Цього вимагала тодішня практика політичного життя, бо це давало ще тоді **легальну можливість якось боротися далі**. І він 4. 12. 1926 р. надрукував у газеті „Вісті” покаянного листа.

Але після цього листа він знов подає до газети статтю „Україна чи Малоросія?” й друкує в редактованім ним журналі „ВАПЛІТЕ” розділи свого нового роману „Вальдшнепи”, в яких цілком ясно розвиває думку, що московські окупанти є загарбники й гнобителі. **Що Україна не хоче вже бути Малоросією, колоніальним додатком до Росії, а хоче бути вільною незалежною Україною. Що вона хоче бути рівноправною з Росією, хоче жити й розвиватися на тих же правах, що й Росія³⁵**. Згадаймо його: „Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна”.

У романі „Вальдшнепи” (1927 р.) він зриває машкару з московських шовіністів, які, прийшовши на Україну під гаслами інтернаціоналізму, самовизначення націй, вільного розвитку тощо, в дійсності творять чорне діло колоніальних грабіжників і душителів українського народу. Устами Аглаї Хвильовий так змальовує збірний образ тих, як він каже, мрякобісів:

„Та це ж той самий руський інтелігент-інтернаціоналіст, який з охотою говорить про самовизначення націй...**тільки не тих, що входять у Радянський Союз**; який всюди бачить петлюрівщину... і не помічає своєї устряловщини*). Який і досі думає, що українська культура існує... як австрійська інтрига, який, показуючи Європі досягнення руського генія, виводить на арену й інші народи Союзу... як цікавий „Зоо” ображених руським царатом мавп. Словом, **це саме той інтернаціоналіст, який під своїм космополітизмом ховає звичайнісінький собі зоологічний націоналізм**”³⁶).

Зрозуміло, що публіцистична стаття „Україна чи Малоросія?” з редакції газети зараз же потрапила до ЦК КП(б)У і після того не з’явилася в друкові, а роман „Вальдшнепи”, хоча й був розпочатий друком, наприкінці 1927 року обірвався на першій частині. Генеральний бо секретар ЦК КП(б)У Лазар Мойсеєвич Каганович, що відогравав тоді

*) Устрялов — націоналіст-росіянин, професор, перебував у Харбині, обгрунтував “сменовеховщину”; обрусителі любили тоді покликатися на нього й цитувати його твердження.

на окупованій Україні ролію московського воеводи з необмеженими правами, на X з'їзді партії назвав Хвильового підголоском буржуазії та куркулів, „які покладають свої надії на реставрацію буржуазної влади на Україні силами збройного чужоземного імперіялізму”³⁷).

Цього виступу було досить. Журнал „ВАПЛІТЕ” закрили, а Хвильового почали інтенсивно цькувати. Андрій Хвиля, що був вірним прислужником окупантів, хоча це потім і не врятувало йому його власного життя, так писав про це цькування, в якому він відігравав найбільшу ролію:

„Хвильового б'ють не за те, що він — український письменник, а за те, що з трибуни української літератури він повів штурм на партію”³⁸).

А в своїй книзі „Від ухилу до прірви” (ДВУ, 1928) той же Андрій Хвиля так, з свого погляду, насвітлював політичне спрямування „Вальдшнепів”:

„Автор поставив собі за завдання виявити в художніх формах свої політичні думки. Він підійшов до цієї проблеми просто. Взяв 4 дієві особи: Ганну, Аглаю, Карамазова і Євгенія Валентиновича, а для інших ролей тьотю Клаву і лінгвіста Вовчика. Все життя цього невеличкого персонажу він підпорядкував одній думці, довести, що революція залишила тільки димок на обрії неба, що все загинуло, що відновлюється „єдина неделімая”, і тому в такій ситуації навіть український націоналізм є прогресивне явище... Аналіза доводить нас до висновку, що думки автора, це думки й вагання „комуніста” Карамазова... Карамазов, це той „щирий”, що йшов, захоплений великими гаслами, робити революцію з компартією й побачив, нарешті, що він „собіратель землі русской”... Хвильовий виводить своїх героїв на літературний кін, щоб довести, що радянська Україна — не радянська, що диктатура пролетаріату — не диктатура пролетаріату, що національна політика — це одна лиш омана; що український народ виключно відсталий, безвольний люд, що йде переродження, що, нарешті, сама партія — то є організація лицемірів. Блискуче талановито ці думки виявляє в своїх „Вальдшнепах” Хвильовий і, зробивши таку аналізу нашої дійсности, доводить, що єдине гасло, яке може запалити мільйони, піднести їх на височінь патосу боротьби за Україну, за народ, — є національне відродження, відродження нації... З цієї концепції виникає така схема відродження нації... Спо-

чатку треба утворити певні кадри української нової загартованої інтелігенції. Спочатку повинен прийти загартований Лонгфелло, щоб повести український народ до стану другого велетенського соціального руху. І тільки після того зможуть бути нові економісти, нові робітники, що економіку й соціальне життя нашої країни поведуть до інших днів... Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі... Бо в основному питанні, — в питанні про революцію, хто її робить, хто нею керує, — Карамазов і Аглая сходяться на одному, на основному, що революція відійшла в минуле, що великі гасла соціальних заворушень 1917 року стали фарисейством, що історія в нових вбраннях повторює в 30-их роках ХХ століття кроваві дні французького термідору. Робесп'єр уже давно поклав на гільотину Дантона і... сам він доживає останні дні"... Термідор у повному розпалі. Що ж залишається робити? Єдиний порятунок — націоналізм. Треба подбати лише про те, щоб термідор привів до створення могутньої української національної держави. І тут не може бути вагання, бо коли український „комуніст” не робитиме цього — зробить це російський „комуніст”, але зробить проти нього, проти українця, для того, щоб передати своєму рідному фашистові „єдиную неделімую”. На думку героїв Хвильового, питання стоїть так: або за російський, або за український фашизм. Третього шляху немає. Євгеній Валентинович... держиться в партії для того, щоб сприяти російському фашизмові, для створення „єдиної неделімой”. Аглая, ведучи за собою „комуніста” Карамазова, повинна створити українську національну державу”³⁹).

Але це, звичайно, тільки крапля того, що тоді писали й говорили маси прислужників Москви на Україні. Під цим тисненням Хвильовий змушений був знищити написану вже другу частину „Вальдшнепів” і 28. 2. 1928 р. виступити в „Комуністі” з новим покайним листом...

„Знищивши „Вальдшнепи” і цією ціною купивши собі право повороту (він був тоді на лікуванні за кордоном) і дальшої боротьби в більш обережних формах, — пише Юр. Д. у післямові до зальцбурзького видання „Вальдшнепів”, — Хвильовий забезпечив можливість появи ряду п'єс Куліша, праць „Березоля”, річного комплексу „Літературного Ярмарку”, українських фільмів Довженка, українізації вищих

шкіл, словом, відтягнув на п'ять плідних років розстріл великого культурного відродження”.

Ці виступи Хвильового захопили широкі маси молоді тодішньої української інтелігенції, розворушили приглушену українську громадську думку, дали їй новий напрямок та нову, відповідну до обставин, ідейну зброю, створили цілий літературний рух, відомий в історії розвитку України під назвою **хвильовізму**.

Українська художня література, ідучи дорогою Хвильового, пробувала зривати з окупантів України маску і показувати їх українському народові в наготі.

Року 1927 Андрій Хвиля в книзі „Ясною дорогою” так, наприклад, писав з обуренням про повість Валеріяна Підмогильного „Третя революція”: „Виходить так, наче б то на чолі революційного руху йшов Махно, за ним селянство, мов земля їх родить, а большевики бігають за Махном і сметанку збирають... **Компартія — це купка комбінаторів, що не мають зв'язку з масами, а шляхом шпіонажу, змов, користуються великими ділами інших людей**”⁴⁰).

Отож, у той час, як окупанти, побачивши відбиток свого одворотного обличчя в українській художній літературі й усвідомивши, яке враження зробить воно на українську масу, зняли в літературі устами своїх літературних агентів, отих різноманітних Хвиль, Коряків тощо, шалений галас про „образу” і „наклепи”, орган московської диктатури — ГПУ — потихеньку почав у своїх катівнях придушувати сміливих українських письменників.

б) Виступ Шумського на ділянці практичної політики

Другим у шерезі хоробрих був Олександр Шумський, колишній український соціаліст-революціонер, член Української Центральної Ради, що в часи тяжкої ідейної розгубленості 1919 року став на „радянські позиції”, гадаючи, що цим здобуде змогу розбудувати незалежну соціалістичну українську державу*).

Потрапивши до лав КП(б)У після примусової ліквідації українських комуністичних партій, він у середині КП(б)У

---

*) Твердження С. Підгайного (див. „Українська інтелігенція на Соловках”), що Шумський створив УКП, є помилкове. УКП створили колишні незалежні соціал-демократи. Див. про це передніше.

розпочинає боротьбу з російськими націоналістичними тенденціями, що були прикриті для людського ока густою машкарою „інтернаціонального комунізму”.

Отож, у той час, як Хвильовий повів блискучу атаку на окупантів переважно з позицій художньої літератури та літературної критики, Шумський розпочав її з позицій партійного будівництва й прикладної політики.

Зайнявши року 1924 високе становище наркома освіти УСРР, Шумський почав пробувати у своїй практичній діяльності керуватися перш за все інтересами незалежної соціалістичної України, що була його мрією.

Зрозуміло, що коли в 1925-1926 рр. у надрах КП(б)У розгорнулася широка прилюдна дискусія з приводу українських проблем, що їх підніс Хвильовий, Шумський подав і свій голос, ставши на захист Хвильового та його думок. Він казав:

„Не можна з Хвильового робити якогось пришелепуватого „плутанця”. Це не просто собі „вискочка”, верхогляд, що чогось нахапався, це людина з твердо виробленим марксистським, матеріалістичним світоглядом, тип молодого, культурного пролетаря, тип загартованого в боях революціонера, що покликаний робити культурну революцію, котрий встиг упертою самостійною працею добитися до вершин людської культури, тип революціонера, що ним ми мусимо пишатися”⁴¹).

Щоб мати уявлення, скільки громадської мужности виявив Шумський в умовах жорстокого терору окупантів, досить навести уривок з його промови на засіданні Політбюро КП(б)У в 1926 р., в якій він цілком одверто дав таку характеристику національним стосункам у комуністичній партії на Україні:

„У партії панує російський комуніст, що з підозрою та недружелюбством, щоб не сказати сильніше, ставиться до комуніста-українця. Панує він, спираючися на ганебний шкурницький тип малороса, котрий за всіх історичних епох був однаково безпринципово лицемірний, по-рабськи двоєдушний і зрадливо нищий. Зараз він блискотить своїм псевдоінтернаціоналізмом, жонглює своїм безніяким ставленням до всього українського і ладен завжди обплювати його (може, іноді по-українському), якщо це дасть йому можливість здобути посаду”.⁴²)

Достатню громадську мужність виявив Шумський і тоді, коли на нього самого зроблено напад, коли йому нагадано

в Політбюрі, що він то, власне, колишній ес-ер і, очевидно, член Української Центральної Ради тощо. Шумський, не при-
нижуючи своєї гідности, відповів на це:

„У мене, крім боротьби за клясове та національне ви-
зволення робітничої кляси з селянством, ніяких інших тради-
цій не було. Від цього я протягом своєї революційної діяль-
ности, починаючи з 1919 року, ані трошки не відступив. Ні
від чого в своїм минулім я не відмовляюся і вважаю, що бо-
роровся так, як належало большевиків-ленінців за умов укра-
їнської дійсности, хоч не був тоді ще в партії Леніна. Я від
цього (минулого) не відмовляюся, навпаки, — горджуся сво-
їм минулим“.⁴³)

Шумський, як і Хвильовий, згуртував навкруги своїх
ідей багато одностайців, створивши в партії цілий рух, що
став відомий під назвою **шумскізму** і набув широкого спів-
чутливого відгону не тільки в УСРР, а й Комун. Партії За-
хід. України.

Партійне керівництво в Москві не могло цього стерпіти.
Адже це був одвертий і небезпечний бунт **проти московської
окупації** України. Року 1926 цього непокірного й одверто-
сміливого народнього комісара, що добивався **не паперової,
а справжньої самостійности** для своєї батьківщини, викинули
з партії, обвинувативши в українському націоналізмі, і за-
слали до Північної Росії, на Соловецьку каторгу.

Обвинувачення, висунуті проти Шумського, в основно-
му були такі:

1. КП(б) України називав не інакше, як організацією мос-
ковських окупантів, що гнітить комуністів-українців, які
почувають себе в ній за пасинків, та вимагав ліквідації її.
Натомість домагався створення **української** комуністичної
партії.

2. Не вірив у щирість національної політики ВКП(б) —
КП(б)У і дивися на цю останню, як на носія на Україні при-
хованого російського шовінізму.

3. Протиставляв Радянську Україну — Радянській Ро-
сії та вимагав виведення з України російської окупаційної
армії і створення окремої української революційної армії.

4. Вимагав для України повної культурної незалежности.
(Виступаючи, наприклад, проти великодержавницької кон-
цепції ген. секретаря ЦК КП(б)У Лебеда про „боротьбу двох
культур“, Шумський доводив, що боротьба російської і

української культур могла б припинитися лише тоді, коли б було визнано за українською культурою „право громадянства”, право на самостійний розвиток, право рівності з російською культурою).

5. Виступав проти денационалізаторської (обрусительної) політики московського центру й вимагав найвищих темпів українізації (що на практиці, як сказано в „Поясненні” до постанови Виконкому Комінтерну в цій справі (1927 р.) перетворювалося, боцім то, „на вимогу примусово українізувати російських та інших робітників”).

6. Виступав проти надсилання на Україну московських агентів. („Систематично, — як твердить згадане „Пояснення”, — прагнув підірвати довір’я до основних партійних кадрів, зокрема до російських товаришів, особливо до тих, хто прибував на Україну з інших радянських республік”).

7. Називав тих українських комуністів, що підтримували русифікаційну окупаційно-визискувальну політику КП(б)У та плазували перед московською агентурою, — „зрадниками”, „ренегатами”, „ганебними малоросами”...

8. Нарешті, він, Шумський, причинився до розколу КПЗУ та розшарування українських комуністів (на Західних Українських Землях, що були тоді під Польщею) на комуністів-патріотів і комуністів-прислужників Москви.

Далі цілком неслухно й демагогічно в обвинуваченні твердилося, що „шумскісти орієнтуються на капіталістичну Європу” тощо.⁴⁴)

в) Волобуїв та його обґрунтування наявності колоніального визиску України Московію

Під час однієї з дискусій з приводу національного питання, Косіор, що довгий час був генеральним секретарем ЦК КП(б)У, себто виконував на Україні функції московського воеводи з необмеженими правами, сказав: „Повна рівність у національному відношенні досягається і забезпечується (в ССРСР) господарським розвитком, тоді як політика визискуючих клас зводилася до затримання господарського розвитку колоній⁴⁵).

Треба сказати, що незвичайно добре назовні змайстрована декоративність самостійности УСРР, підперта до того

ж добре поставленою пропагандою, сліпила очі та дезорієнтувала багатьох, як серед інтелігенції, так і серед народніх мас, а в тому числі й багатьох партійців-українців.

Проте, цілком приховати від вдумливого й розумного спостерігача-українця дійсну суть колоніальної залежності України від Росії не могли ані однобока пропаганда, ані декоративність УСРР.

Отож, у той час, як із здемаскуванням цієї колоніальної залежності України від Москви та створення спротиву поглибленню цієї залежності на культурній і політичній ділянці українського життя виступили Хвильовий та Шумський із своїми прибічниками, на ділянці економічного життя проти колоніальної пригніченості України виступив року 1928 Волобуїв.

Був він партійцем, науковим співробітником комуністичного ж науково-дослідного інституту в Харкові — ВУАМЛІН-у.

Як твердять П. Радченко та К. Батир, під впливом статей молодого талановитого економіста проф. Віктора Доброгаєва (що друкувалися в журналі “Хозяйство України”), Волобуїв зацікавився питанням колоніальної залежності української економіки. Він обробив великий матеріал Доброгаєва і, зробивши обережні, але цілком виразні висновки, надрукував свою роботу під наголовком **„До проблем української економіки”** в партійному органі „Більшовик України” на початку 1928 року.

„Виступ Волобуєва, — пишуть згадані автори, — справив таке враження, як і виступ Хвильового. Навіть більше! Бо виступ Хвильового був політичною декларацією українців, які вже приблизно знали, чого вони хочуть, а Волобуїв з'ясував навіть не-українцям колоніальну залежність України від Москви”⁴⁶).

Значення цього виступу Волобуєва прекрасно зрозуміли тоді всі і Коряк мав цілковиту рацію, коли писав, що „Волобуєв підводить економічну базу під хвильовізм”, бо “у зв'язку з цим і є теорія Волобуєва про колоніальне становище України”⁴⁷).

Спроба показати економічний визиск і колоніальне становище України були зроблені ще на початку революції. Либонь ще в 1917 р. вийшла брошура П. Мальцева — **“Україна в державному бюджеті Росії”**, в якій подано було незаперечний, взятий з офіційних джерел цифровий мате-

ріял, що наочно доводив колоніальне становище України в складі Росії. Трохи пізніше видавництво “Рух” випустило (у 1918 р., здається) на цю ж тему популярну брошуру, як-що пам’ять не зраджує, **Бондаря — “Московська петля”**. Але після большевицької окупації України ніхто вже не наважувався писати на цю тему. Навпаки, ціла низка російських економістів, і партійців, і непартійців (нагадаймо хоча б відому тоді книжку Ясного — “**Может ли быть Украина экономически независимой?**” 1918 чи 919 р., Харків), довгий час доводила, що Україна не становить собою цілком окремого самовистачального економічного комплексу, що вона є невід’ємний район єдиної російської економічної цілоти, без якої вона, Україна, існувати не може. Ця теорія допомагала Москві міцно тримати економіку України в своїх руках і регулювати її розвиток при п’ятирічних плянуваннях так, **як це вигідно було для господарства самої Росії**.

Волобуїв виступив проти цього твердження. Він писав: „Ми намагаємося тут стисло показати фази розвитку колоніальної політики царату на Україні і спростувати **шкідливу казку про повну єдність дореволюційної російської економіки**”.

„Тенденції до концентрації господарства, — писав він, — протистоїть зріст центробіжних продукційних сил **національно-господарських теренів**. Коли говорять про єдність дореволюційної російської економіки, мають на увазі лише першу тенденцію (намагання перевести концентрацію), забуваючи про другу — центробіжну, вірніше — **про прагнення (окремих національно-господарських теренів) увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку**”⁴⁸).

Виходячи з цього, а також з принципу рівності української економіки з російською, Волобуїв вимагав „ліквідації того відхилення розвитку продукційних сил України від об’єктивно найраціональнішого”, бо це відхилення „було наслідком певної колоніальної політики”.

С-ко, автор статті „Матеріяли до історії шумскізму-хвильовізму”, з якої ми користуємося, пише: „Ціла праця Михайла Волобуєва — це солідно науково обґрунтований обвинувальний акт українства супроти московської колоніальної політики. Ціла праця вщерть переповнена фактами узурпаторської імперіялістичної політики царської й большевицької Москви. „Для кваліфікованого русотяпа, — пише Волобуїв, — проблеми єдності України не існує. Він накреслює

собі абстрактні схеми, не рахуючися з тим, що Україна — не провінція Росії”.

„Ліквідація провінціального становища нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі, — писав Волобуїв, — буде наслідком **забезпечення нестримного розвитку продукційних сил України, забезпечення їй становища оформленого й закінченого національно-господарського організму**, (наслідком) остаточного відмовлення розглядати її як просту суму районів єдиної неподільної економіки”.

„Але коли Москву злякали, — пише С-ко, — ці загально-теоретичні висновки Волобуєва, то ще більше її злякали його практичні висновки. Зважаючи на ту ситуацію, в якій ті висновки робилися, автор мусів бути справжнім патріотом і мав не якубудь громадсько-політичну відвагу”. Волобуїв вимагав:

1. Розглядати Україну як історично оформлений національно-господарський організм.

2. Переглянути районування Союзного Держплану і відкинути раз на завжди спроби розривати єдиний український національно-господарський терен.

3. Забезпечити за українськими економічними центрами права й можливість дійсно керувати всім без винятку народнім господарством.

4. Змінити існуючий порядок керівництва промисловістю.

5. Переглянути загально-союзні господарські пляни на союзному з'їзді Держпланів і затвердити їх в обох союзних палатах.

6. Забезпечити індивідуалізацію бюджетного законодавства, „застерігаючи від занадто великого вилучення народньо-господарських прибутків поза межі України”, та щоб за „остаточну інстанцію затвердження українського бюджету був ВУЦВК” (УСРР).

7. Переглянути всі пляни індустріалізації, „відкинувши тенденцію розглядати російську економіку як пануючу”.

8. Переглянути з погляду економічної доцільности пляни будівництва нових заводів.

9. Встановити всеукраїнську систему регулювання припливу робочої сили з тим, щоб стежити за пропорційним розподілом місць на українських заводах між УСРР і РСФСР”.

10. Встановити дійсний контроль за тим, як керують союзні органи Україною та іншими союзними республіками⁴⁹).

Варт відзначити, що 6 травня того ж 1928 р. найчільніший представник правої опозиції у ВКП(б) — Бухарин, виступаючи на з'їзді комсомолу в Москві, виголосив промову, в якій засуджував націоналістично-шовіністичну політику керівної течії у ВКП(б) і тим самим (хотів він того чи не хотів) підтримав позицію Волобуєва і надав українським комуністам більшої відваги в їхніх виступах. Бухарин казав: „Зустрічаються такі прошарки й такі „ідейні” течії, які нашу національну політику зводять під рубрику роздроблення „Великої Росії”. Попадаються такі шановні панки, які запевняють, що наша національна політика поскільки, скажемо, іде мова відносно розвитку української мови на Україні, тюркської мови в Азербайджані й т. ін., означає приниження „руської культури”. Стара великодержавницька лиха, ігнорування всякої іншої нації, як нації другого сорту, „інородців”, — оця надута, чванлива ідеологія російського „баріна” (пана).

„На Україні ми бачимо іноді, як руські елементи ні за що не хочуть вивчати української мови. Вони бачать у систематичному проведенні українізації вияв чогось такого, що підриває честь і славу „Росії”. Вони досі в душі дивляться на Україну, як на „Малоросію”, яка повинна постачати вареники та „малоросійське сало”, та танцювати гопака й т. ін. для користи справжніх „руських”, „Росії” і т. ін. Оця „барська” великодержавницька ідеологія просочується вниз”⁵⁰).

Цей виступ Волобуєва, як і виступи Хвильового та Шумського, набув широкого розголосу, спричинився до широкої і жвавої дискусії, аж поки „волобуєвщину” не було придушено органом „пролетарської” диктатури — ГПУ, за вказівками з Москви.

Трапилося це дуже швидко. Волобуєва почали цькувати, що привело його до важкого нервового захворювання. Він змушений був прилюдно „покаятися” і навіть виступати проти „волобуєвщини”, а десь на початку тридцятих років його заслали, очевидно для прикладу іншим, щоб не дуже квапилися висловлювати своїх думок, якщо вони несприятні для окупантів...

Разом з тим Москва, навчена подібними виступами серед комуністів національних меншин, з 1930-их років „засекречує” всю господарську статистику ССРСР. З того часу лише

дещо і то в дуже обмежених розмірах стає відомим не тільки широким масам, а й фахівцям.

Зробивши статистику господарського життя ССРСР тамницею, яку ніхто не сміє порушувати, винищивши всіх, хто насмілювався говорити про колоніальне становище України, московський імперіялістичний націоналізм міг на Україні устами свого виконавця Павла Постишева заявити: „Все крікі українських націоналістів о колоніальном положенні України — подлейшая клевета...”

Ми не маємо під рукою цифрового й економічного обґрунтування, з яким виступив тоді Волобуїв*), але досить буде навести деякі пізніші відомості, щоб мати яскраве уявлення про колоніальний характер господарювання Москви на Україні. Ось характеристичні факти:

1) Року 1937 Україна дала до бюджету ССРСР на 2,270,000,000 карб.***) більше, ніж одержала з нього⁵¹). Для порівняння слід сказати, що увесь бюджет України на 1938 р. був затверджений у сумі всього 5,977,000.000 крб. і становив 4% загального бюджету ССРСР!

2) Кошторис на 1938 р., що його ухвалив уряд ССРСР, передбачив такі витрати на капітальне будівництво:

а) для м. Москви, що мала 4 млн. людности, — 744,938.000,

б) для цілої УРСР, що мала 28 млн. людности, — 143,100.000 крб.⁴⁵).

Отож виходить, що на капітальне будівництво цілої України призначено було в 5,2 раза менше, ніж на капітальне будівництво одної Москви. А коли зробити розрахунок на одиницю людности, то вийде, що на кожного жителя Москви припало державних капіталовкладань на будівництво у 37 разів більше, ніж на кожного жителя „самостійної” УРСР!

---

*) Ця праця була вже надрукована в „Укр. Голосі” і підготовлялася до відбитку окремою книжкою, коли газета „Народна Воля” (у Скрентоні) починаючи з числа 31 за 7 серп. 1952 стала передруковувати з „Більшовика України” з ч. 2-3 за 1928 р. працю Мих. Волобуєва „До проблеми української економіки”, надавши їй нового заголовку — „Росія, як колоніальна імперія”. До неї ми й спрямовуємо зацікавлених. Важливою є також стаття Іллі Гольдмана „Післяслово до статті М. Волобуєва”, надрукована в „Народній Волі”, ч. 46 за 20. лист. 1952.

**) Ця цифра 2,270,000,000 крб., треба не забувати, не охоплює тих прибутків, що їх мала московська скарбниця (ССРСР) від визиску основної частини української промисловости. Адже відомо, що вся тяжка промисловість України, а також найважливіші галузі легкої промисловости України підлягають безпосередньо відповідним „всесоюзним наркоматам”, а тому в бюджеті УРСР не відбиті.

Чи це не найяскравіший доказ підлеглого колоніяльно-го стану УСРР! Не дурно ж переказують, що навіть Г. Петровський не витримав якось і сказав:

„Україна своїми багатствами майже дорівнює Франції, а бюджет України — менший за бюджет міста Москви”...⁵¹).

Певно таке необережне користування з „волі слова” у „найвільнішій країні світу”, з одного боку, а з другого — притягнення його сина, командира Пролетарської дивізії, до відомого процесу Тухачевського та наступний його розстріл і були причиною безслідного „зникнення” Г. Петровського, цього довголітнього голови ВУЦВК УСРР і слухняного виконавця волі окупантів.

3) Україна продукує велику кількість льону, конопель, вовни і навіть (в останні роки перед другою світовою війною) бавовника. Але всю цю сировину вивозять до ССРСР в непереробленому вигляді, що приносить Україні величезні господарські втрати.

Справа в тому, що як за царських, так і за сталінських часів державна політика провадилася й провадиться так, щоб текстильна, трикотажна, галантерейна та інша подібна промисловість зосереджена була в центральній частині Росії. І дійсно там і тепер зосереджено 95% цих видів виробництва.

Те саме треба сказати і про інші види легкої промисловости, як от: шкіряну, взуттєву, паперову тощо⁵¹). Таке явище — **дуже характеристичне для всіх колоніальних залежних країн:** вони продукують і за безцінь вивозять свою сировину до держав, що їх підбили, а самі потім дорого платять за привезені їм фабрикати, вироблені з їхньої дешевої сировини. В такому становищі, як бачимо, перебуває й Україна.

г) Скрипник та його роля в українському відродженні 1920-их років

Виступи Хвильового, Шумського та Волобуєва безперечно знайшли собі моральну підтримку й опертя в боротьбі, що її провадив у партії Микола Скрипник, старий большевик, член ЦК ВКП(б), колишній співробітник Леніна. З його ім'ям тісно пов'язаний увесь незвичайно важливий, з погляду прогресу нації взагалі, процес культурно-національ-

ного відродження України в 1920-1930 рр. Пов'язаний не тому, що М. Скрипник його започаткував, або що він його сам здійснив, а тому, що він, Скрипник, займаючи чільне місце в партійній ієрархії на Україні, з десятків років прикривав і захищав його своїм авторитетом, тому що він довгий час давав йому можливість легально розвиватися та зміцнюватися. Він бо, Скрипник, виходячи з марксистських засад, теоретично обгрутовував потребу й законність українського культурно-національного розвитку, як розвитку українського пролетаріату й трудового селянства.

Отож, незалежно від того, як ми будемо ставитися до соціально-політичних переконань Миколи Скрипника, все ж, будши об'єктивними, мусимо визнати, що в остаточному підрахункові мінусів і плюсів його громадсько-політичної діяльності **в умовах московської большевицької окупації України — плюси переважили.**

Адже М. Скрипник був одним з тих, хто зумів захистити й уможливити **легальний** процес українського культурно-національного відродження в період між 1920-1930 рр. Зумів захистити й уможливити той процес розвитку, без якого Україна не тільки не набула б визнання самостійної держави (нехай і декларативного!), не тільки не набула б пізніше міжнароднього визнання суверенности та не стала б рівноправним членом ООН, а, певно, не утрималася б і на шаблях культурно-національного піднесення, що їх досягнуто було до 1920 р., та знову стала б „Малоросією”, провінцією Росії, як це було до революції 1917 р. Цим і пояснюється, що московський націоналізм у большевицькій одежі, готуючися за всяку ціну зупинити дальший культурно-національний розвиток України, що, посуваючися наперед велетенськими кроками, мусив був довести до завоювання не паперової, а вже справжньої самостійности, — вирішив усунути з партії всіх захисників та побудників того розвитку, а в тому числі найактивніших і найсильніших — Шумського, Хвильового, Волобуєва й Миколу Скрипника.

Дехто з українських публіцистів (Д. Діброва, С. Николишин), згадуючи про позитивну роль М. Скрипника в українському відродженні періоду 1920-1930 рр., твердив, що тую роль М. Скрипник відіграв, будши сліпим зняряддям у руках українських патріотів-націоналістів. Вони бо, ці патріоти, проти волі й відома М. Скрипника запрягли його, мовляв, собі на службу і змусили діяти в напрямку широкої

розбудови української культури⁵²). Та нема чого й говорити, що це твердження є наївне й цілком фальшиве, і з'явилося воно в людей, що жили далеко за межами УСРР і мали дуже неясне уявлення про дійсне становище й дійсні події на Великій Україні.

Мусимо ствердити, що М. Скрипник (як і Шумський, Хвильовий та Волобуїв) був таки переконаним комуністом, але в той же час — безперечним патріотом, людиною, що любила свою батьківщину, бажала їй добра в такій формі, в якій вона собі уявляла його. І в цьому відношенні росіянин П. Павлов у статті “Разгром Совнаркома України” значно правдивіше змалював ролю М. Скрипника.

“Згадуючи, як він каже, про „вождів українського народу” — В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського, Затонського, Сухоплина, Любченка, Порайка тощо, — П. Павлов пише:

„Скрипник безперечно був одним з найвидатніших серед них. Українець з походження й виховання, він був людиною європейськи освіченою. Сталін зненавидів Скрипника за його маніру тримати себе незалежно й за те, що він, Скрипник, серйозно сприймав деякі права України, згідно з буквою Конституції. Скрипник занадто серйозно поставився до українізації державного апарату та шкіл. Року 1932 Сталін надіслав на Україну Постишева із спеціальним завданням — розгромити Скрипника.

“У ці роки ще не наважувалися таку визначну фігуру, як Скрипник, простісінько зтягти собі до льоху НКВД і там знищити. З цією метою Постишев (що лізніше сам підпав ліквідації) виступив на черговій сесії Українського ЦВК-у з промовою проти Скрипника, обвинувативши його в усіх смертних гріхах — у спотворенні генеральної лінії партії, в українському націоналізмі, у відсутності пильності і т. ін.

„Цей виступ і був гаслом. За Постишевим на Скрипника накинулося все: і вороги, і друзі. Скрипник зрозумів, що настав кінець його політичній кар’єрі. Він застрелився у себе в службовому кабінеті в Держпляні, головою якого він тоді саме був. Так першим пішов із сцени найбільш освічений із українських комуністичних „вождів”⁵³).

Так пише росіянин, колишній консультант Раднаркому України. Але щоб ясніше висвітлити це питання, згадаймо коротко про перебіг деяких головних моментів з діяльності Скрипника.

Задовго до революції 1917 р. він був членом української

с.-д. організації, що відома була тоді під назвою „Спілки”. Пізніше він вступив до большевицької фракції РСДРП і в 1917-1920 рр. працював у близькому співробітництві з Леніном. Року 1920 Скрипника призначено на наркома робітничо-селянської інспекції УСРР, у 1922 р. — на наркома судівництва, а з 1926 р. до 1933 він був наркомом освіти УСРР.

Року 1918, як пише П. Радченко, М. Скрипник у противагу групі П'ятакова-Затонського розумів створення української советської республіки не як політичний маневр, а як **внутрішньо-український процес**, як переростання української національно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Тож він на з'їзді в Таганрозі (1918 р.) запекло боровся за те, щоб большевицька організація на Україні була **не обласною** організацією Рос. Комун. Партії (большевиків), а **незалежною від неї секцією Комінтерну**, і відповідно називалася б на Україні не РКП(б), а українською комуністичною партією (большевиків). Тоді ж, продовжує Радченко, перемогло, як відомо, компромісне вирішення — КП(б)У, отже — не українська партія, а тільки партія України.

Так само при створенні в 1923 р. ССРСР Скрипник обстоював у Москві пункт конституції, за яким ССРСР мав бути **не союзною республікою, а союзом незалежних республік**⁵⁴).

До речі, ця Скрипникова позиція була тим сильна, що не суперечила й поглядам Леніна, що їх він (Ленін), розуміючи величезне значення національного питання, висловив ще під час наступу большевицької армії на Україну в січні 1918 року, телеграфуючи 21. 1. 1918 р. до Антонова-Овсієнка: „Ради Бога, вживайте всіх зусиль до того, щоб усунути будь-які тертя з ЦИК*. Це незвичайно важливо в державному розумінні. Ради Бога, помиріться з ними і признайте за ними всілякий суверенітет. Комісарів, що ви їх призначили, переконливо прошу вас усунути”⁵⁵). А незадовго до смерті, у своєму „Заповіті”, Ленін знову, будучи обережнішим, розумнішим і хитрішим (про це вже згадувалось передніше), обстоював встановлення взаємин між окремими советськими республіками на засадах рівності. Проте тоді у ВКП(б) переміг погляд менш терпеливих і рішучих російських **централістів і імперіялістів**

---

*) ЦИК — Центральний Виконавчий (Исполнительный) Комітет, що його року 1917 створили большевики в Харкові у противагу Українській Центральній Раді, і який намагався репрезентувати так звану “Радянську Українську Республіку”.

із Сталіном на чолі, і ССРСР у 1923 р. стала союзною республікою.

Та Скрипник, спираючись і далі на Леніна і визнаних самою ВКП(б) правовірних теоретиків марксизму, продовжував свою боротьбу, працюючи над розробкою національного питання й обгрунтовуючи тезу **повної дерусифікації України**, яку він висунув всупереч тезі **вільної боротьби на Україні двох культур**, що її на початку 20-их років підніс Лебедь, тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У. При чому „вільність” ця у Лебедя розумілася так, що російську культуру на Україні за гроші української людности буде підирати партія і уряд.

Микола Скрипник енергійно працював також, як дехто жартуючи каже, над створенням „українського інтернацоналу”, себто: над об'єднанням українських комуністичних сил, розпорошених по всіх землях України та по всіх поселеннях української еміграції. Він підніс прапор об'єднання навколо УСРР українців Західніх Земель України (це його термін), Закарпаття, Кубані, українських повітів Вороніжчини, Курщини, Донщини, найтісніших культурних зв'язків українських колоній Казахстану, Зеленого Клину, Америки тощо.

Хоч опір практичній діяльності Скрипника в цьому напрямку з боку „великодержавних держиморд” постав шалений, хоч комуністична партія, що з 1923 р. почала називатися ВКП(б) і почала, як сказано передніше, відходити від обережної політичної лінії в національному питанні, накресленої Леніном, і змінювала курс на негайне скріплення в ССРСР панівної ролі „старшого брата” — російського пролетаріату, все ж йому, Скрипникові, челнові ЦК ВКП(б), „останньому лєнінцю”, людині з великою ерудицією, сильним характером і з великим авторитетом серед комуністичної маси, пощастило протягом цілого десятиріччя утримувати деякі позиції і прикривати великий процес національного відродження, що відбувався на Україні.

На той час, особливо коли Скрипник був наркомом освіти УСРР, припадає пожвавлення культурних зв'язків УСРР з позначеними передніше українськими землями й колоніями українських переселенців. На той час припадає заснування незалежного від 3-го Комуністичного Інтернацоналу українського комуністичного грошового фонду під на-

звою Закордонне Бюро Допомоги. На той час припадає поява значної кількості українських шкіл на Кубані, Вороніжчині, Курщині, Казахстані тощо та надіслання з України на ці терени вчителів і взагалі культурних робітників, широке постачання туди української літератури тощо.

На той же час припадають і вже висвітлені передніші виступи Миколи Хвильового, Волобуєва тощо. Усі разом вони обґрунтовували **легалну теоретичну базу** для боротьби в умовах окупації супроти колоніальної залежності України.

Скрипникові пощастило навіть на якийсь час перемогти московського диктатора на Україні — Павла Постишева. Десь року 1927-1929 його забрали з України. Та проте через кілька років, коли окупаційна влада робила страшний розгром України, щоб зломити сильний селянський опротив колективізації та приглушити шалений ріст національного відродження, той же Постишев, з доручення Сталіна, прибув на Україну з виключними уповноваженнями від ЦК ВКП(б) і, закінчуючи розгром України, вжив усіх заходів, щоб усунути Скрипника. Зачіпкою до цього, треба думати, був Скрипників виступ року 1933 на з'їзді КП(б)У. Тут Скрипник мав мужність звинуватити московську агентуру на Україні в тому, що вона, займаючи в КП(б)У керівне становище, провадила щодо України цілком ясну великодержавну колоніальну політику. Він заявив:

„Національне питання визнають лише в теорії, але коли треба діяти, — не виявляємо до нього жодного зрозуміння. Великодержавна фікція, спадкована по предках, є невідлучною частиною ментальности багатьох наших товаришів”⁵⁶).

Після цього Скрипника негайно викликано до Москви і примушено прилюдно покаятися та виступити з „самокритикою”. Його усунули з Наркомату Освіти й призначили до Держпляну. Побачивши своє безсилля, гордий дід вирішив покінчити своє життя самогубством, аніж плазувати. 7 липня 1933 р. він застрелився.

Трагедія Миколи Скрипника, Шумського, Хвильового, Волобуєва тощо — це трагедія тих найбільш порядних українських комуністів, які, будучи дійсно щирими патріотами, що любили свою батьківщину і бажали їй добра, пішли (під впливом облудних московських большевицьких гасел) чужою дорогою й почали так діяти, як їм здавалося найкраще

буде для України. Та в дійсності потрапили вони в полон до розфарбованої **назовні** привабними **інтернаціональними** фарбами, а в **істоті** своїй хижої московської **націоналістичної** **потвори** і, кінець-кінцем, загинули в її лабетах.

Та все ж їхня діяльність на Україні в умовах московської большевицької окупації не пішла на марне. Навпаки, вона лишила глибокі додатні сліди в історії розвитку української культури, зокрема — в історії розвитку української підліткової думки⁵⁷).

г) Українські Комуністи

Українські комуністи, як і маса інших, на початку революції бездоказово прийняли як революційний дороговказ одну з основних теоретичних засад марксизму, яка проголошувала, що **національно-визвольний рух обов'язково має бути підпорядкований завданням класової визвольної боротьби пролетаріату**. І це тому, що **знищення капіталістичної неволі і капіталізму само по собі вже приносить автоматичне знищення всякого національного гніту**. Пролетаріатові ж, мовляв, як носієві ідеї свободи й безкласового суспільства, взагалі, не властиве є запровадження будьякого поневолення, а в тому числі й національного.

Прийнявши це твердження, настирливо пропаговане ВКП(б) без ніяких доказів, як математичну аксіому, українські комуністи, як і комуністи інших пригноблених Московою національностей (білоруси, грузини тощо), побачили згодом, що керівна верхівка російського пролетаріату у збірній особі Політбюро ВКП(б) усіх їх просто ошукала. Вони побачили, що Політбюро ВКП(б), централізуючи в своїх руках усю виконну й законодавчу владу, фактичне керівництво військом, фінансами й усім господарським життям СРСР тощо і спершись на безконтрольне ЧК-ГПУ з винятковими уповноваженнями, — всю політику СРСР провадить **виключно в інтересах пануючої російської нації** і що після знищення революцією старих царських методів колоніального панування й визиску, Політбюро ВКП(б) виробило нові методи колоніального панування ще більш удосконалені, але зовнішньо по-містецькому замасковані різними бутафорними "самостійностями".

Недаром у ті роки широкою популярністю на Україні користувався анекдот про азербайджанців. На одному урочистому політичному святі якомусь азербайджанцеві запропонували виступити перед високими гостями з Москви з подякою керівництву ВКП(б) за мудру національну політику в Азербайджані.

Що робити?! Мусиш виступати!..І той бідолаха, виступивши і кланяючись високим гостям, почав дякувати:

— Спасибі, спасибі, спасибі!.. — та й зупинився. Усі чекають, а він мовчить!

— Та скажи ж, за що ти дякуєш, — шепчуть йому.

Тоді промовець, набравшись духу і знов низенько кланяючися, промовив:

— Спасибі, спасибі, спасибі!.. Азербайджан, **наш**, а совнарком **ваш**. Спасибі, спасибі, спасибі, спасибі... Море **наше**, а риба **ваша**. Спасибі, спасибі, спасибі... і т. д.

Цей анекдот яскраво свідчить про те, як ота бутафорія "самостійности" була прекрасно вже усвідомлена тоді масою.

Отже, голосно дзвонячи про соціалізм і комунізм, ВКП(б) насправді насаджувала та зміцнювала **московський більшовізм**, що поступово виродився в нову відміну воєнничого **московського націоналізму**, прикритого машкарою інтернаціонального комунізму.

Тому то Хвильовий, Шумський, Волобуїв та Скрипник, — на різних фронтах тодішнього українського життя, суворо регламентованого московськими воеводами по партійній лінії (генеральними серетарями ЦК КП(б)У) та контрольованого ЧК-ГПУ, — і підняли прапори протесту та боротьби проти московського диктату в партії, проти колоніального визиску й колоніального пригнічення України. Свої виступи вони обґрунтовували, базуючися на ідеальному розумінні комунізму й виходячи з декларативно проголошених більшовіками ще в 1917-18 рр. принципів „національної рівности”, „самовизначення націй аж до відокремлення”, „свободи розвитку трудящих” тощо.

Течії громадської думки на Україні, що за термінологією більшовиків увійшли до нашої історії під назвами „хвильовізму”, „шумскізму” та „волобуєвщини”, захопили перед тридцятими роками значні маси української інтелігенції та передової частини українського робітництва й селянства. І тут треба визнати цілковиту слушність С. Николишину, коли

він року 1938 писав: „Між УССР та СССР за Скрипника йшла завзята боротьба за те, чия земля на територіях советських національних республік. Українські комуністи боронили думки, що земля України — власність УССР, а москалі — що СССР. Побідили москалі”⁵⁸).

У демократичній державі, з гарантованим конституцією устроєм, де права людини забезпечені не лише на папері, а й у дійсності, в житті, за теоретичне обґрунтування, обстоювання чи пропаганду тих чи тих соціально-політичних ідей та поглядів нікого не переслідують (доказом чого є існування по демократичних країнах комуністичних партій), а тим більше не нищать. Та інакше стоїть справа в азійських деспотіях, взірцем яких є СССР. Тож і не дивно, що багато тисяч людей на Україні, що проти них було висунуто обвинувачення в хвильовізмі, шумскізмі та волобуївщині, були тоді знищені або заслані до концтаборів на рабське існування й повільне вмирання. Це була перша хвиля погрому. Розпочавшись в 1926-27 рр., вона дала себе дошкульно відчувати в 1928-29 рр., а небувало широкого обсягу набрала в 1930-32 рр. і найвищої точки досягла року 1933. „Наша Боротьба”, за виступом фактичного генерального секретаря партії П. Постишева, подає таку цифрову картину погрому, що супроводжував чистку лав КП(б)У в 1933 р. Із загальної кількості 125.000 членів партії тоді „вичищено” було: 27.000 українців-комуністів, що становить 21,6 % загальної кількості, 237 українців-секретарів райпарткомів, 248 українців-комуністів — голів райвиконкомів, 158 комуністів-українців — голів Рай К. К. і 1300 членів комсомолу „охоплених заразою петлюровщини”. Польський письменник Ян Зих додає до тих цифр, очевидно за тим же виступом Постишева, що під час чисток тоді було „вичищено” ще й „1000 урядовців департаменту освіти та 300 вчителів, професорів та членів ВУАН”⁵⁹).

Так промовисто виглядала в цифрах картина погрому української частини КП(б)У у 1933 р. за уривковими офіційними даними. А коли взяти до уваги, що в складі КП(б)У українці становили тоді **близько 33 відс.**, а решту майже пополам поділяли між собою росіяни й жидаї, то виходить, що з партії на Україні року 1933 було вичищено не менш як **дві третини всього числа українців-комуністів**, членів КП(б)У, які виявилися, з погляду окупантів, неблагонадійними, бо робили якийсь спротив московській окупаційній політиці.

Приблизно такі ж самі цифрові відомості про погром ук-

раїнських комуністів, з деякими відмінними варіаціями, подав за советськими газетами і Панас Феденко у своєму курсі лекцій, що вийшов у Подєбрадах року 1934⁶⁰). Той же автор у підрозділі „Терор проти українських комуністів” писав тоді: „Слід зазначити, що російські комуністичні диктатори намагаються перекинути відповідальність за голод, за економічну руїну та за зловживання при примусовій колективізації на комуністів-українців. Ще в кінці 1933 р. Постишев і Косіор секретарі КП(б)У, у своїх промовах проголошували, що на Україні розкрито протиросійську організацію, до якої належало, ніби то, багато визначних комуністів-українців. На чолі цієї організації мав, буцім то, стояти Михайло Грушевський*). Але до процесу проти тієї „організації” з участю Г. Коссака, С. Вікула, Мих. Лозинського, Мих. Левицького, К. Максимовича, Біленького, Солодуба, Волоха, Ялового, Річицького, Авдієнка, В. Сірка, Тура й ін., „що діяли на гроші польських поміщиків та капіталістів і німецьких фашистів” (Косіор), не дійшло. Очевидно, сучасні пани положення на Україні вважали за вигідніше для себе знищити немилих їм комуністів-українців без суду.**)

З особливою ненавистю ставляться московські комуністи до комуністів-українців з Галичини, з Волині, з Буковини та з Закарпаття”. І він наво-

*) Див. далі про „Український Націонал. Центр”.

**) Після надрукування цього розділу в „Укр. Голосі” ч. 41 за 1951 р., добродій Н. Базавлуцький надіслав до редакції газети спростовання, в якому, між іншим, пише: „Я дуже добре знаю Гр. Коссака і його діяльність не з Чехії, а з Великої України, де він спочатку був професором старшинської школи, а потім — керівником військової катедри, Хемічно-Технологічного й Медичного інститутів і виховав тисячі національно свідомої молоді”, і твердить, що „Триць Коссак ніколи не був комуністом, яким зарахував його у своїх лекціях у Подєбрадах П. Феденко”. (Див. „Укр. Голос” ч. 45 за 1952).

Гадаємо, що вираз „комуністів-українців”, що його вжив П. Феденко в даному разі до цілої низки людей, не є точний. Не тільки Гр. Коссак, як твердить д. Н. Базавлуцький, не був комуністом, а не був ним і Мих. Грушевський та, певно й ще дехто із названих осіб. Але, на нашу думку, безсумнівним є те, що усі згадані українці-некомуністи, зайнявши цілком лояльну позицію до фактично існуючої на Україні советської влади, про усунення якої не було тоді ніяких реальних підстав навіть мріяти, намагалися у цей спосіб здобути собі можливість легально провадити працю на різних дільницях тодішнього українського культурного життя. І треба сказати, що їхня праця залишила додатні сліди в культурно-національному розвитку нашого уярмленого народу, за що московсько-більшевицька окупаційна влада їх потім і знищила.

Отже, немає моральних підстав засуджувати тих, хто не для власної кар’єри й політичної спекуляції, а з помилкового переконання став тоді комуністом-більшевиком, або зайняв лояльну до советської влади позицію, як зробив це, скажімо, Мих. Грушевський і, очевидно, Гр. Коссак, щоб у цей спосіб здобути собі легальну можливість провадити культурну працю на користь свого народу. Всі вони за свої помилки заплатили своїм життям.

дять приклади. Він згадує, як деякі українські комуністичні послы до польського сойму та чехословацького парламенту (Пристапа, Мондок, Сидорак тощо) муіли в наслідок своєї політичної діяльності в Польщі й Чехословаччині тікати до УСРР. Згадує, як приїхали до УСРР і деякі необережні й засліплені симпатикаи українського комунізму (родина А. Крушельницького, Ю. Бачинського тощо). Усіх їх в 1933-1934 рр. в УСРР заарештовано, заплямовано як „капіталістичних агентів” і „терористів” і розстріляно або заслано на советську каторгу⁶¹).

13. ТАЄМНІ УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

В попередньому дванадцятому розділі ми коротко розглянули процеси розбудови й скріплення українського відродження на різних дільницях тодішнього нашого громадського життя під п'ятою окупантів. Розглянули процеси, що відбувалися в середовищі партійної маси на Україні, в середовищі КП(б)У, всупереч лінії, яку провадили тут представники московської окупаційної влади. А їхня лінія, до речі, мала прекрасне опертя у поставленому Москвою на Україні адміністративному апараті та всемогутній таємній поліції — ЧК-ГПУ. Ці внутрішні процеси в КП(б)У були запереченням і бунтом проти політичної лінії московських імперіялістів, тої лінії, дійсна колоніальна істотність якої була всіляко замаскована для мас всередині країни, так як і для трудящих мас світу, перед якими ВКП(б) завжди виступала і виступає в романтичній, але в той же час фальшивій, тозі борця проти колоніального гніту й захисника усіх пригноблених.

Зважаючи на те, що ці процеси, які відбувалися в партійному комуністичному середовищі, виходили назовні через партійну пресу й дискусії на всіляких зборах, вони безперечно мали додатний і великий вплив на широку українську народню масу, допомігши зростанню її державно-національної свідомости.

Крім того, українське культурно-національне відродження, підперте новою аргументацією, взятою хвильовістами, щумскістами, волобуєвцями тощо з офіційного большевицького партійного арсеналу, могло якийсь час більш-менш добре протистояти наступам московського шовінізму в його модерній большевицькій відміні.

Отож помилкою було б знецінювати позитивну державно-творчу ролю цих процесів на Україні за тих років лише тому, що вони відбувалися в середовищі комуністичної партії. Помилкою було б також вкривати ганьбою, як це дехто серед еміграції робить тепер, імена тих, хто, будши ідейним комуністом, мав достатньо громадської мужности й сили волі, щоб піти проти панівної течії в партії, і загинув, захищаючи свої позиції та інтереси українського народу.

Але, з другого боку, не треба думати, що лише цими процесами в самій комуністичній партії й обмежувалася політична по-суті боротьба на Україні. Ця політична боротьба проводилася й поза межами компартії іншими українськими політичними угрупованнями, хоч, треба сказати, з меншим розголосом, з меншим впливом на маси і з меншими позитивними наслідками завдяки своїй цілковитій засекреченості і неспроможності в тих умовах згуртувати навкруги себе українську масу, а також завдяки цілковитій неможливості мати до своїх послуг пресу, літературу й волю прилюдного усного вислову бодай на якийсь обмежений час. Цими привілеями могли користуватися тоді лише члени комуністичної партії.

Це, між іншим, підкреслив якось і Затонський, виступаючи з приводу писань М. Хвильового. Він казав:

„Хвильовий сам хвилюється й інших хвилює, а дехто користується цим і випускає його наперед — хай він говорить те, що їм самим не зручно. Який „ширий”, наприклад, може одверто виступати в радянській пресі, в радянському журналі? Коли б він виступив, тоді всі відповідні установи, ДПУ тощо, вчепилися б йому в бороду”⁶²).

І ця заява відповідала фактичному станові на Україні. Адже некомуніст-українець (за іронічною термінологією Затонського — „ширий”) фактично позбавлений був можливості виступати прилюдно з опозиційними доказами та ще й взятими не з арсеналу, офіційно визнаного большевицькою партією.

Ці ж самі обставини (таємність, відсутність легальних і нелегальних видань, відозв тощо) утруднює і саме освітлення цих явищ українського громадського життя того періоду. Отож можемо говорити про ці явища лише фрагментарно.

а). Націоналістичне підпілля в УСРР.

Найбільше претензій щодо організації спротиву окупантам в УСРР заявляють націоналісти, члени ОУН, провід яких був за межами УСРР. Так, наприклад, „Сурма” ч. 8 за 1949 р. надрукувала статтю Х. Д. з історії націоналізму про **Братство Самостійників**, яке створилося у Києві ще в роках 1912-1914. Автор статті (що пише, як він каже, за „Історією націоналістичного руху”, яка появилася року 1949 в Сан-Паульо)

твердить, що Братство Самостійників було „цілком таємною організацією, майже „орденом” по своєму характеру і чимсь подібним до таємної мафії по методах діяльності”. Що воно мало на думці „здійснити ідеї Шевченка, Тарасівців, що були пропаговані й яскраво сформульовані Міхновським”. Що воно „ширило „Десять Заповідей”, складених Міхновським” тощо.

Далі, що „душею й головою Братства був завзятий „самостійник” (націоналіст), ворог всього московського, пропагатор українського націоналізму й державництва бл. п. Валентин Огамановський”. І, нарешті, що ця організація була такою таємною, що „навіть члени Ради Братства не знали усіх братчиків, бо так було заведено в інтересі конспірації”.

І от, ніби, члени цього таємного Братства Самостійників „у 1919 році і 1920 дісталися і до установ „українського окупаційного уряду”⁶³). Та про те, скільки їх там було, що вони там робили, в чому полягала їхня „самостійницька” діяльність, на кого, на що і як саме вони впливали та які сліди лишили — нічого того не з’ясовано. Як не сказано нічого й про іншу діяльність цієї організації в УСРР за тих чи пізніших часів. Отже, доводиться думати, що діяльність Братства Самостійників абсолютно нічим реальним в УСРР не позначилася.

Яр. Барановський, згадуючи про визвольну боротьбу на початку 1920-их років, подає відомості про те, що за починком Єв. Коновальця, командира Українських Січових Стрільців, у Києві повстала була **Козача Рада** і Українська Військова Організація. Та року 1921 більшовикам пощастило розкрити діяльність Козачої Ради у Києві, а членів її на чолі з Гр. Чупринкою розстріляти.⁶⁴). Сам я пригадую, як улітку, либонь року 1921 у якійсь советській газеті з’явилося повідомлення про розстріл у Києві групи українців трохи не в двісті осіб (точного числа тепер не можу згадати), а в тому числі згадано було й поета Гр. Чупринку. Цей розстріл газ. „Народна Воля” датує 28. VIII. 1921 р. Цю ж дату подає у „Свободі” й П. Заярський у статті „Пам’ять поета-борця. До 30 роковин героїчної смерті Григорія Чупринки”. Цей автор, згадуючи про розстріл Гр. Чупринки, пише: „У цей день (28. VIII. 1921) полягло смертю героїв ще 38 товаришів поета. Всі вони були членами Центрального Повстанського Комітету України. Всі вони були розстріляні руками більшовицьких катів”⁶⁵). Але ні у 1921 р., ні пізніше докладніших відо-

мостей про цю справу я ніде не зустрічав. Лише року 1950 я прочитав у газ. „Народна Воля” спогади одєого з свідків тих розстрілів. Він писав:

„На початку 1921-го року большевики, захопивши все Правобережжя України, розпочали масові грабежі всього населення, зокрема селян. Лютою ненавистю до большевиків запалало все Правобережжя, і на селах тільки й балакали, розуміється пошепки, про Петлюру, якого виглядали як спасителя. Майже в кожному повіті появилися місцеві повстанські загони, які винищували групи большевицьких грабіжників хліба. Большевики відчували, що щось готується проти них, але покищо не могли піймати нитки. Коли ж, нарешті, їм пощастило дістати нитку, вони розпочали 5-го лютого 1921 р. масові арешти українських селян та умових робітників по цілому Правобережжю. Керувалися вони при тому своєю освяченою засадою, що краще знищити сто невинних, ніж не покарати одного винного. Протягом одного дня заарештовано яких 18.000 українців, чоловіків і жінок. Серед цієї маси вони почали шукати контрреволюції. Арештованих поділено на дві групи: одних зараховано до **Козачої Ради Правобережжя**, других — до **8-го повстанкому**. Головним слідчим для першої групи був чекіст Ногій, а його поміщицею — чекістка Михайлик, дружина губерніяльного прокурора. Головним слідчим другої групи був чекіст Рибальський, перед тим начальник Тарашанської Повітової ЧеКа. Усі троє були незвичайно жорстокі люди.

„Я особисто попав до рук Рибальського, бо мене обвинувачено як заступника голови організаційного комітету 8-го повстанкому. Головою цього комітету вважала ЧеКа полковника армії УНР Миколу Якубовича, який нелегально прибув з Польщі. (Його під час того процесу розстріляно).

„12-го лютого 1921 року нас пригнали із зв'язаними руками до Лукіянівської тюрми в Києві”. . . „минуло 2-3 години, коли раптом чуємо постріл з пістоля, за ним другий, потім якийсь крик і гамір на дворі, потім часті стріли з рушниць. . .

„Минає ще година, аж чуємо гудіння авт, гамір та тупіт багатьох ніг по нашому коридорі. Раптом двері нашої камери відчинилися, і на нас направлено кільканадцять рушниць і пістолів. Посипалася брудна лайка з коридору і команда: „все поодіночке в коридор марш!” Виходимо в коридор, нас ставлять по два в ряд, далі команда: „к виходу марш!” Я з агрономом Савицьким (розстріляний німецьким

Гестапом у Києві 1942 р.) опинилися на самім переді цієї великої лави людей. Виходимо на двір. Блискучий від сонця сніг осліплює очі, і я не бачу, куди йти, а ззаду лава напірає. До мене підскакує чекіст, б'є в спину і кричить: „к стенке сарая становись... твою мать”. Йдемо до цієї „стенки”, спотикаємось об щось велике й падаємо. Швидко підносимося й дивимося під ноги: під стіною лежать в один ряд 12 трупів роздягнених на голо і порубаних уже по смерті...

„На дворі вистроєно в'язнів півколом під стінами. Посередині поставлено 4 кулемети, за якими лежали кулеметчики. Коло них яких 50 чекістів з пістолями. Заступник начальника київської ЧеКа розпочав таку промову: „Ага, бунтовать, петлюровская сволочь! Сейчас ми вам покажем бунтовать! Пулемьотчікі готовсь!” Та в цей час гучно розчиняється тюремна брама і влітає авто, з якого виходить начальник київської ЧеКа, кривавий звір Лівшиць. Він голосно кричить: „Отставіть!” Потім до нас:” Перед вамі лежат трупом 12 таких же как ви петлюровскіх бандітов, которіе задумалі бунтовать здесь в тюрме. Ви все заслуживаете вот етіх славних пулемьотов, но на етот раз ми вас прощаем. Возьмьом лише по одному із каждой камери для прімера і прісовокупім іх до етіх 12-ті. Запомніте, петлюровская сволочь, что за малейшіе пререканія с тюремной стражей — расстрел! Значковскій (начальник вартовой команди), запомніте ето! А теперь — марш по камерам!”

„Ми повернулися по наших камерах. Почало вечоріти. І тоді в коридорі знову почувися тупіт, лайка, грюкоти до дверей. Усім було ясно, що це вибирають по одному з кожної камери на розстріл „для прімера”...

„Ще не зайшло сонце, як з нових в'язнів лежало під стіною тюрми 89 трупів українців, що впали без суду, без вини, за те тільки, що вони українці. Разом з попередніми 12 того дня загинуло від куль большевицьких катів 101 кращих синів України. А з тих, що осталися живими в тюрмі, також мало хто врятувався пізніше”⁶⁶).

На жаль, і ці спогади, як бачимо, не дають цілковитого вияснення того, що являли з себе організації **Козача Рада** і **8-ий повстанком**, який терен і яку кількість людей вони охопили, в чому конкретно полягала їхня діяльність, який був плян, хто стояв на чолі кожної тощо, зокрема — чи були „націоналісти-самостійники” їхніми організаторами й керівниками. Натомість автор ніби натякає, що ці організації бу-

ли в якомусь зв'язку з урядом УНР на еміграції через полковника армії УНР Миколу Якубовича, що прибув нелегально із закордону.

Нарешті, деякі уривкові дані про Козачу Раду ми маємо ще й з іншого джерела, теж не націоналістичного. З цих даних видно, що Козача Рада мала свою філію також і на Слобожанщині. Чільний тодішній український громадський діяч цього терену, п. Ортодокс, у відповідь на наші питання в листі за 16. VII. 51 пише: „Ще в кінці 1920 р. (через Х. та Ів. Кулиничу, що його під час повторного арешту за часів „ежовщини” НКВД замордувало у в'язниці) я пов'язався з військовою організацією — Слобожанською філією „Козачої Ради”. На чолі Козачої Ради в Києві, якщо не помиляюся, стояв Олександр Грудницький, а на чолі філії в Харкові — сотник Демченко. Тоді ж я вступив до цієї організації і став політичним референтом філії. Мені відомі були такі її учасники: дружина сотника Демченка, Борис Лободовський, Ю-ко, старшина Г-ий і ще декілька осіб, яких ні дійсних, ні прибраних прізвись я тепер уже добре не пригадую. З розмов уже тут, на еміграції, я дізнався, що в цій організації брав участь і М. М. Міщенко. Восени 1921 р. сталися арешти членів цієї організації, в наслідок чого Демченко, його дружина і ще декілька осіб були розстріляні. Г-ий довго ховався і його через декілька років було виявлено на Харківському Паротягобудівельному Заводі. На показовому суді засуджено його, коли не помиляюся, до 10 років ув'язнення. Паспортист організації Борис Лободовський, син відомого Мих. Лободовського, схоплений на станції Мерефа, не зважаючи на великі і довгі муки, нікого не видав і в муках помер. Міщенко був заарештований і десь зимою 1921 р. втік через вікно із міліційного участку на Семинарській вул. Я був заарештований 10 вересня 1921 р., просидів до 26. XI. 1921 р. і був випущений у зв'язку з тим, що відбулася ліквідація наступу Тютюнника, а також у зв'язку з тим, що ніхто нікого не видав”.

Далі, націоналістична ж література багато говорить про підпільну діяльність на терені УСРР клітин **Української Військової Організації — УВО**, центр якої був за межами УСРР, але знов таки не подає жодних конкретних даних, які переконували б, що та діяльність дійсно таки була в УСРР і лишила якісь сліди.

Так, наприклад, П. Вірний в журн. „Самостійна Україна”

(Чикаго) у статті про Омеляна Сеніка-Грибовського твердить, що на початку 1920-их років „Верховна Команда УВО удержує тісний зв'язок із Козакою Радою в Києві, а відтак з осередками УВО на Наддніпрянщині”⁶⁷), але не подає ніяких конкретних даних про цей період.

Так само Яр. Барановський, як ми уже знаємо, згадує, що за почином Є. Коновальця на початку 1920-их років у Києві створилася Українська Військова Організація. Що ця організація уникла того розгрому у 1921 р., який випав на долю Козакої Ради, і „ціле десятиріччя кермувала безпосередньо і посередньо українською боротьбою з московськими більшовиками і другими окупантами”⁶⁸). Та, на жаль, він також не подав жодного доказу, який би potwierдив наявність **активної діяльності** цієї організації в УСРР протягом десятиріччя 1920-их років та дійсне „керування нею визвольною боротьбою з московськими більшовиками”.

Інший же автор — Ю. Бойко, пише навпаки, що „від 1922-1923 р. УВО деякий час на Наддніпрянщині себе не виявляє. Западає кількарічний антракт”⁶⁹). І що УВО починає тут поживлявати свою роботу тільки з 1927-28 рр., бо тоді саме „Коновалець раз-у-раз висилає своїх людей на Наддніпрянщину”⁷⁰). Але й Ю. Бойко, на жаль, не подає наочних і незаперечних доказів, які свідчили б про помітну активну діяльність УВО в УСРР бодай у ті роки, про які він говорить.

Разом з тим ще інший автор — В. Мартинець, безперечно більше компетентний, аніж Ю. Бойко, про цей же період пише: „Маю підстави твердити, що від часу моєї участі в начальній команді УВО, себто від другої половини 1927 р. і впродовж 1928 р. ні вона, ні ПУН **ніякої акції** на сов. Україні не провадили”⁷¹).

Взагалі щодо УВО Мартинець там же каже: „Не знати, скільки їх було, як не знати, чи були й як великі були кадри УВО в сов. Україні, з кого склалися, чи діяли, що конкретно робили: чи провадили бойово-терористичну акцію, чи політичну, чи, можливо, обмежилися проникненням у духове середовище й до національно-культурного будівництва”⁷²).

Таким чином В. Мартинець, однопартієць Ю. Бойка і видатний діяч УВО, а потім провуду ОУН, цілком перекреслює передніше Бойкове твердження щодо діяльності УВО на терені УСРР, як і твердження попередніх авторів.

Так само не підперте жодними доказами й твердження

Д. Діброви про існування й діяльність на терені УСРР організацій УВО й ОУН⁷³). Трохи ясніше (не посилаючися, що-правда, на конкретні факти) пише згаданий вже передніше П. Вірний про пізніший період. Він розповідає про те, що року 1931 Сенік-Грибовський, виїхавши із Західної України за кордон, „продовжує далі працю в ділянках, зв'язаних найтісніше з організаційною роботою на Західних та Східних Українських Землях. Відбуває цілий ряд зустрічей з представниками українських націоналістів з підбольшевицької займанщини, розбудовує широкий апарат зв'язку, організує друкування і постачання визвольної літератури на Наддніпрянщину”⁷⁴).

Це свідчення в частині, що стосується фактів нелегального перевозу до УСРР націоналістичної літератури підтвердив мені й мій особистий знайомий Ст. Волинець, активний учасник тодішнього громадсько-політичного життя на Західно-Українських Землях, який, до речі, не належить до групи націоналістів. Він оповідав мені про те, що перед 1930-ими роками, як йому цілком певно відомо, з Галичини на Наддніпрянщину нелегально перевозилася якась кількість книжок Дм. Донцова „Націоналізм”.

Проте всі ці дуже вже скупі данні не дають змоги уявити ані розмірів цієї акції, ані того, куди, до чієх рук потрапляла ця література. Чи до рук людности УСРР і до яких саме груп, чи до рук агентів ГПУ-НКВД і, нарешті, які були наслідки, які були впливи цієї літератури.

Але разом з тим лишається, мабуть, незаперечним фактом і те, що ГПУ-НКВД арештовувало людей, обвинувачувало їх у приналежності до УВО, а потім нищило або засилало. С. Підгайний, наприклад, з деякою, щоправда, непевністю говорить про те, що молодого вченого географа й геолога Василя Баб'яка, галичанина з походження, учня акад. С. Рудницького, заслано було на Соловки, як обвинуваченого, ніби, за приналежність до УВО⁷⁵). За приналежність до якоїсь „військової організації” відбував кару на Соловках і Степан Запорований⁷⁶). Згадує він принагідно (без конкретизації) і про інших в'язнів, обвинувачуваних у приналежності до УВО⁷⁷).

Деякі автори-націоналісти покликаються на те, що самі обвинувачені, мовляв, часто-густо признавалися слідчим ГПУ-НКВД в тому, що вони належали до націоналістичних організацій і поділяли націоналістичні погляди. Але тепер,

коли маємо вже масу свідчень про те, в який жахливий спосіб слідчі ГПУ-НКВД добували ці „зінання”, такі покликання втрачають будьяку доказовість⁷⁸).

Відомо, наприклад, що свідчення, яке, за советськими джерелами, дав про себе поет Влизько, в якому він, ніби, так признався: „З кінця 1929 р. я входив до складу фашистської націоналістичної організації... Я цілком поділяв усі терористичні настанови і фашистську платформу нашої націоналістичної організації,⁷⁹) — це цілковита творчість слідчого. Цілковитою брехнею на себе і інших були й зінання письменника Гр. Епіка, що ними ілюстрував відому свою промову Постишев у червні 1935 р. Цей слабодухий письменник, піддавшись, як видно, провокаціям слідчого і бажаючи врятувати своє власне життя, власноручно понаписував на себе й на інших про такі речі, яких насправді не було, але зінання про які потрібні були ГПУ-НКВД для виправдування своїх жорстокостей.⁸⁰).

Націоналізм взагалі (особливо ж у тій крайній формі, що у 1920-их вже роках стала широко відомою під назвою фашизму, а згодом ще й під назвою нацизму, й відзначалася проявами зоологічної ненависти й ворожости до представників усіх інших національностей) був досить скомпромітований в очах широких мас людности країни. Тому то большевицькі агенти ГПУ-НКВД дуже часто, коли справа стосувалася арештантів-українців, що їх треба було усунути як непокірний або небезпечний для окупаційної влади елемент, і старалися наліпити своїм жертвам позначку — „націоналіст-фашист”. Робилося це, певно, ще й тому, щоб, нещадно винищуючи людей, обвинувачених у націоналізмі, відстрашити від можливого створення дієвих терористичних націоналістичних клітин УВО чи ОУН на терені УСРР і взагалі від **будь-яких українських національних змагань**.

Який же можна з усього цього зробити висновок? Висновок можна зробити такий:

1) що окремі люди, особливо з тих, які за часів революції, переважно в 1917-1920 рр. прибули із Зах. Укр. Земель, могли мати якийсь (дуже не систематичний і випадковий) зв'язок із керівництвом УВО, а пізніше з ОУН за межами УСРР, але ніякої, певно, конкретної організованої акції супроти окупантів в УСРР вони не провадили, бо про це немає жодних незалперечних доказів⁸¹);

2) що ГПУ-НКВД часто-густо обвинувачувало в приналеж

ності до УВО тих чи тих осіб і карало їх, але разом з тим ті люди (коли взяти відомі випадки) далеко стояли від ідеологічних позицій, що на їх стояло УВО й ОУН. Через це, наприклад, мало вірогідним є й повідомлення про УВО, в тому вигляді, в якому подає його (треба думати, що за офіційними советськими джерелами) С. Николишин, пишучи: „Частина УВО була викрита на початку 1933 р.: Матвій Яворський, Озерський, Коник, Максимович, Петренко, Тур, Романюк, Бадан, Шпарага, Сенчук, Никончук”⁸²).

Нарешті, є також підстави думати, що зв'язок з УСРР керівників УВО, а потім ОУН дуже рано потрапив під контроль агентів ГПУ-НКВД і спричинився лише до даремного винищування людей в УСРР. За це промовляють два пізніші факти:

1) У журналі „До зброї” за 1950 р. вміщені спогади одного з керівних оунівців, у яких він описує останні дні життя Є. Коновальця. Під датою 21. V. 1938 цей автор пише: „Пригадую: після наради ми зайшли (разом з Є. Коновальцем) до кофейні „Тельшов” при Брайтенбах Пляц (у Берліні). Там чекав на нас Кіндрат Полуведько. Напевно це не було його дійсне прізвище; після атентату в Ротердамі він нагло пропав у Фінляндії, щоб з'явитися після того, з приходом більшовиків, у Львові, де він і залишився до приходу німців; прибув на еміграцію з СРСР десь в 1934 р. і подавав себе „мужем довір'я революційного підпілля в О і СУЗ”. Ознайомлені з цією справою повинні для історії її з'ясувати. Чи полковник (Є. Коновалець) мав довір'я до цього Полуведька, мені не відомо”⁸³).

До цього оповідання автора спогадів, що сховався чомусь під скорочення, ми можемо додати ось що. Полуведько з'явився на обрії українського громадського життя в Харкові з приходом туди німців у 1941 році. Коли був створений бургомістрат на чолі з проф. Крамаренком, замаскованим українофобом, то Полуведько був призначений секретарем бургомістрату. Як нам здавалося, він був походженням із ЗУЗ. Цей Полуведько тримав постійний зв'язок із прибулим в 1941 р. із ЗУЗ до Харкова сотником Коником, що діяв від імені ОУН. На одних зборах року 1942 у фойє театру „Березіль” з доповідями виступали сотник Коник і Полуведько. Полуведько докладно розповідав, що таке ОУН, і реферував його програму, називаючи цю організацію орденом. Після цих зборів (на яких було кілька десятків лю-

дей, а серед них і проф. Крамаренко і Федосєєв, якого згодом всі вважали за провокатора, і Кононенко, що його потім знищили німці як оунівця, і багато інших, а в тому числі не менше трьох осіб, які прийшли на ці збори, не знаючи їхньої мети, а чекаючи почути лише якусь інформацію, бо це був час, коли в Харкові не діяла ще, здається, преса, усім присутнім запропоновано було вийти до іншої салі і в присутності священника (сот. Кравчука) дати присягу на вірність проводові ОУН...

Через кілька місяців німці 1942 р. арештували Полуведька. Через сот. Коника дізналися, що Полуведька заарештовано було, як виявленого советського агента, але він зараз же після арешту покінчив життя самогубством.²⁸⁶)

Другий факт, усім добре відомий: Євг. Коновалець, провідник ОУН, загинув 23. V. 1938 р. в Роттердамі від „пекельної машини”, що її дав йому під виглядом чогось іншого Валюх, людина цілком довірена, яка була для Коновальця зв'язковим з УСРР, але яка насправді виявилася советським агентом. Про агентів польських (Роман Барановський) та німецьких (Ріко Яри, він же був і сиветським агентом), що пролізли були до УВО й ОУН і теж довго там діяли на керівних постах, ми вже не згадуємо.

Отож, говорити про помітну організовану поза контролем ГПУ-НКВД протибольшевицьку боротьбу між двох світових війн на Наддніпрянщині, здійснювану клітинами УВО й ОУН, центри яких були поза межами УСРР, не доводиться, поки не подано про це незаперечних даних.*)

Діяльність ОУН наочно й конкретно позначилася в громадсько-політичному житті Наддніпрянщини лише пізніше, коли року 1941-1943 німецькі війська окупували територію УСРР і кадри Організованого Українського Націоналізму прийшли слідом за ними із заходу та почали були творити тут свої клітини і в якійсь мірі опановувати українським громадсько-політичним життям. Але це вже справа інша й виходить вона за рамці даної теми.

---

*) Цей розділ був надрукований в тижневику “Укр. Голос” і вже роблено було коректурний перегляд для відбитку книжки, коли І. Антоненко в листі до редакції лондонського “Нашого Слова” (див. ч. 5 за 1952 р., ст. 8) оголосив низку важливих даних, не відомих досі в друкові, які стосуються історії зв'язків УВО й ОУН із Наддніпрящиною. З цього листа ми довідуємося ще про кілька нових конкретних фактів, як зв'язкові й відпоручники УВО й ОУН потрапляли в сіті ЧК-ГПУ-НКВД, яке й використовувало їх, як і своїх власних агентів, для кривавих провокацій серед української людности УСРР, а також і на Західньо-Українських Землях.

I, нарешті, останнє. Вже згадуваний передніше Яр. Барановський, у тій же статті, пише, що на початку 1920-их років „на Україні діють ще нелегально давні націоналістичні партії Самостійників, Полуботківців... Нові обставини, однак, не дають можливості розгорнути ширшої діяльності Самостійникам і Полуботківцям. М. Міхновський діє ще якийсь час на Лівобережжі, але більшовики скоро ліквідують його організацію, а його самого розстрілюють”⁸⁴). Це твердження, проте, нічим не підперте, плутане й схоже на апокриф. Ніяких конкретних даних про реальну діяльність в УСРР Самостійників, Полуботківців чи законспірованої організації Міхновського в 1920-их роках ми не маємо, а що стосується самого Міхновського, батька українського націоналізму, то його не розстріляно, а він, як видно, відчувши на своєму рамені тяжку руку ГПУ та зрозумівши усю безвихідність свого становища, сам 3. V. 1924 р., щойно прибувши до УСРР з Кубані, покінчив своє життя самогубством (повісився). На Кубані ж він переховувався після окупації України московськими більшовиками, учителюючи в станиці Полтавській ⁸⁴).

б) Гетьманське підпілля в УСРР.

Другим скромнішим, щоправда, претендентом на організування підпільного руху в УСРР є гетьманці, що їхній керівний центр також був за межами УСРР. Їхній Український Союз Хліборобів-Державників видав року 1941 у Берліні свій „Календар — альманах на 1942 р.” під назвою „Український Державник”. У тому календарі-альманасі (який, до речі, містить в собі важливі матеріали до вивчення історії цієї української громадської течії) є підрозділ, що має наголовок: „Організація У.С.Х.Д. на Радянській Україні”⁸⁵). З цього видання ми дізнаємось, що полковник М. Гоголь-Яновський, таємний член Ради Присяжних УСХД, десь року 1922 виїхав „на Радянську Україну, взявши на себе обов’язок закласти гетьманську організацію на Радянщині, і, дійсно, доручення це виконав”⁸⁶). Щоправда, виконав він його лише восени року 1927, як повідомив надісланий у вересні 1928 р. зв’язковим за кордон „добрий знайомий” М. Гоголя-Яновського, що його для конспірації у цьому виданні названо „Лець”. Оця заснована в УСРР громада

УСХД мала всього лише 7 осіб і про неї Лец розповідав, що з 7-ми членів Громади троє читали три перших книжки „Хліборобської України”; що Громада негативно ставиться як до большевиків, так і до націонал-демократів (УНР); що Громада відчуває потребу для України сильної влади, яку бачить в особі пана Гетьмана і в Гетьманському Центрі, як організаторі такої влади; що ніякої своєї плятформи чи Статуту Громада не складає, „щоб не залазити в дебрі і не залишитися самітньою групою” і що вона цілком покладається на Гетьманський Центр, „як на єдиного ідеологічного, програмового й тактичного законодавця, лишаючи за собою право мати вільну руку лише в операційних поточних справах, особливо ж у справі тактики та роботи на місцях”⁸⁷).

З кого складалася ця перша в УСРР семичленна Громада УСХД — не сказано. Треба думати, що з селян-хліборобів, бо Лец (сам, до речі, інженер!) питає вказівок Центра, „чи втягувати до УСХД на Радянщині інтелігенцію”⁸⁸). І разом з тим, ця групка, в якій із 7-ми членів лише троє за цілий рік „читали три перших книжки „Хліборобської України”, цікавиться інформаціями „про новітні політичні течії на Заході” й вимагає від закордонного Центру літератури на такі теми: „Гетьманщина на Україні в історичному розрізі”, „Гетьманщина та її досвід в 1918 році”; „Наше відношення до демократизму (УНР)”” „Аграрне питання у гетьманців”; „Державний устрій Української Трудової Монархії”; „Міжклясова боротьба та співпраця клясів”; „Ми і Москва”; „Ми і Польща”⁸⁹).

Року 1929 з УСРР приїхав уже інший делегат, якого також для конспірації названо „Коршун”. Він від імені „Організації на Радянщині” бажав вияснення низки програмових питань. Особливо ж ця організація УСХД в УСРР бажала одержати „проектівне розв’язання аграрного і взагалі соціальних питань”. В наслідок цього „відбувся ряд засідань Гетьманської Управи при участі Коршуна. Програмові питання були детально обговорені і результат через Коршуна переданий на Радянщину”⁹⁰).

У наступному 1930 році знову з УСРР приїздить той же інженер Лец і знову все обертається навкруги теоретичних питань, бо він „в імені своєї організації настоював на тому, щоби тут (у Берліні) було організоване систематичне висвітлення аграрного питання”. Він казав, що організацію

УСХД в УСРР „непокоїть міжнародне положення українського питання”; що вона „не може повірити, що великі держави так мало цікавляться долею підсоветських народів” і що для неї не зрозуміло також, „чому при Українським Науковім Інституті не можливо було зорганізувати наукового освітлення аграрного питання”. Далі Лец від імени своєї організації говорив, що вони розуміють, „що агітація УНР за польського союзника смішна, що Польща й сама собі не дасть ради, не то що спасати Україну”, і що вони хотіли б заінтересувати долею України якогось солідного союзника”⁹¹). Під час цих розмов з Лецем, проектувалося тримати при закордоннім гетьманським Центрі постійного представника від радянської організації УСХД (яка, як ми вже знаємо, мала всього 7 осіб!), щоб цей представник „постійно порушував перед Гетьманською Управою потребу інтенсифікування боротьби з большевиками”⁹²).

Далі розповідається про зміст листів від організації в УСРР, що їх було одержано (з „невидимим текстом”) протягом квітня 1930 р. з інформаціями про становище на Україні, про настрої тощо. В одному з тих листів за 16. IV. 1930 писалося, що „останні заходи большевицької влади призводять до цілковитого знищення нашої бази — заможніших верств хліборобів”. Що це „вимагає від організації відповідних кроків”. Що Гетьманський Центр зобов’язаний дати їм „реальну лінію діяння”, а також дати оцінку їхньої лінії, що виложена була в „метеликові” „про руйнування колхозів”.

Розглянувши все це, „Гетьманська Управа негативно поставилася до ідеї анархічного руйнування колхозів, вважаючи таку тактику „харакірі”, непридатну для досягнення позитивних цілей”. А „Радянська Організація погодилася, що терор при даних обставинах не може досягнути цілі і був би шкідливим”. Разом з цим ця організація просила порад, „як створити в стані тимчасового спокою активну організацію”, та „як реагувати на колгоспну політику і даліше матеріальне та фізичне нищення хліборобської кляси”.

В наслідок всього цього Гетьманська Управа 5. V. 1930 р. ухвалила дати такі відповіді:

„1. Метода нашої праці на Радянщині залишається стара — строго конспіративна, ланцюгом.

2. Наші люди на Радянщині не повинні виступати назовні як члени гетьманської організації; вони повинні провадити всюди наші думки, як свою персональну ініціативу. Для того

мусять вступати у всі легальні культурні, економічні і особливо професійні організації. Словом — конспіративно в життя входити, а не відходити від нього.

3. Втягати до організації людей вищої якості й активності. Не ганятися за числом, пам'ятаючи, що мала організація розумних і добірних людей скорше може за собою повести маси, ніж велика числом організація людей середньої волі та здібностей.

4. Всюди, де можна, на підставі більшовицького права боронити антибільшовицький рух.

5. Організація не сміє закликати населення до нищення майна колхозів, бо це не зупинить колективізації, загрожує катастрофою, за яку відповідальність спала б на організацію, і деморалізує маси.

6. Організація також не повинна зменшувати стихійний опротив комунізму, натомість використовувати стихійні рухи для пропаганди наших ідей.

7. Щоби підготувати організацію до активності, треба звернути увагу на червону армію, старатися організованих гетьманців спроваджувати до військових старшинських шкіл і до командного складу. Виховувати відповідні елементи організації у військовій дусі.

8. Питання активізації ні в якому разі не треба розуміти в значенні негайних партизанських виступів, ні в значенні негайного захоплення проводу над стихійним рухом. Питання активізації треба розуміти в значенні підготування нашого руху до **захоплення влади у відповідний момент**. Цього досягнути можна тільки при умові створення своєї міцної, персонально Гетьману відданої командної групи в червоній армії і при умові поширення і внутрішнього зміцнення заговорених політичних гетьманських організацій на Радянщині⁹³). Далі розповідається, що Гетьманська Управа опрацювала тексти відозв, „які там, на місці, вже друкувалися й розповсюджувалися” і що з приводу текстів цих опрацьованих у Берліні і надісланих до УСРР відозв „одержала Гетьманська Управа листа з Радянщини з дня 9. VII. 30 такого змісту:

„... Обидва тексти Ваших відозв висловлюють низку істотно правдивих політичних ідей, з котрими ми всі тут погоджуємося. Особливо гарна остання, що при всій її популярності уникає вульгаризації наших ідей, подаючи їх дуже виразно по формі. Але з висланої Вам моєї статті Ви побачите

низку найпекучіших інтересів, які зараз опанували селом. Отже, за ці згучі потреби сучасності й потрібно сказати селянинові в зрозумілій формі, а якраз цього й нема у Вами проєктованих відозвах. Просимо врахувати цю нашу думку та надіслати нам новий проєкт, давши в ньому керівні вказівки. . .”⁹⁴).

Після 1930 р. і аж до 1934 ніяких відомостей про розвиток гетьманського руху в УСРР не подано, що ж стосується дальшого, то ми у згаданому календарі читаємо: „На початку грудня 1934 р. відповідальний керівник радянської філії „Лец” мусів емігрувати. Примусив „Леца” смігрувати провал одної з сімох Громад УСХД на Радянщині. Причиною провалу було порушення керівником Громади директиви — не йти з пропагандою в маси. Розкидані на однім з заводів відозви звернули увагу ГПУ, почалися арешти. „Лец” був вузлом, до котрого сходилися зв’язки зо всіма Громадами, групами, явками і поодинокими особами. Щоб перерізати дорогу до повного розкриття організації, „Лец” мусів покинути терен Радянщини. Зробив він в такий спосіб. Переїхав у далеке портове місто. Вступив на службу на підрядну посаду в порту. Дочекався першої можливості, щоб сховатися на чужинецькім пароплаві. Коли пароплав покинув територіяльні радянські води, „Лец” вийшов з захоронку і віддав себе до розпорядимости капітана. Так він опинився в Німеччині.

„Лец” пробув за кордоном до весни 1937 року. Наші спільні зусилля нав’язати сталий зв’язок з організацією на Радянщині не були успішні. „Лец” рішив вертатися конспіративним шляхом на Радянщину. Він мав великі зв’язки серед інженірних кіл і сподівався, що легко зможе осісти десь на Сході непомітно для ГПУ. Відти легше вже було стежити за організацією і підштовхувати її розвій.

„Лец” вступив робітником на пароплав і зробив кілька рейсів в радянські порти. Перед останнім рейсом попередив закордонний Центр, що хоче цим разом вже залишитися там. Одержані потім від капітана інформації і залишені „Лецем” на пароплаві найпотрібніші речі викликають побоювання, що він міг залишитися там не з власної волі. З того часу жадних відомостей про долю „Леца” одержано не було. Окремі групи організації, з котрими за цей час удалося нав’язати зв’язок, також про долю „Леца” нічого не знали.

В останні часи радянська філія У.С.Х.Д. мала сім зфор-

мованих Громад на Україні і п'ять груп на території ССРСР поза Україною.⁹⁵).

Ми докладно переказали тут зміст статті „Організація У.С.Х.Д. на Радянській Україні”. У ній чомусь нічого не сказано про долю полковника М. Гоголя-Яновського, хоча з того, що його прізвище назване повністю виходить, що його в той момент, як все це писалося, вже не було серед живих. Що ж із ним трапилося і при яких обставинах? Та перед тим, як зробити остаточний висновок, познайомимося з одною справою.

Року 1950-го в російському журналі „Народная Правда” з'явилася цікава стаття під наголовком „Уроки Треста”. Трестом названа була велика дуже розгалужена російська таємна організація, що перед зовнішнім світом називала себе „Монархічним Об'єднанням Росії” й заснована була року 1922. Ця організація об'єднала в собі основну масу білої російської монархічної еміграції за кордоном і створили в ССРСР масу клітин з монархічно настроєних елементів. Між центром цих клітин в ССРСР і центром за кордоном був налагоджений постійний зв'язок, одержувано із-за кордону літературу тощо. Першим делегатом за кордон був видатний „спец” з Наркомату Шляхів А. А. Якушев, який згодом працював також в Наркоматі Зовнішньої торгівлі. На чолі багатьох клітин в ССРСР також часто-густо стояли люди, які займали високі посади в советському урядовому апараті або в господарських організаціях. Вони мали в своєму розпорядженні великі засоби і мали можливість влаштувати людей на працю тощо. Все це, як каже Ніколаєвський, робило „Трест” великим центром, до якого в ССРСР горнулися взагалі всі монархічно настроєні противники совлади як одинаки, так і різні дрібні групи, які в той чи інший спосіб провадили антибольшевицьку працю.

Після п'яти років (1922-1927) широкої діяльності „Треста” в ССРСР і за кордоном виявилось, що організував його агент ЧК-ГПУ Опперпут... У квітні 1927 р. у своїх свідченнях цей Опперпут розповів, що ЧК-ГПУ поставило перед „Трестом” завдання: 1) провадити поліційну роботу в середині ССРСР, 2) налагодити зносини з еміграційними організаціями російських монархістів за кордоном для впливу на них в напрямках намічених Урядом ССРСР, 3) пролізти за допомогою емігрантів-монархістів в чужоземні розвідчі організації.

Зважаючи на це, що в середині 1920-их років в ССРСР бу

ла величезна кількість серед росіян монархічно настроєних одиниць та окремих груп, які рвалися до активної боротьби, часто-густо до боротьби терористичної, ЧК-ГПУ поставило перед „Трестом” завдання виявляти усі такі елементи, гуртувати їх навколо себе й здійснювати над ними суворий контроль. Отже, в цілому, пише Ніколаєвський, було збудовано таку колосальну провокаторську машину, якої історія ще не знала.

ГПУ через апарат „Тресту” вживало усіх заходів до того, щоб: 1) не допустити до широкої агітаційної роботи, при чому мотивувалося це тим, що, з одного боку, настрої народу і без того проти совлади, отже — агітація не потрібна, а з другого — що вона може принести шкоду, відкривши секрет існування організації, 2) Не допускати до терору й повстань. Якушев, що приїхав за кордон першим зв'язковим з ССРСР (визначний, як ми вже знаємо, „спец”, що виявився потім провокатором) в закордонному тижневику Вищої Монархістичної Ради писав, що „большевицька революція корисна тим, що вона викорчує із російської дійсності всі елементи гнилого лібералізму... Ця робота має позитивний характер, а тому не треба поспішати з примусовою ліквідацією советської диктатури. Шкідливий терор, шкідливі повстання, шкідлива чужоземна інтервенція”. Одне слово, шкідливе все те, „що може зірвати процес переродження большевицької диктатури в диктатуру національну”. Тому окремі російські монархічні групи й одиниці, що потрапляли під вплив і контроль „Тресту”, пише Ніколаєвський, ставали для сов. влади майже не шкідливі, бо про всі пляни активізації їхньої діяльності негайно через таємних агентів ставало відомо ГПУ, яке й уживало відповідних заходів, винищуючи небезпечні елементи. В наслідок цього, каже Ніколаєвський, в ССРСР „терористична діяльність не розгорнулася. Не було ні одного терористичного акту важливого значення. Не було жодної більш-менш значної спроби в цьому напрямку, жодного почину, який пішов би далі попередніх розмов. І в той же час за кордоном не було жодного великого підприємства змовницького або військово-змовницького характеру. Права, настроєна в бік терору еміграція була наче розбита паралічем”...⁹⁶).

Тепер настирливо виникає думка, чи не потрапила й Гетьманська Управа за кордоном в сітку агентів ГПУ-НКВД, подібно до того, як це трапилося з російськими монархістами? Адже якось дивно виглядають оті „Лец” і „Коршун”,

особливо перший з його анекдотичними переходами через кордони СРСР туди й назад та ще в 1934 і 1937 рр.! Звертає на себе увагу те, що Громада УСХД в УСРР, в якій за рік лише троє змогло „читати” три перших книжки „Хліборобської України” зацікавилася раптом „новітніми течіями на Заході”, виявила обізнаність, які теми розробляються в Українським Науковим Інституті в Берліні і висловила незадоволення, чому цей Укр. Наук. Інститут не розробляє „аграрного питання”.

Звертає на себе увагу й підозрілий збіг настанов, що їх робив „Трест” своїм клітинам і Гетьманська Управа після нарад з Лецем та Коршуном щодо уникання йти з пропагандою в маси, не робити партизанських виступів, саботажів тощо, а законсервуватися в своїх дрібних гуртках, у чому було зацікавлене ГПУ-НКВД.

Кидається у вічі й збіг дат:

а) Від’їзд Гоголя-Яновського до УСРР в 1922 р. і в цьому ж році — створення агентами ЧК-ГПУ „Монархістичного Об’єднання Росії.”

б) Розкриття „Тресту” в 1927 р. і заснування в тому ж році Гоголем-Яновським в УСРР Громадки УСХД та приїзд в наступному році за кордон інженера „Леца”.

в) Організація в 1930 році агентами ГПУ викрадення небезпечного для большевиків російського монархічного генерала Кутепова і поява цього ж року за кордоном серед українських монархістів „Леца”.

г) Поява в 1934 р. за кордоном в середовищі ОУН емігранта Полуведька, цього „мужа довір’я революційного підпілля в О. і СУЗ” і поява цього ж 1934 р. серед гетьманців Леца, „відповідального керівника радянської філії УСХД”.

г) Повернення року 1937 до СРСР Леца і викрадення НКВД 22. IX. 1937 російського монархіста генерала Міллера.

д) Підступне вбивство в Роттердамі провідника ОУН Євгена Коновальця в 1938 р. і „зникнення у Фінляндії” після цього Полуведька. І т. д.

Але, якщо припустити навіть, що все це є лише збіг обставин, і що ані Лець ані Коршун не були агентами ГПУ-НКВД, і що в УСРР дійсно існувало якихось 7 невеличких громадок УСХД, які не були під незримим контролем ГПУ-НКВД, то й тоді треба визнати, що їхня діяльність, як свідчить матеріал, поданий в „Календарі-Альманасі на 1942 р.”, ніякого ширшого громадського значення не мала, бо вона за межі тих гуртків не виходила.

в) „Всеукраїнська Національна Повстанча Козацька Рада” (1926 р.) та „Всеукраїнська Селянська Рада” (1927 р.)

Року 1926 на еміграції (в Німеччині) з’явився „Універсал до Українського Народу на Україні та поза нею сущого”. Підписала його „Управа Генерального Представництва за кордоном від Всеукраїнської Національної Повстанчої Козацької Ради”. Цим „Універсалом” проголошено було „гетьманом і національним вождем України обох боків Дніпра та військ Козацьких і Запорізьких” — Івана Полтавця-Острияницю.

Під цим „документом”, як свідчить орган УСП „Вільне Слово”, значилися підписи „Кошового Отамана 1-го дієвого Повстанчого Коша на Україні разом з кошовою старшиною і делегатами від цілого коша в імені сорока тисяч організованого Козацтва і Всеукраїнська Національна Повстанча Козацька Рада в імені двісті тисяч активних членів і всіх національно-культурних організацій, перебуваючих на теренах України”. Там були підписи „Кошового Отамана Гуцулів разом із старшиною і делегатами; Кошового Отамана Зеленого Клину разом із старшиною і делегатами” тощо.

Іван Полтавець-Острияниця, колишній генеральний писар гетьмана П. Скоропадського, був приятелем нацистів Адольфа Гітлера й Альфреда Розенберга, і останній старанно реклямував його. (Див.: „Der Zukunftweg einer deutschen Aussenpolitik”, Берлін, 1927 р.) Отже, ясно було, чого вартий був цей „документ”, і тодішня організована українська еміграція розкрила безглуздість та провокативність цього „універсалу”, який окрім божевільних особистих претензій Полтавця-Острияниці та групи його прихильників містив у собі видумані твердження про існування в УСРР таємної „Всеукраїнської Національної Повстанчої Козацької Ради”, про повстанське військо із „сорока тисяч організованого Козацтва” та про „200.000 активних членів” організації⁹⁷).

Слідом за цим року 1927 в Чехословаччині чеською мовою з’явилася брошура Сергія Чорнушенка-Сагайдачного, що перед тим, живучи в Австрії, реклямував себе як українського монархіста, а переїхавши до Чехословаччини став горнутися до керівних кіл чеської аграрної партії. Ця бро-

шура мала наголовок: „Прилучення України до Чехословацької Республіки — завдання національно-селянського руху в Україні і на Північному Кавказі”. У цій брошурі розповідалося, що 24 лютого 1927 р. на Всеукраїнському Селянському З’їзді в селі Свентово коло Херсону, на якому було присутніх 20.000 делегатів, обрано було Всеукраїнську Селянську Раду з 46 осіб на чолі з С. Чорнушенком-Сагайдачним, автором брошури. Власне кажучи, цей з’їзд проголосив Чорнушенка-Сагайдачного гетьманом, але він попрохав тимчасом одсунути обрання його на гетьмана до зручнішого моменту. Далі Чорнушенко-Сагайдачний розповідає, що він має в своїх руках мандат від українських народніх селянських організацій, які, як пише він у брошурі, „існують тепер (1927 р.) нелегально по всіх селах і містах України та Північного Кавказу, як обрані представництва всього селянського люду”. І що під цим мандатом, який дав С. Чорнушкові-Сагайдачному необмежені повновластя заступати на міжнародньому форумі інтереси селян України й Північного Кавказу, складати й підписувати міжнародні договори тощо, було „288 власноручних підписів голів і секретарів народніх організацій” тощо⁹⁸).

Нема чого й говорити, що як цей „мандат” Чорнушенка-Сагайдачного, так і всі повідомлення про Селянський З’їзд в Свентово, про обрання Всеукр. Селянської Ради тощо були такою ж безчесною фальшивкою політичного шахрая й провокатора, як і „Універсал” Полтавця-Остряниці, які баламутили довірливих людей і приносили шкоду, дескредитуючи в очах уважних чужинців українську еміграцію в цілому та підриваючи довір’я до інформацій, що ідуть з українських емігрантських джерел. Большевикам же це давало підстави до посилення та виправдання свого окупаційного терору.

г) Демократичне підпілля в УСРР

Після ознайомлення з передущим матеріалом виникає питання, чи був тоді в УСРР будьякий підпільний спротив окупантам взагалі, якщо з розглянутих відомостей (що про них писали автори, які жили тоді за межами УСРР) одні були непевні, не підперті достатніми доказами й не конкретизовані, а інші — цілком фальшиві?

Мусимо сказати, що був. І був величезний спротив, хо-

ча не в такій формі, як дехто собі уявляє це, і без неможливих та фантастичних двадцятитисячних селянських з'їздів та 200-тисячного членства у таємних підпільних організаціях тощо. В наслідок цього спротиву, про який за межами УСРР не мали жодного уявлення, окупанти знищили або загнали в табори смерті мільйони жертв, але відбувався цей спротив приховано, часто-густо стихійно, без довшого підготування, без більших організуючих центрів (бо їх ЧК-ГПУ дуже швидко розкривало за допомогою величезної армії своїх таємних агентів і нещадно винищувало). Сліди цього спротиву важко простежити, бо окупаційна влада здебільшого про нього мовчала, уникала висвітлювати дійсні причини його й розміри, а коли щось і оголошувала, то навмисне спотворювала дійсність і видавала провокації своїх агентів та інквізиторськими засобами вимучені „визнання” підсудних за факти, щоб якнайбільше в такий спосіб дискредитувати в очах народньої маси і особливо перед закордоном (а найбільше ж — перед закордонним пролетаріатом) усіх учасників того спротиву, змальовуючи їх як бандитів, кримінальних злочинців, як шкідливі для народу покидьки суспільства, залишені у спадщину старим режимом, тощо.

Проте, хоча як важко прослідити в наших умовах і в даний момент усі прояви того спротиву, все ж спробуємо зробити це бодай трохи, без претензій на повноту і бездоганну точність. Адже ж ми свідомі того, що робимо тут першу спробу протоптати стежку у справі докладнішого висвітлення цього питання.

1. „Шістка”. Ця українська політична організація створена на Слобожанщині. Чільний учасник її — Ортодокс — в листі за 15. VII. 1948 р. (писаному до приятеля юнацьких років — емігранта ще з 1919 р.), копію якого я маю, пише: „У 1920 році, побачивши, що ми програли війну й революцію, заснували ми в Харкові з бувших есефів, есерів і еседеків запільну організацію „Шістка”... „Ми протиставили себе боротьбістам, які влилися в той час в партію КП(б)У і тим безпартійним, які стали на советську платформу в 1921 р.” У листі ж за 16. VII. 1951, писаному до мене у відповідь на деякі мої питання, він додає: „Діяльність... „Шістки” виявилася на всіх ділянках громадського й політичного життя, включаючи й військову. Ще в кінці 1920 р... я пов'язався з військовою організацією — Слобожанською філі-

єю „Козачої Ради”.*) Та видно, що з провалом „Козачої Ради” в 1920 р. зв'язки „Шістки” з військовими колами на цьому й обірвалися, хоча сам автор листа про це нічого не згадує.

Ця „Шістка” проіснувала до року, 1923, коли була, як сказано в листі за 15. VII. 1949 р. „переорганізована в Українську Мужичу (Селянську) Партію”.

2. „Мужича Партія”. Про існування десь в 1925-1926 роках у Харкові Мужичої Партії говорили мені два мої приятелі-харків'яни — Юр. Міщенко та В. Кривецький ще року 1948, коли в основному писалася ця праця. Проте, назвавши осіб, що стояли в проводі, були заарештовані й покарані за приналежність до цієї Мужичої Партії, ці мої знайомі, як безпосередньо не пов'язані з цією організацією, не змогли подати докладніших відомостей. Не подає докладніших відомостей і Відозва Селянської Секції Союзу Земель Соборної України — „До Українського Селянства”, що була надрукована восени року 1950, і в якій згадувалося про існування в Харкові „зародків Мужичої Партії в 1920—1928 рр.” та про арештування її керівництва⁹⁹).

Більш світла дають нам у цій справі два передніше згадані вже приватні листи Ортодокса, чоловічого діяча тієї партії, який перебуває тепер на еміграції. З них ми вже знаємо, що Мужича Партія постала в 1923 р. в наслідок реорганізації „Шістки”. Мала вона свою політичну програму, про що свідчать такі місця в листі за 16. VII. 1951: „Десь на початку 1927 р. агентка ГПУ, службовка „РУХУ”, викрала із Стороженкового портфеля програму Української Мужичої Партії. Це дало підставу для арештів”. І далі: „Партія мала цілком виразну демократичну програму. Вона багато разів обговорювалася на Проводі і потім була остаточно прийнята. До загально-демократичного остову програми, що його виробив і прийняв провід, редактор програми В. І. Лещенко (загинув року 1942) орієнтував її, головним чином, на одну із програм якоїсь чеської партії. Йому імпував Масарик і Чехія взагалі. 18 червня 1927 р., коли ми сиділи у в'язниці на Холодній Горі (район Харкова), проф. М. Покровський видрукував у „Правді” в підвалі на двох сторінках розгромну статтю проти Мужичої Партії та її програми, не називаючи прізвищ членів її Проводу та не згадуючи, звичайно, що вони в той момент сиділи вже у тюрмі”.

*) Далі див. про це в підрозділі про Козачу Радю.

Члени проводу цієї Мужичої Партії не ставили собі за завдання організувати збройну боротьбу з окупантом, або застосовувати саботажі чи терористичні акції. Вони, керуючися гаслом: „Діяти за всяких умов” і „Робити малі справи, розраховані на велику мету”, старалися розгортати активність на всіх ділянках українського культурного й економічного життя, щоб позитивною працею посилювати й закріплювати українські культурні й економічні здобутки. В листі за 16. VII. 1951 р. про це сказано так: „На всіх ділянках громадського й політичного життя України політиці Політбюро ВКП(б) була протиставлена організована воля і думка українства, а головне — практична дія, переложена на державну практику і методи (ідея: діяти державними методами)”.

З цією метою члени Мужичої Партії намагалися, наприклад, закріпитися в Кооперативному Видавництві „Рух”, а по змозі й оволодіти командними постами в ньому. Тут дійшло у них в 1925 р. до відвертої боротьби з групою, що стояла на ґрунті цілковитого примирення й співробітництва з соввладою і яка виступила з відповідною декларацією в пресі, (ту заяву підписало 66 осіб з української інтелігенції). На багаточисельних загальних зборах членів „Руху” 17. I. 1926 прибічникам Мужичої Партії пощастило перемогти „платформистів”, або „66”. Прибувши організованою масою, вони не пропустили ні до Управи, ні до Ради, ні до Ревізійної Комісії „Руху” жодного з тих, що стояв „на радянській платформі”, а скрізь обрали своїх. Проте Головокооперком (урядова установа) незабаром скасував ці вибори.

Далі автор листа за 16. VII. 1951 пише, що осередки Мужичої Партії були в усіх харківських республіканських кооперативних центрах: у Сільському Господарі, у Вукопспілці, в Українкустарспілці, а пізніше і в Українбанку. І що це давало змогу організації брати діяльну участь у всіх кооперативних з'їздах і нелегально виставляти своїх кандидатів та обстоювати певні позиції. Одного разу, каже він, своєю упертістю вона довела присутнього на зборах Затонського до сказу, і він закричав на всю залю: „Я бачу, тут повно петлюрівців, але ми ні перед чим не зупинемося і випечемо цю язву гарячим залізом!”

Спочатку, — пише автор листа, — на кооперативній дільниці українського життя роботу провадила Слобожанська Кооперативна Рада, яка складалася з харків'ян (Лебеденко, член проводу „Шістки”, а потім „Мужичої Партії”

з 1920 по 1. 1. 1924 р., Андрій Головка, Дражевський, Кри-
вецький та чимало інших). Пізніше ж, коли до Харкова прибу-
ли полтавчани (Шульга, Левченко та інші), а потім ще й ки-
яни) Коліух, Височанський, Єфімов, Бутко, Крижановський,
Хотовицький і ін.), Слобожанська Кооперативна Рада бу-
ла перетворена у Всеукраїнську Кооперативну Раду. Найваж-
ливішим пунктом діяльності цієї Ради була боротьба за від-
новлення Українського Кооперативного Банку — Україн-
банку, що його знищили большевики, окупувавши Україну
й „реорганізувавши” українську кооперацію. Він пише:
„Москва довго не хотіла допустити створення Українбанку,
а натомість хотіла організувати по всій Україні філії Всеко-
банку (Всеросійського Кооперативного Банку). Діячі ж
Всеукраїнської Кооперативної Ради через членів КП(б)У —
Кудрю, Полоцького та інших, що мали тоді підтримку у Ра-
ковського й Гринька, тісно пов'язаного з Раковським, — від-
стояли українську позицію”. Українбанк був створений*).
І в цьому змаганні не останню роль відіграли ті, що вва-
жали себе за членів Мужичої Партії.

Через мережу Всеукраїнської Кооперативної Ради про-
від Мужичої Партії був пов'язаний з найдалшими осеред-
ками по всій Україні. Автор листа пише: „Так, пригадую сьо-
годні діячів Шепетівки, Бару, Мелітополя, не кажу вже про
Лівобережжя та Київ”.

По лінії освітній „Шістка”, а потім Мужича Партія мали
свої осередки в Харківській гімназії ім. Б. Грінченка, на Пе-
дагогічних курсах ім. Гр. Сковороди, в Харківській буді-
вельній школі, а пізніше в школі ім. М. Коцюбинського та ім.
Лесі Українки. „Так було поки доводилося українські шко-
ли виборювати, а коли переміг „НЕП” і українізація, то із
18-ти тодішніх харківських українських шкіл всього в 2-ох
чи 3-ох школах завідувачі школами і більшість учителів не
належали до організації. Були осередки в Губнаросвіті і в
Наркомосвіті, в останньому на чолі осередку стояв галичан-
нин Озарків, який відав в організації освітнім сектором”.

Були осередки Мужичої Партії в суді і в адвокатурі. Під
виглядом земельної судової практики існувала, наприклад,
організованість адвокатури в Харкові, Вовчі, Змієві, Ізю-
мі, Павлограді, Костянтинограді, Полтаві, Охтирці, Ромні,
Переяслові, Києві, Шепетівці, Барі, Мелітополі.

З самого початку свого існування М. П. взяла активну

---

*) Проте проіснував Українбанк небагато років і був Москвою знову
ліквідований.

участь і в розбудові діяльності УАПЦ. Ціла низка чоловіх її діячів — Гаращенко, Ільченко, Руденко, Лебеденко і ін. — брала участь у зборах УАПЦ в Києві, у парафіяльних радах Харкова, Мерефи тощо. Часто-густо вони ставали не тільки членами парафіяльних і краєвих рад, а й чергувалися в обранні на голів рад. Року 1926 головою Краєвої Слобожанської Ради УАПЦ став, наприклад, Ортодокс, член провуду М. П.

В листі за 16. VII. 1951 р. автор пише: „Вже на початку 1923 р. була заснована Вища Церковна Рада, що діяла нелегально. Про неї Митрополит Василь Липківський згадує у своїй Історії Української Церкви, називаючи її „Ідеологічною Комісією” і наводить прізвища її учасників. До Вищої Церковної Ради входили чолові церковні діячі Києва, а з харків'ян, крім Архієпископа Олександра Ярещенка та Єпископа Йосипа Оксіюка, входили: Лебеденко, Лещенко, Потреба, Ортодокс, а пізніше й Щербаненко, що замінив Потребу. Із громадсько-церковних діячів до неї входили: І. Гаращенко, Ільченко тощо”.

Ця активність членів організації не залишилася не зазначеною. Почалися репресії ГПУ. Року 1926 було заарештовано Харківського Архієпископа Олександра Ярещенка (колишнього члена УКП), голову ВПЦР Потієнка, Митрополита Липківського, а потім, у середині 1926 р. і голову Краєвої Слобожанської Ради УАПЦ — Ортодокса. Проте сама Мужича Партія, як підпільна політична організація, тоді не була ще виявлена. Виявлено її було в наступному 1927 р., коли агентка ГПУ, як згадувалося передніше, викрала в одного з членів примірник програми партії. В наслідок цього 7- лютого 1927 р. ГПУ заарештувало всіх членів провуду (Щербаненка, Лещенка, Жиліна, Дражевського і ін.). Окрім Ц.К. Мужичої Партії, як свідчить автор листів, учасник організації, „в одному Харкові було заарештовано до 70 осіб членів і багато по інших округах”.

Протримавши цілий рік переважно в одиночках в Харківській холодногорській в'язниці під слідством, ГПУ кількох вивезло на Соловки, інших позасилано до різних міст північної Московщини, інших повипускало, але згодом знов позаарештовувало і позасилало на Урал, до Казахстану та до каторжних шахт Сибіру.

Наслідки розгрому Мужичої Партії такі: багато загинуло в лабетах ГПУ та на засланні (Андрій Головка, Ів. Кулініч, Дражевський, Жилін, Щербаненко, Власенко, Кри-

велький тощо), десятки інших — мучаться на советській каторзі.

Як бачимо, ця Мужича Партія в умовах звичайного демократичного ладу цілком вільно існувала б собі і діяла, легально обстоюючи певні позиції державного будівництва, але в умовах московського большевицького тоталітарного режиму вона перетворилася на таємну нелегальну організацію, члени якої зазнали найтяжчих репресій, як найбільші злочинці, родини їхні осиротіли, а діяльність організації, що йшла в розріз з окупаційною політикою московського большевизму — придушена.

3. Братство Української Державности — БУД. Ця організація існувала в Києві. Але коли вона була організована, з кого складалася, яка була програма практичних її дій тощо — нам нічого не відомо, бо ми не знайшли про це жодних друкованих відомостей. Не маємо ми можливості переглянути й свого часу видрукований ДВУ протокол процесу СВУ, щоб ознайомитися із свідченнями про БУД, що їх давали тоді Чехівський та Єфремов. Нічого, окрім голої згадки і такого ж голого твердження, що БУД керував повстанською боротьбою в УСРР, не подає і Яр. Барановський у своїй, до речі, дуже поверхово й дуже довільно написаній статті („Український націоналізм у боротьбі”), на яку ми вже посилалися ⁶⁴).

Є підстави припустити, що діяльність цієї організації, яка створена була, мабуть, в 1918-1919 рр., була паралізована ще в 1920 р. після страшного своєю жорстокістю погрому військової організації під назвою **Козача Рада**, про що згадувалося передніше.

4. Пирятинська організація української молоді 1924-1925 рр. Цілком випадково ми довідалися від своєї давньої і доброї знайомої Г. Р-ської про факт існування в 1924-1925 рр. якоїсь таємної організації української молоді в Пирятині (на Полтавщині) та навколишніх селах. Тоді саме Галина Р-ська вчилася у Пирятині на педагогічних курсах (які згодом перетворилися у педтехнікум). На тих педкурсах було багато приїжджої селянської молоді, а серед неї вирізнялася організована група на чолі з Андрієм Пулинцем. Що це була за організація, яку вона ставила собі політичну мету — Г. Р-ська не знає, бо до тої організації не належала. Знає тільки, що це була група молоді, широко захоплена красою відродження своєї Батьківщини, і що громадська активність її на зовні виявилася в широкому роз-

горненні української культурно-просвітньої праці (влаштування українських вечірок, свят, вистав, лекцій тощо). Цю організацію швидко виявило ГПУ і на педкурсах було заарештовано душ із 15 курсантів, лише одному членові цієї групи пощастило втекти, уникнувши арештування. Всі заарештовані безслідно зникли. Чи їх постріляно, чи їх вивезено на заслання — ніхто не знав, а про Андрія Пулинця говорили, що його розстріляно.

5. „Народная Воля”. Про цю підпільну організацію згадує С. Підгайний у своїх соловецьких спогадах. Він пише: „Олександр Березовський — член підпільної української антибольшевицької організації „Народня Воля”. У 1926 р. він попадає до лабет ГПУ, а вже звідти — до Бутирського ізолятора в Москві. Від 1926 до 1932 р. Березовський сидить в одиночній камері без права листування, без газет і радіо, без книжок, без жодного зв'язку з навколишнім світом”. Згодом, у наслідок оголошеної ним голодівки „його перекинуто було на Соловки, в Кремль без права виходу за його межі”. Там пробував Березовський ще в 1937 р., там з ним бачився і розмовляв С. Підгайний.¹⁰⁰).

Із особливо тяжких обставин ув'язнення цього Олександра Березовського можна зробити висновок, що цю організацію — „Народня Воля”, ГПУ вважало особливо небезпечною, але ніяких інших даних про неї, окрім цієї дрібної згадки, ми, на жаль, не маємо.

6. Укр. Рев. Народня Партія. У Степовій Україні року 1927, як мені довелося чути від учасника, група молоді заснувала УРНП. Ця партія в зародковому стані проіснувала всього лише близько року. Хоча вона не встигла ані विकристалізуватися, ані розгорнути ширшої діяльності й охопити більшої кількості людей, проте вже в 1928 р. ГПУ, через свою таємну агентуру, виявило її. Місяців зо два воно незримо стежило за нею „не спускаючи з ока”, а коли УРНП випустила й розкидала свою першу „пробну” проклямацію із закликом до повстання, щоб виявити, як ширша селянська маса сприйме її, ГПУ на третій же день виарештувало усіх її членів і в кількості 21 тяжко покарало засланням до північних російських каторжних концентраційних таборів.

7. „Буревісник”. Цей же, щойно згаданий, учасник тодішнього підпільного руху в УСРР говорив мені про якусь ближче йому не відому тодішню київську українську таємну політичну організацію „Буревісник”.

8. „Драгоманівці”. Так само на початку 1930-их років довелося мені чути від свого приятеля О. І. Н., що був науковим співробітником Наук. Досл. Інституту ім. Багалія, про арештування органами ГПУ в Харкові року, либонь, 1929 та про ліквідацію якогось таємного українського студентського гуртка „Драгоманівців”.

9. Інші дрібні. Є чимало підстав думати, що отаких дрібних політичних організацій, які в тій чи тій формі намагалися створювати опір окупаційній системі на Україні, в 1920-их роках було чимало, але всі вони (в наслідок широко розгалуженої таємної агентури) гинули раніше, ніж могли приступити до якоїсь серйозної акції. Серед арештованих траплялися навіть діти. Один з колишніх політичних в'язнів (Т. Ш.) розповідав мені, як року 1929 до камери харківської в'язниці, де він тоді сидів, привели якогось Миколу, малого хлопця 14 років, незвичайно активного й дієвого, що потрапив до в'язниці як член таємної організації, що мала назву „Смерть або Вільна Україна”.

10. Спілка Визволення України — СВУ. Коли й як була створена ця організація? Цитований вже передніше Ортодокс у листі за 16. VII. 1951 пише: „У 1925 р. стало ясно, що майже весь актив організації (Мужичої Партії) завдяки його діяльності був виявлений органами ГПУ через, так зване, „наружное наблюдение” (зовнішнє спостереження) і що мова йде тільки про час репресій”. А далі додає, що тоді ж на зборах проводу їхньої організації „було вирішено перенести політичний центр до Києва, розпочати політичну діяльність загальнонаціонального масштабу, зірвати рееміграцію і піддержати УНРівський Центр у його діяльності за кордоном, а разом з тим виявити, хто є ще не висвітлений (органами ГПУ), щоб ці кадри законспірувати і перейти цими кадрами до більш конспіративної діяльності. Для цього треба було вступити в переговори з киянами, де громадське життя, в наслідок програної національної війни і провалу цілого ряду активних організацій, було далеко в гірших умовах, аніж у столичному тоді Харкові, а все ж у кінці 1925 р. почало пожвавлюватися”.

„В наслідок поданої вище ухвали Проводу (М. П.) в квітні 1926 р. на Сумській 33 відбулася нарада Щербаненка і моя з С. О. Єфремовим про перенесення центру політичної діяльності до Києва. Після Щербаненкової інформації про нашу постанову, Сергій Олександрович заявив, що у Києві існує Братство Української Державности — БУД,

але воно бездіяльне з 1920 р. С. О. погодився з нашою позицією і обіцяв розпочати роботу в Києві в цьому напрямку”.

Отож, з поданих тут уривків виходить, що в наслідок нарад з харків'янами, які, передбачаючи швидке розкриття і знищення своєї організації органами ГПУ, домагалися, щоб у Києві була розпочата ширша українська політична акція, Серг. Єфремов у 1926 р. розпочав переорганізовувати завмерле ще в 1920 р. Братство Української Державности на СВУ. Під час слідства у справі СВУ про це свідчив також Чехівський і підтвердив сам Єфремов. Ортодокс в листі за 15. VII. 1949 р. пише: „У 1930 р. Лещенка, Щербаненка й мене привезли до Москви і дали нові строки (заслання) за Союз Визволення України. Мені -10, Щербаненкові 8, Лещенкові — 6. Усі інші, скомпромітовані нашою попередньою справою (приналежні до Мужичої Партії), одержали так само нові строки від 5 до 3-х років. Мені було пред'явлено свідчення В. М. Чехівського, в якому значилося: „На мою думку, Єфремов переорганізував БУД в СВУ після наради з Д. у Харкові”. А в листі за 16. VII. 1951, переказавши те саме, Ортодокс додає: „Свідчення С. А. Єфремова було дещо в іншій формі виложене (ніж Чехівського). Я його тепер вже точно не пригадую, бо воно не було так вразливе для мене, але воно підтверджувало свідчення Чехівського”. Нарешті, про те, що СВУ створилося на базі БУД, говорять і учасники СВУ¹⁰¹).

Тепер спробуємо з'ясувати, яку мету ставила собі Спілка Визволення України. Ортодокс, згадуючи про розмови, які передували створенню СВУ, пише: „При нашій розмові з Єфремовим було підкреслено, що ми мусимо повести широку й активну національно-політичну діяльність, уникаючи всього, що давало б привід більшовикам закидати агентурницький характер діяльності, уникаючи будь-якого зв'язку з чужинцями і взагалі з закордоном”...¹⁰²). А П. Феденко, в лекціях, що були видані року 1934 в Подєбрадах, пише: „На процесі **без усякої підстави** твердилося, що до СВУ належали також і деякі українські діячі на еміграції: радикал-демократи, соціал-демократи, гетьманці”¹⁰³).

Отже, СВУ була організація виключно місцева, обмежена тереном УСРР, це — перше. Друге — за твердженням К. Туркало-Туркаловського, учасника процесу СВУ, „основне завдання СВУ було — опанування різними ділянками громадсько-політичного, культурного, економічного,

наукового життя, гуртування людей, піднесення національної та політичної свідомости, готування кадрів із молоді¹⁰⁴). Як виходить з усіх оцих даних, СВУ, хоча й була таємною політичною організацією, але не була політичною партією у звичайному розумінні цих слів. Вона не мала ясно окресленої соціально-політичної програми. Це підтверджує і той факт, що до цієї організації належали люди, що перед тим добре були відомі українському громадянству як люди різних політичних напрямків та світоглядів або й просто як аполітичні громадські діячі на культурному українському фронті. З одного боку, тут був акад. Серг. Єфремов і Ант. Ніковський, видатні українські літературознавці й разом з тим теоретики політичної групи, яка під час Другої великої української національної, соціальної й політичної революції (1917 р.) назвала себе „ес-ефами” — соціалістами-федералістами, але яку, беручи до уваги велику її (групи) поміркованість у розв’язанні соціально-політичних питань, вірніше було б назвати національно-демократичною групою центру. З другого боку, сюди входили акад. Мих. Слабченко, проф. Йосип Гермайзе, обидва талановиті історики (праці першого створили цілу епоху в розробленні української історії XVIII й XIX стол.) й обидва виразні соціалісти. З третього ж боку — сюди входили люди, що були перед тим добре відомі як аполітичні культурні робітники: А. Заліський, вчитель фізики в середній школі; проф. Полтавського ІНО Володимир Шепотьєв, людина незвичайно скромна, тиха, закохана у своїй праці літературознавця й цілком аполітична, з симпатіями в бік ес-ефів. І т. д.

Отож, за всіма даними, завданням СВУ було, як видно: гуртувати навкруги себе культурні сили, виховувати нові українські громадські кадри й провадити акцію розвинення й закріплення в українському громадському житті й українській громадській свідомості елементів української державности. Ніякої збройної боротьби, повстань, диверсій тощо ця організація собі не ставила. Проте в умовах окупації України і ця скромна мета й діяльність СВУ (що їх з погляду основних засад демократії треба розглядати як цілком законні, як невід’ємне право громадян кожної недеспотичної держави) в умовах колоніального становища УСРР були вже виявом спротиву супроти режиму московських окупантів, встановленого збройною більшовицькою рукою. А московські окупанти визнавали й визнають тільки беззастережну й цілковиту підпорядкованість,

підлеглість не тільки в практичних діях, але й у думках та ідеях. А як нищити людей за самі думки й ідеї або за їхні домагання було небезпечно (це могло пошкодити большевикам за кордоном, викликавши обурення не лише серед інтелігенції, а й серед робітництва демократичних держав), то ГПУ, розкривши організацію, постаралося під вивіскою СВУ організувати через своїх провокаторів повстанські загони, щоб на підставі цього розпочати масове фізичне винищування опозиційних елементів або навіть запідозрених в опозиції. Ортодокс у згаданому передніше листі за 16. VII. 1951 р. пише: „Коли я почув на засланні, на Біломорканалі вже, що СВУ мав на Поділлі розписані повстанські полки і привезені зза кордону транспортні зброї, то я до цього поставився дуже підозріло і десь уже висловився, що тут большевики доповнили структуру СВУ своїм військовим сектором для того, щоб надати їй (СВУ) антидержавного характеру і знайти привід для великих репресій поза публічним процесом, що вони й зробили по лінії СУМ-у, розстрілявши тисячі молоді¹⁰⁵).

Слухаючи в 1930 р. трансляцію по радіо судового процесу СВУ й виступи обвинувачених, серед яких було чимало осіб, яких я дуже добре знав особисто, а з деякими, крім того, багато місяців просидів у 1920-1921 рр. в одній в'язничній камері, я цілком переконався в тому, що процес СВУ не був дійсним судовим процесом, а був інсценізацією навмисне роздутої і за планом ГПУ розробленої та доповненої „фактами” справи. Це моє переконання згодом підтвердили два мої приятелі, що їх, хоча й засуджено було у зв'язку і іншими політичними обвинуваченнями і вони відбували вже тоді заслання, слідчі ГПУ намагалися приплутати їх ще й до процесу СВУ. Підтверджує це тепер і М. Приходько у своїх спогадах під наголовком „З камери смертників”. З цих спогодів ми довідуємося, що Дмитро Борзяк, український публіцист, що з ним довгий час М. Приходько сидів за „ежовщини” в одній в'язничній камері, і якого слідчі НКВД вишуканими тортурами потім замучили, розповів йому таке: „Року 1929 він (Борзяк) був заарештований, як, ніби, керівник пресового відділу СВУ. Довгі місяці перебував він у в'язниці під тортурами. Від нього вимагали фальшивих свідчень на академіка Єфремова, у якого Борзяк бував кілька разів, — та на інших представників української еліти.

„Борзяк витримав тортури і свідчень не дав. Може че-

рез це, або тому, що тяжко захворів у в'язниці, на процесі СВУ він не фігурував. Самообвинувачення, зрештою, погодився підписати сам Єфремов, коли перед ним поставили дилему: визнання продиктованих провин, або масові арешти української молоді, передовсім — усіх його учнів. Як і треба було сподіватися, підступом здобуті зізнання використали на публічному процесі, розфарбувавши їх усіма кольорами для публічної опінії, а учнів Єфремова і десятки тисяч найсвідомішої української молоді розстріляли в льохах та згноїли в Сибіру.

„Борзяк лише щасливим збігом обставин, напівживий урятувався (тоді) з вовчих лабет”¹⁰⁶).

Про підступи і провокації, які дали прокурорам ГПУ матеріял для судового процесу СВУ, є чимало й інших свідчень. Збираючи відомості про повстанські рухи в УСРР, я, наприклад, натрапив на селянина Федія, колишнього заслання до БАМЛАГ-у, якого року 1931 на Полтавщині було втягнуто до одної без сумніву провокаторами організованої повстанської організації під назвою СВУ, про що докладніше згадаю далі.

Наслідки отих провокацій ГПУ та в інквізиторський спосіб здобуті фіктивні дані дали змогу ГПУ цілком затуманити для громадської думки в УСРР і за кордоном цю справу й перетворити процес СВУ в нахабну трагікомедію¹⁰⁷). Проте з цього, що нам тепер уже в цій справі відомо, можна зробити цілком ясний висновок. **Стихийний рух українського відродження набрав такого розгону, а на фронті державного українського культурного, економічного й політичного будівництва з'явилося стільки нових відданих справі працівників, з одного боку, і з другого-селянство українське так було вже тоді настроєне супроти большевиків, що окупантам довелося вживати провокацій та фальшувань, щоб під цим прикриттям винищити фізично частину українських патріотів та тероризувати цим кровопуском усіх, хто міг би наважитися на будь-яку опозицію, зокрема — селянство, і цим врятувати своє захитане становище в окупованій країні*).**

---

*) Коли цей 13-ий розділ був у стадії друкарського складання, автор одержав з Парижу „Соборну Україну” ч. 12-13 за 14.X.1951. У цій газеті надрукована чимала стаття Г. Д. — „За волю батьківщини. Ідеї Симона Петлюри у підсовєтській дійсності”, яка (про це зазначено у примітці до тої статті) „подана за матеріялами В. Річицького з деякими незначними доповненнями”. У ній подано більш докладні, ніж у цій праці, відомості про БУД і СВУ, користувався, мабуть, з офіційних

В наслідок цієї провокативної акції, ГПУ-НКВД заплутало й вилучило з українського громадського й культурно-наукового життя цвіт тодішньої української інтелігенції, і не тільки тих 45, що їх було притягнуто до прилюдного процесу СВУ, а й масу інших, що на тому прилюдному процесі СВУ не виступали, але разом з тим були тоді заарештовані і зникли. Одних цей орган „пролетарської” диктатури повільно замучив потім у своїх катівнях та концентраційних таборах, інших зразу ж постріляли.

Що ж стосується селянських жертв під час цієї акції, то зараз їх важко навіть приблизно облічити: це були тисячі, а може й десятки тисяч ¹⁰⁸).

11. Спілка Української Молоді — СУМ. Поряд із СВУ, чи навіть підпорядкована їй, існувала Спілка Української Молоді. Організовано її було, мабуть, одноразово із СВУ. Щоправда, один мій знайомий (В. Л. П-щ) року 1948 говорив мені, що ця Спілка, членом якої він був, існувала вже року 1923. Проте цілком можливо, що то було ще Братство Укр. Державности, з якого реорганізувалася року 1926 й сама СВУ. Очоловав СУМ студент Микола Павлушков, засуджений по процесі СВУ на 8 років, після відбуття яких йому ще прибавили...

Ця організація також не була в повному розумінні політичною партією з цілком ясною окресленою програмою й статутом та виробленою практикою боротьби. Організовано було СУМ, як говорив мені згаданий передніше колишній учасник цієї організації, за принципом персональних зв'язків та знайомств і ніяких саботажів чи якихось інших шкідницьких дій, чи збройного повстання вона собі не ставила.

Спілка Української Молоді не лишала після себе, здається, будьяких друкованих матеріалів, які дали б можливість цілком розкрити її ідейне спрямування й діяльність. У згаданій же передніше статті „Нас було 45” колишній засуджений у зв'язку із справою СВУ пише, між іншим, що „головним завданням Спілки Української Молоді було — вчитися і особливо добре знатися на економічних питаннях”. А далі додає, що молоде покоління (СУМ) із старшим (СВУ) об'єднала „висока ідея виборення українсь-

---

слідчих советських матеріалів. Ці ж советські матеріали, як видно, де-що навмисне перебільшили, особливо ж, нам здається, про БУД, але все ж вони дуже цікаві й доповнюють подане тут. Не маючи змоги використати їх для цієї праці, ми радимо тим читачам, які особливо цікавляться цим питанням, ознайомитися з ними безпосередньо.

кої самостійності”¹⁰⁹). С. Підгайний же в розділі про Миколу Павлушкова пише:

„Павлушков старанно добірав своїх однодумців, вишукував їх передусім серед виходців із села, тої хоч мало освіченої, але наполегливої і безумовно ідейної молоді, співзвучної ідейним настроям самого Павлушкова. Тим разом навколо Павлушкова було молоде покоління синів і дочок тих, що склали свої голови або були ще живі і працювали для рваншу, що боролися за ідеї УНР. Тому ідея Союзу Української Молоді — СУМу, як організації, що мала скупити навколо себе всю антибольшевицьку молодь в протизагу комсомолу, була для цієї категорії молоді, звичайно, не тільки близька, але й була ідеєю нормального шляху боротьби за Незалежну Україну”¹¹⁰).

Отже, можна твердити, що Спілка Української Молоді, як і СВУ, хоча й була антибольшевицькою політичною організацією, не ставила собі завдань збройного повстання й збройної боротьби. Вона, як видно, подібно до СВУ намагалася вишукувати, виховувати й гуртувати навкруги себе молоді українські кадри для поступового мирного й культурного завоювання певних позицій в громадсько-політичному, економічному й культурному житті окупованої України. Тих позицій, які давали б змогу наблизити й закріпити фактичне здійснення української самостійності у всіх ділянках українського життя у протизагу гарним, що-правда, але порожнім, без будьякого фактичного змісту декларативним твердженням у щій справі конституцій УСРР га СССР.

Нема чого й говорити, що для окупантів було страшне вже саме ідейне спрямування членів СУМ’у. І вони знищили не тільки цю організацію, а, крім того, провокаціями своїх агентів заплутали велику кількість опозиційно настроєної проти московського большевизму української молоді в нима ж (агентами) самими провокативно створені “повстанські організації” і на підставі цього понищили тисячі її, щоб навести жах на інших і відібрати будьяку волю до непокори і спротиву.

12. Український Національний Центр. У статті „СССР і Україна”, що з’явилася року 1946¹¹¹) згадується про процес „Українського Національного Центру” 1930 року, але докладних відомостей про діяльність цього центру не подано. Д. Діброва у своїй брошурі, виданій 1938 р., пише, що „організований український націоналізм в СУЗ повстав

у 1929 р., під назвою „Український Національний Центр (УНЦ)”. Своєю структурою УНЦ нагадує провід ОУН, різниця полягає тільки в тому, що він був далеко численніший. До його складу належала підібрана керівна національна еліта, на чолі якої стояли: Шумський, Полоз, Максимович, Миколайчук, Баланін і ін. З їх смертю прийшли інші люди. Своїм завданням УНЦ мав кермування національною боротьбою в СУЗ. Він став штабом, що об'єднував, кермував і визначав напрямні для всіх національно-революційних осередків, що діють в СУЗ. У своєму програмовому й організаційному наставленні УНЦ підпорядковувався ОУН, як верховному штабові української національної революції¹¹²).

Все сказане тут про УНЦ та ще з зазначенням, що на чолі його стояли Шумський, Полоз, Максимович тощо, і що цей УНЦ був підпорядкований ОУН, свідчить лише про те, що все це видумка сфабрикована (чи вся цілком, чи частково) в органах ГПУ-НКВД.

Николишин у брошурі, написаній року 1939, подає ще й інші варіанти, який лише зайвий раз підтверджує наш висновок щодо сумнівності усіх цих відомостей. Він пише: „У 1931 році був викритий **Український Національний Центр**, куди входили із знаних осібностей — Чепель (Чечель? — Д.С.), Голубович, Василь Мазуренко, Лизанівський, Христюк та інші”¹¹³). Отже, виходить, що на чолі УНЦ стояли вже цілком інші особи, рівняючи з тими, що їх назвав Діброва. Нарешті, ще інших осіб, які ніби входили до організації Український Національний Центр і творили основне його ядро (за промовама Постишева й Коціора, що були виголошені в кінці 1933 р. і в яких мова йшла про УНЦ) називає Панас Феденко в тому уривкові, що його ми подали передніше, в кінці розділу 12-го.

Цікаво, що й дата розкриття органами ГПУ цієї таємної організації є непевна: одні подають рік 1929, інші — 1930, а ще інші — 1931 р. Як видно, само ГПУ, міняючи свої пляни, пускало в обіг різні дати і в різні моменти намагалось приплутати до УНЦ різних відомих тодішніх українських громадсько-політичних діячів.

Що зазначені в усіх оцих повідомленнях люди були заарештовані й тяжко покарані — це факт, що не підлягає ніякому сумнівові, але чи існувала в дійсності сама організація УНЦ? І чи не була вона такою ж фальшивкою агентів ГПУ-НКВД, як, скажімо, й таємна організація „Союз Кубані й України”, за приналежність до якої органами ГПУ

засуджено було й заслано на Соловки Семена Підгайного, Юрія Самбурського та Івана Шаля і яку (організацію „Союз Кубані й України”) сам С. Підгайний цілком твердо називає „мітичною”¹¹⁴).

Без сумніву чиєюсь тенденційною видумкою є також твердження, що УНЦ (якщо брати до уваги усіх тих осіб, що їх до нього враховували) була „організація українського націоналізму”, яка, мовляв, і „своєю структурою нагадувала провід ОУН”, та що УНЦ „підпорядковувався ОУН, як верховному штабові української національної революції”.

Очевидно, знаючи настрої й змагання ширших мас свідомого українського суспільства, ГПУ-НКВД, цей всемогутній і безконтрольний орган “пролетарської” диктатури, намагався на цьому ґрунті дійсних настроїв і змагань творити різні провакативні організації чи просто видумувати фальшивки, щоб за допомогою їх можна було „законно” винищувати українських патріотів, навіть тих, які в межах цілковитої легальності всіляко боролися за культурну, політичну й економічну незалежність Української Держави, за приєднання до УСРР територій, населених переважно українцями, але безпідставно від неї одірваних, тощо.

Ця праця була вже написана й два роки лежала в рукописові, чекаючи на свого видавця, як в газ. „Свобода” за грудень 1950 р. з'явилися чималі обсягом і цікаві змістом спогади О. Бужанського — „За ґратами ГПУ-НКВД”¹¹⁵). У цих спогадах автор розповідає, як його в 1930, либонь, році було заарештовано, як йому на допитах вичитували готові вже свідчення його друзів та знайомих **“про такі події, які (як він твердить) мені й моїм друзям ніколи й не снилися”**¹¹⁶). Автор розповідає, як слідчий вбивав йому в голову, що керівником тої контрреволюційної організації, в приналежності до якої його, автора спогадів, обвинувачувано, був М. С. Грушевський¹¹⁷). О. Бужанський змальовує цілу систему тортур та вживання слідчими наркотиків у цигарках, які примушували в'язнів „здаватися” і давати потрібні ГПУ свідчення.

Ось як він описує одну із сцен на допиті, після довгих попередніх тортур, на якому йому роблено “очну ставку” з Д. В. Коліухом, колишнім міністром продовольчих справ в уряді УНР та колишнім головою Дніпросоюзу, центру споживчої кооперації України.

“За кілька хвилин входить колух, Дмитро Вікторович.

“Ромби” (слідчий) запрошують сідати. Д. В. Коліуха не бачив я пару років. Був він дебелий чолов’яга, високого росту, волосся чорне, як у галки, а тепер проти мене сидить майже скелет нужденний, волосся — як молоко. “Що з тобою сталося, Дмитре Вікторовичу! Видко випив ти гірку чашу до дна. Гроза республіканських установ, безмежний авторитет у фінансово-господарських справах, талановитий організатор і адміністратор. Що сталося з тобою!”

Таким же поглядом Д. В. дивився на мене і, певно, в наших головах точилися однакові думки.

— Ви знаєте, Дмитре Вікторовичу, Олексу Миколаєвича? — запитують “три ромби”. В кабінеті тиша.

— Так, так, — поспішає з відповіддю Дмитро Вікторович, — знаю з давніх часів.

— Олекса Миколаєвич заперечує свою участь у контрреволюційній організації. Прошу пригадати йому, де ви здибалися, коли завербували до контрреволюційної організації, — говорять “три ромби”. — Стенографісток прошу нотувати.

Дмитро Вікторович глянув на мене, спустив очі, але схаменувся і почав говорити, як він прийшов до переконання утворити контрреволюційну організацію, як почав вербувати до неї людей, в тому числі і мене. Збори членів організації відбувалися переважно в тій установі, яку він очолював, та на приватних мешканнях — в готелях Харкова, Києва, Одеси, що організація була досить численна і готувалася до відкриття дій. Я слухав, каменів, хвилювався. Повертаюся до “ромбів”, кладу руку на стід і кричу:

— Брехня, все брехня!

— Не хвилюйтеся, заспокойтеся, Олексо Миколаєвичу, закурить, — і розкриває переді мною коробку з цигарками. Механічно беру цигарку, “ромби” підносять запальничку, закурюю і повторюю:

— Брехня, брехня!

А Дмитро Вікторович все говорить і говорить...

Почуваю себе кепсько, голова крутиться, руки спускаються, цигарка падає...¹¹⁸).

“Зізнань”, що їх хотіли слідчі і яких не могли вимучити тортурами, досягли отруєною наркотичною речовиною цигаркою, і Бужанський підписав те, чого від нього домагалися. Це й було слідство у справі **Українського Національного Центру**.

Коли почали підготовляти заарештованих до прилюдного процесу і автор спогадів не виявив бажання виступати на ньому, дивуючися для чого цей процес потрібний, коли всі вже “призналися”, то слідчий так почав змальовувати його значення: “О, цей процес дуже важливий і матиме велике значення, про нього заговорить увесь світ. Такими процесами ми підготовляємо шлях до всесвітньої революції, допомагаємо пролетаріатові розпізнати, де його вороги, а де друзі, щоб під час революції він знав, хто буде стояти йому на перешкоді.”¹¹⁹).

Наприкінці своїх спогадів О. Бужанський пише: “Даремна була “репетиція” до показового процесу, — наша справа не пішла. Так і не відбувся прилюдний процес УНЦ — Українського Національного Центру. Майже двохрічне сидіння в казематах без будь-якої перспективи на саме навіть найстрашніше майбутнє — виводило людей з рівноваги. В’язні почали викликати прокурора, відмовлялись від своїх зізнань, оголосили голодовку, але наслідків — ніяких”... Аж нарешті, — пише він далі, — якось вночі нас вивезли на північ у телячих вагонах.¹²⁰).

Це оповідання О. Бужанського тільки підсилює наш здогад, що справа У.Н.Ц. (якщо не вся цілком, то переважно) сфабрикована була провокаторами ГПУ-НКВД. Цю організацію (як і чимало інших!) створило ГПУ-НКВД не тільки для досягнення певного зовнішньо-політичного ефекту, а в першу чергу для “узаконеного” знищення людей, що їх окупаційна влада з тих чи тих міркувань боялася, вважала для себе небезпечними. І хоча ніякий прилюдний “показовий” процес УНЦ не відбувся, все ж масу людей замучено і заслано, здебільшого без надій на повернення.

14. ПОВСТАНСЬКІ ОРГАНІЗАЦІ В УСРР

а) Факти збройної повстанської боротьби з окупантами після 1921 р.

На початку цієї праці, у розділі 3, ми говорили про те, що величезний, але нескоординований повстанський рух на Україні в основному був зламаний московськими більшовиками в 1920-1921 рр. Проте повстанська боротьба з ними не припинялася й далі, в наступні роки, хоча вона не мала вже такого масового характеру, як це було, скажімо, в 1920-1921 рр., коли могли ще творитися й діяти цілі повстанські дивізії. Згадаймо для прикладу багатотисячну повстанську Степову Дивізію Степового-Блакитного¹²¹). За ці бо роки більшовикам пощастило ліквідувати зовнішні фронти (з Польщею, Врангелем тощо), і в наслідок цього збільшити й зміцнити свій окупаційний (особливо ж поліційний та військовий) апарат на Україні, з одного боку, і з другого — в нещадній боротьбі встигнути вже знищити багато тисяч активних опозиційних та повстанських елементів, а також виявити й одібрати у людности майже всю військову зброю, яку було принесено вояками-українцями додому переважно під час розвалу й ліквідації в 1917-1918 рр. російського протинімецького фронту.

Про умови, за яких відбувалася оця ліквідація масового повстанського руху на Україні в 1920-1921 рр., про способи тої ліквідації та про моральні почуття й настрої самих повстанців яскраво пише у своїх спогадах Віталій Юрченко, активний учасник тодішньої партизанської боротьби в Степовій Україні. Він пише:

“У самому розцвіті (повстанського) руху — більшовики проголосили амністію, прощаючи усім всякі гріхи. Послали на села агітаторів, хмари відозв, маніфестів, закликів, обіцянок. Загула преса про здачу повстанців, загонів, видатних отаманів (Чалий, Батрак, Мазуренко), надіслали провокаторів у ряди повстанців. Стійкість повстанських рядів надірвалася. Повстанець став призадумуватися. Чутки про здачу, ліквідацію загонів підточували надію в успіх боротьби”...

“Слідом за амнестією оголосили здачу зброї. Арештами, підпалами, руйнацією майна витягли большевики з села зброю. За виявлення “після терміну здачі” крісів, набоїв — розстрілювали людей, мучили по в'язничних льохах.

“Обеззброївши село, стероризували його, нацькували незаможників на куркулів, задобрили бідноту подачками від розкулачування, насаджували на селах ком'ячейки, формували штати сексотів...

“Найбільше підривало повстанську боротьбу заведення лихої пам'яті “Приказу ч. 2” про охорону спокою та органів влади від бандитизму. Охороняти цей “приказ” у кожному селі виділили по 30-80 “ответчиків” з найпідозріліших (для большевиків) селян. Вразі що станеться в селі — “ответчікі” відповідають головою.

“Так, у Слобідці піймали ми двох агентів і порубали “приказ”. Прибіг загін по “бебе” (борьбе с бандітизмом) і забрав п'ять „ответчиков”. Ми перейняли „отряд” і помінялися “ответчіками”. Наскочив у село великий загін (большевиків) і на очах усього сходу (селян) розстріляли таким способом: зробили на 50 „ответчиков” 50 квитків, з них (з кожної, мабуть, десятки — Д.С.) п'ять з написом “смерть”, а п'ять — „життя”. Хто витягнув „життя” — мав застрелити одного з написом “смерть”. Один сердега, витягнувши “життя”, сам собі смерть заподіяв (щоб не стріляти іншого). Село після тієї розправи нас кляло. Через “приказ ч. 2” найвірніші нам люди відмовлялися допомагати. Ми залишилися без моральної підтримки. Дух підупав”¹²²).

Щоправда, деяке піднесення настрою й повстанської активності з'явилися були у зв'язку з відомостями про планування Зимового Походу 1921 р., але не на довго. Далі про це В. Юрченко пише так:

... „На Липнягах зустрілися з Лихом. Він поінформував нас, що готується всеукраїнське повстання під орудою Петлюри й Тютюнника. На осінь мають вдарити — Тютюнник з-за кордону, а ми мусимо підготуватися відсіль. На Одещині — IV Повстанський район; ним керує Гулий-Гуленко. Першомайська учаскова організація завербувала вже до 300 душ, готових виступити.

“Обнадіений вертатися я в свої місця збирати хлопців. Поринув знову в агітаційно-вербовочну роботу та... ошпарився на початку. Лиха накрила в Липнягах Першомайська чрезвычайка (ЧК) й вирізала там усе мужське населення

(цей хутір з того часу зветься бабський хутір); сам Лихо ледве втік, але попався з Романом та Дем'яном у Грузькій і, тяжко ранений, помер у Грушці на горищі у теж раненого Дем'яна на руках. За кілька днів відкрили організацію в Первомайську й розстріляли за дві ночі 125 чоловік"...¹²³).

Після невдалого Зимового Походу, каже В. Юрченко, організаційна праця й повстанський рух були паралізовані цілком. Сам він з гнітючим настроєм, розбитий вкрай повертався на Україну (із-за кордону, куди дістався був на короткий час) "не знаючи, куди йти, за що хапатися, для чого жити... Не видко було й вогника надії... Попіл і пуста були на душі"...

І, нарешті, закінчує так: "Весна 1922 р. в наших околицях не давала ніяких виглядів на повстання. За зиму позаарештовували провідників. Розвіявся, притих бунтарський дух у місті"...¹²⁴).

Отож, якщо в 1921 ще році, як пише П. Феденко, "На Наддніпрянщині йшла невинна повстанська боротьба і десятки зв'язкових приходили щодня з України за кордон для інформації"¹²⁵), то вже з 1922 року картина помітно міняється. На Україні запановує нова ситуація. Але в той час, як одні українські патріоти в тій новій ситуації намагалися творити таємні українські політичні організації, сподіваючися за допомогою їх (через відсутність в советських умовах будьяких легальних можливостей) бодай нелегально згуртувати навколо себе й виховувати кадри, які б у тодішньому українському громадсько-політичному й національно-культурному житті боронили б і закріплювали б ідеї відродженої в 1917-1919 рр. української громадсько-політичної свободи й державної незалежності, інші, доводжувані безоглядним терором виконавців волі окупантів до розпачу, час від часу продовжували хапатися за в той чи інший спосіб здобуту зброю й починати знову й знову нерівну й безвиглядну вже за тих умов повстанську боротьбу з окупантами та їхнім апаратом.

Про цю збройну партизанську боротьбу ми маємо, на жаль, ще менше зібраних відомостей, аніж про таємні українські політичні організації в УСРР. Бо про такі факти московські окупанти дуже нерадо повідомляли людність, вважаючи за краще мовчки нищити своїх супротивників як на полі бою при сутичках, так і льохах ЧК-ГПУ після схоплення. Та все ж відомості про цю боротьбу доходили навіть

до чужинців. Якось, кілька років тому, я читав (не можу пригадати, де саме) про те, що американський письменник Вільям Генрі Чемберлін в одній із своїх праць описував, як він з дружиною року, либонь, 1926 був в одному з сел на Україні. Сільський учитель приготував для гостей невеличкий виступ своїх учнів. Була деклямація на честь Сталіна і пісня "Інтернаціонал". Чемберлінам здавалося, що вчитель робив усе, що тільки міг, для комуністичної партії. Але одного вечора, коли Чемберлін з дружиною були наодниці з учителем, і той учитель переконався, що Чемберліни не комуністи, він розповів їм про рух спротиву на Україні, а саме: як селяни організували повстанські загони проти червоних та білогвардійців, та як вони винищували большевицькі ревізійні відділи. На Чемберлінове ж зауваження, що це ж, мовляв, і є той бандитизм, що про нього пишуть большевики, вчитель відповів: "Комуністи називають нас бандитами, але я думаю, що ми були такі, як Гарібальді", — себто: борці за свободу своєї Батьківщини. Про цей цікавий факт В. Чемберлін згадав удруге в часописі "Ню Лідер" за 21. 5. 1951 в статті під наголовком "Згідно з традицією Гарібальді" ¹²⁶).

Спробуємо ж зібрати і звести до купи бодай малу частину фактів цієї повстансько-партизанської боротьби на Україні з московськими окупаційними чинниками.

1. Група отамана Орла 1922 р. З надрукованих відомостей ми знаємо, наприклад, що сотник Української Армії Яків Гальчевський, підвищений до ранги полковника УНР, виконуючи наказ Головного Отамана Симона Петлюри від 15. 2. 22, таємно прибув на Україну з метою, як сказано в наказі, обняти командування усіма повстанськими загонами на Правобережжі й увійти в контакт з повстанськими групами на Лівобережжі для координації повстанської боротьби.

Він, як отаман Орел, збирає й організує навкруги себе дрібні повстанські відділи Поділля та створює Штаб Подільської Повстанської Групи. Далі він входить у контакт із Штабом Повстанської Волинської Дивізії, з її керівниками: з отаманом Петриком та Костюшком і з сотником Дідківським, а також пов'язується з отаманами Київщини: Карим, Левченком, Пугачем тощо і скликає загальну нараду повстанських отаманів Правобережжя. Проте боротьба з великими московськими окупаційними силами на Україні

малих партизанських загонів, що не мають ані складів зброї, ані амуніції (боевого знаряддя), ані медикаментів та перев'язочного матеріалу, не може забезпечити їм вирішального успіху. Щоправда, отаман Орел із своєю кінною повстанською групою робить безкінечну кількість найсміливіших рейдів по Правобережжю, розбиває і нищить багато дрібних окупаційних військових одиниць, винищує большевицьку адміністрацію й міліцію, ЧК й дрібні залоги по містах та селах тощо. Та будши, кінець-кінцем, затиснутий великою кількістю большевицького війська, що їх надіслано було на Правобережжя для вирішальної боротьби з партизанами, він 2. 9. 1922 із рештками вимучених у безупинних боях і переходах повстанців переходить Збруч до Галичини, де поляки усіх їх інтернують.

Після цього, як пише автор нарису про Якова Гальчевського (отамана Орла), він, Гальчевський, "із своїми старими повстанцями, поповненими з інтернованої української армії, п'ять разів (до кінця 1925 р.) вирушав з Польщі на Україну" для провадження партизанської боротьби з московськими окупантами.¹²⁷).

2. Організація Іванова — "Сини обижених батьків". Із розповіді Бориса Шадира, брата одного з учасників повстанської боротьби в колишньому Єлисаветському повіті на Херсонщині, ми дізналися, що там протягом п'яти років діяла повстанська організація Іванова під назвою "Сини обижених батьків". Вона нещадно винищувала загони окупаційної влади ("продотряди"), які об'їздили села й забирали у селян хліб та інші харчові продукти, і загони "по боротьбі з бандитизмом", які виловлювали повстанців. Та агентам ЧК-ГПУ пощастило, кінець-кінцем, повністю розкрити цю організацію. В лютому 1923 р. були зроблені масові арешти. Сотні схоплених людей були постріляні без ніякого суду зразу ж після арешту, решту ж закриті суди ЧК-ГПУ позасуджували потім: кого до страти, кого на багаторічне заслання до каторжних таборів.¹²⁸).

3. Повстання Галаки на Чернігівщині. Галака — активний учасник українізації військових частин за Центральної Ради й вояк Армії УНР. Повернувшись додому на Чернігівщину після відступу Армії УНР за Збруч, Галака організував повстанську групу, що влаштувала собі сховок у непрохідних урочищах Замглаї. Він винищував комуністів, комнезамів, співробітників ЧК-ГПУ. У січні 1923 р. Галака

вирішив розбити в'язницю у м. Городні, в якій сиділо багато заарештованих "закладників", дати їм зброю і поповнити свій загін. Про цей намір, проте, своєчасно довідалося ГПУ і проти повстанської групи Галаки виставило військові сили. Галака трохи не загинув у боротьбі, але вирвався з оточення. Після того він з своєю групою ще кілька років нищив комуністів та представників поліційної й адміністративної влади окупантів, аж поки підсланий до Галаки, як повстанець, агент таємної поліції не забив його сонного. Повстанці, що й без того перебували в дуже тяжкому стані безупинної й безвиглядної оружно́ї боротьби з сильним ворогом — окупантом Батьківщини, зовсім розгубилися і, коли їм оголосили амністію, вийшли з своїх криївок і віддалися владі. Влада їх тоді не покарала, але пройшло кілька часу і їх по одинці похапали й постріляли або повивозили кудись за межі України.¹²⁹).

4. Повстанська організація С. Несукая на Чернігівщині року 1924. Ця організація створилася взимку 1924 р. і діяла в Сосницькому, Борзенському та Конотопському районах. Основне ядро її творили: Степан Несукай, Григорій Цвир, Іван Олифиренко з Гаїв, Педь із села Боби, Гурок із Борзни, брати Шелудьки з Богомазова Хутора, Сапони з Низьківської Сторони.

Усіх їх на шлях партизанської боротьби штовхнула нестерпність московського большевицького окупаційного режиму. Навесні партизани на Десні під Вадьковим, Сосницького району, з човнів взяли на абордаж пароплав, що перевозив продподаток. Усіх, у кого виявили на пароплаві партійні квитки, постріляли. Коло Макошиного ця група партизанів несподівано наскочила на загін міліції під командою уповноваженого ГПУ і цілком винищила його. Коло ст. Макошине вони зупинили швидкий поїзд і перебили партійців, що їх виявили серед пасажирів. У Борзенському районі спалили два „совхози”. У приміщення менської міліції кинули вночі бомбу. У м. Сновську вбили уповноваженого ГПУ і т. д.

Як каже автор, що подав у закордонній російській пресі ці відомості, на незвичайній нараді в ЦК КП(б)У було постановлено: "Надіслати на Чернігівщину на боротьбу з бандитизмом спеціальний загін із старих чекістів та ескадрон військ особливого призначення".

Розпочалася розпачлива боротьба: гинули партизани,

але гинули й їхні переслідувачі, їхні вороги. З Москви надійшов наказ оголосити Чернігівщину в стані військової облоги й терором придушити партизанський рух. Як видно, до лав партизанів пролізли агенти ГПУ. Григорій Педь, якого надіслано було за кордон до Рівного, “щоб встановити зв’язок”, загинув при переході кордону. Один по одному почали гинути й інші з основного партизанського ядра. Але боротьба не припинялася. “За наказом з Москви, — пише автор, — Харків кинув у Чернігівські ліси трохи не корпус військ ГПУ. Кожен двір, кожен куцх взятий був на облік. За кожним кроком господаря стежило око чекіста”...

“Полюючи на партизанів, чекісти не давали пощади ні старим, ні малим. Там, де, за відомостями їхньої розвідки, бували “несукаївці”, вони випалювали цілі хутори”. Загони військ ГПУ випалили все дощенту болото „Гала”, де ховалися партизани. Цілий місяць горіло воно.

Партизанські лави все танули й танули у цій нерівній боротьбі і поволі з усього керівного ядра організації лишилися тільки сам Несукай та Гр. Цвир, але незабаром і вони загинули, потрапивши в оточення. Партизанська організація була знищена.¹³⁰).

5. Повстанський загін Дерешука на Гуманщині. Юр. Дивнич у своєму післяслові до історично-мемуарного нарису Ів. Дубинця „Горить Медвин” (що вийшов у світ року 1952 і в якому розповідається про повстання 1920-го року) пише: „На моїх очах 1924 р. судили прилюдно в Гумані вчителя Дерешука — ідейного провідника повстанського загону, що діяв аж до того часу”.

6. Повстання у Драбовому на Полтавщині. В кінці грудня року 1949, перед самим виїздом із ганноверського табору, при випадковій зустрічі й розмові з Явтухом Тар-ком, селянином з Лубенського повіту, я дізнався від нього про якесь повстання, що відбулося либонь року 1927 в Драбовому, під час якого загинуло “може із 600 душ”, як він казав. З Венторфу, де я проходив комісію і довго чекав на висліди, я звернувся до Я. Тар-ка листом з проханням докладно написати мені про цю подію, коли, як і з приводу чого відбулося це повстання. Але в січні 1950 одержав від нього ще скупішу відповідь, яка лише ще раз ствердила факт повстання і тільки. Він написав: “Щодо Драбового, то я знаю, що було повстання. Було багато жертв. Як почалося і як скінчилося — не можу докладно написати, бо тут треба правди і фактів”.

7. Повстання сел Голо-Пристанського району на Херсонщині року 1930. Також дуже скупі, на жаль, відомості про це повстання подає Юр. Горліс-Горський, знаний учасник повстанської боротьби з окупантами ще за часів наших Визвольних Змагань. У своєму памфлеті "Ave dictator!", згадуючи про збожеволення "розкуркуленого" діда Корнієнка, він коротко, між іншим, пише: "Син його Петро був розстріляний в числі "84" в Херсоні за участь у повстанні декількох сел Голо-Пристанського району в серпні 1930 року." ¹³¹).

8. Селянське повстання на Поділлі року 1930. Про це повстання так само ми маємо в літературі лише дрібну згадку. С. Підгайний пише, що народний вчитель Волод. Бенедик (надісланий на Соловки "з такою характеристикою, щоб він ніколи тих островів не міг покинути") з палаючими очима розповідав серед товариства в'язнів, як він, Бенедик, став на чолі селянського повстання р. 1930, "яке від Кам'янця-Подільського поширилося до Вінниці й Києва" ¹³²).

Зараз на підставі тих матеріалів, що ми маємо, важко ще говорити, чи про це саме селянське повстання, про яке говорив Бенедик, чи, може, про якесь інше пише І. Наддністрянський у газ. „Український Прометей” у своїй замітці про „Східньо-Подільське повстання”, центром якого було село Мала Тернавка. У цій замітці ми читаємо: „Весною 1930 року, під час суцільної колективізації села, були розіслані ударні партійні бригади, які завершували колгоспну справу на селі. Отож, між районами Ярмоленським, Дунаївським та Смотрицьким до села Малої Тернавки був надісланий із м. Смотрича на голову сільради товариш Навроцький, який своєю ударною роботою вів перед у тій околиці. Не зважаючи на людські сльози, він згонив селян силою до колгоспу, забрав коней, вози, плуги. Будівлі, які йому подобалися, конфіскував. А тих, хто цьому перечив, відразу садовив до шестиповерхової кам'янецької тюрми. За його прикладом „підтягали” усі села в околиці. Але прийшов кінець сваволі тов. Навроцького. Селяни обурилися й учинили йому свій суд: знищили його.

З цього розпочалося стихійне масове повстання проти колективізації у Малій Тернавці. Усе селянство, як один, пішло на колгоспний двір розбирати коні та почало ловити посіпаків, які бралися „усмирити” повстанців. З Малої Тернавки розлилося повстання і перекинулося до сел: Куяви, Фрамполя, Великої Тернавки, Тинної, Калини, Нестеровець,

Зеленчі, Лисогірки, Рудки, Смотричівки. Хвиля котилася у напрямі до самого Збруча.

Повстання тривало три дні і три ночі. Хто мав огнепальну зброю, діяв зі зброєю, а решта діяли холодною: сокирами, вилами, рожнями, камінням, громили посіпаків влади. Тільки на четвертий день НКВД з допомогою війська придушило повстанців.

Після кривавого придушення катами повстання не одна хатина на Поділлі залишилася порожня". . .^{132a}).

Нарешті, у книжці „Злочин Москви у Вінниці”, у вступному розділі, також згадується про активний збройний селянський спротив окупантам у 1929-1931 рр. на Винничині. Та, на жаль, зроблено це (відомості збираю кимсь на місці, у Вінниці) дуже невміло й загально. Не подано точного визначення ані часу, ані місяця, ані прізвищ, скажімо, забитих осіб тощо. Оці хиби в значній мірі обезцінюють ті відомості. Там ми читаємо: „У той час (1929-1931 рр.) в околицях Вінниці, як і по всій Україні, селяни забили чимало московських уповноважених, надісланих, щоб впроваджувати колективізацію. Наслідком цього були масові розстріли. . .”^{132b})

9. Повстання на Чернігівщині року 1930, організоване Рябченком. Цікаві й досить докладні відомості про це повстання подає В. Скуйбіда. Він пише, що Рябченко після большевицької революції “повірів її гаслам і боровся “за владу рад”. Та згодом, коли надійшли часи примусової колективізації й почалися масові “розкуркулювання”, арешти, засилання й розстріли, Рябченко побачив, “що власними руками допомагав одягти московське ярмо на свій нарід”. І він починає готувати повстання. Найближчими його співробітниками стають два брати Зуби з с. Великий Ліствен, Тупичевського району на Чернігівщині. Місцем скупчення обрано, так звану, Грим’ячівську Дачу в лісі. Нав’язавши контакт з 21-им чернігівським територіальним піхотним полком, Рябченко в червні 1930 р. починає повстання. Найперша мета — знищити НКВД та міліцію в м. Городня та звільнити в’язнів із городнянської в’язниці. Потім звільнити арештованих із чернігівської в’язниці, яких нараховували до 8,000. Озброїти всю цю масу зброєю із запасів 21-го полку і розгортати повстання далі.

Хоча пляну цього не пощастило здійснити, але повстання розгорілося й охопило Городнянський, Тупичевський та частину Сновського районів. Сили повстанців почали збіль-

шуватися. За наказом з Москви проти повстанців було ви-слано полкову школу 21-го чернігівського територіяльного полку. Та школа ця під командою майора Губаренка перейшла на бік повстанців. Тоді проти повстанців спрямовуються інші відділи 21-го полку, але й вони приєднуються до повстанців.

Побачивши, що територіяльні частини на Україні не надійні, Політбюро ВКП(б) надсилає з Москви для придушення "Пролетарську дивізію" спеціальних внутрішніх військ НКВД під командою сина Гр. Петровського, голови ВУЦВК-у. Повстанці укріпилися серед болот у згадуваному вже передніше урочищі Замглаї й коло трьох тижнів витримували боротьбу. Але сили були не рівні. Отже, лише мала частка повстанців врятувалася втечею, основна ж маса — полягла на полі бою або потрапила в полон. Брати Зуби були вбиті, а пораненого Рябченка схопили.

Після ліквідації повстання почався страшний терор НКВД не тільки проти учасників повстання, а й проти людности на терені цього повстання. Далі В. Скуйбіда додає, що "випадок із 21-им чернігівським полком змінив советські військові закони. Москва побачила, що її влада на Україні може триматися тільки силою московського багнета і територіяльний принцип формування військових частин був відкликаний. На Україну прийшли російські військові частини, а українців розкидувано по російській території всу-міш з російськими салдатами, де будь-яка самоорганізація українців була неможлива і на чужій території недоцільна. Від того часу було багато повстань по цілій Україні, особливо в роках голоду 1932-33, але всі вони бул знищувані московським багнетом і, навіть, населення близьких до повстанських дій місцевостей вивезено до Сибіру, щоб це населення не стало пропагандистом ідеї тих повстанців." 133).

10. Жіночі заворушення. У 1929-1930 рр., коли почався перший тур примусової колективізації, в різних кутках України виникло багато жіночих заворушень. Але чому жіночих? Справа дуже проста. До 1929 р. людність України вже прекрасно усвідомила, що всякий спротив чоловіків окупаційній владі й системі, навіть, спротив мовчазний і пасивний, приводить до арештів цих чоловіків, до заслань і, навіть, до знищень. Отож, коли будуть протидіяти цим примусовим заходам окупаційної влади не чоловіки, а жінки, та ще й не озброєні будь-якою військовою зброєю, то

влада „нічого їм не вдіє”. Але ця думка виявилася наївною і хибною. Московська окупаційна большевицька влада на Україні не зупинилася перед найбрутальнішим терором, зверненим і супроти жінок та дітей. Щоправда, Сталін “ударив отбой”, виступивши з статтею “Запаморочення від успіхів”, але це було лише маскування й зміна тактики, про що згадка буде ще далі.

Ось кілька фактів про ці жіночі заворушення. Один автор, втікач з України, згадує про такі жіночі заворушення в 1929-1930 рр. на Шепетівщині, на Кубані, у Бирзульському районі Молдавської Автономної Республіки (в якій, до речі, більшість людности за офіційними даними перепису 1926 р. становили українці). Він, — кореспондент столичної газети, що був відряджений до Бирзульського району, — як самовидець, пише з приводу цього: “Коли ще на Шепетівщині лютувало повстання, я виїхав до Бирзульського району”... Але й тут “за три дні майже увесь Бирзульський район було охоплено бунтом бабів. Повсталі жінки повиганяли з сел голів сільрад, парторгів та різних уповноважених. Для боротьби з бунтом бабів Тираспіль, тодішня столиця советської Молдавії, надіслав найбільш віддані урядові прикордонні загони військ ГПУ-НКВД”... „У ті ж дні стихійно спалахнуло велике антиколгоспне повстання також на Кубані. Для придушення його советам довелося кинути цілий корпус регулярного війська”.¹³⁴⁾

Про факт жіночих заворушень на Кубані в 1929 р. подає відомості і інше джерело, неукраїнське, хоча воно й не говорить про застосування у даному випадкові військової сили. Так, Р. Трахо в журналі „Кавказ”, у статті „Колективізація на Північному Кавказі”, пише: „Навесні 1929 р., коли колективізаторське тиснення стало посилюватися, в цій же області (на Північному Кавказі в склад якого входить Кубань — Д. С.) відбулася демонстрація жінок. Зібравшись, жінки вирішили влаштувати „марш на Краснодар”. Проте, до міста вони не дійшли. Партійні робітники-кавказці, передбачаючи наслідки такої демонстрації, зупинили їх на дорозі й умовили розійтися по домівках. Та це не врятувало учасниць маршу від репресій. Багатьох було заарештовано й посаджено до в’язниці.”^{134а)}

Нарешті, про жіночі заворушення на Кубані, в станиці Полтавській, розповідає і Федір Рогілес, що ми його цитуємо далі, в розділі 15.

Другий автор згадує, що в 1930 р. виникли були “бабські бунти” в кількох селах Таращанщини, але влада жорстко приборкала їх.¹³⁵).

На великий жаль, і це явище, що мало, як ми знаємо, масовий характер в ті роки, в нашій емігрантській пресі мало ще висвітлене й мало занотовано конкретних фактів.

11. Повстання голодних в 1932-33 рр. Більших і менших заворушень, що їх викликав голод 1932-33 рр. також, як видно було чимало. Ще в ті роки мені самому довелося якось чути з певних джерел про розгром державних хлібних комор на станції Сагайдак (Полтавщина), що його вчинили голодні, доведені до розпачу. Нещодавно я натрапив у пресі на згадку про такий же розгром хлібних комор на ст. Гоголеве (Миргородщина). А С. Підгайний згадує про ціле повстання голодних селян в оповіданні про соловецького засланця Івана Козлова, селянина з Сумщини. Він пише, що Іван Козлов “довгі роки жив ілюзіями революції, аж поки не побачив голоду 1932-1933 рр. Тоді він вирішив поквитатися з большевиками. Активний, моторний і досить грамотний, він швидко створив навколо себе велику підпільну організацію, що охоплювала кілька районів на Полтавщині й Сумщині, і почав на власний розсуд повстання. Захопивши з повстанцями ешелон пшениці й роздавши її голодним, Козлов протягом двох тижнів верховодить у тих районах, перешкоджаючи будь-якій акції советської влади. Звичайно, війська ГПУ розгромили повстання, його учасників постріляли, села спалили, а самого Козлова піймали аж через рік. На слідстві він виправдувався вченням Карла Маркса, бо десь там читав і вивчив, що “краще померти від меча, ніж від голоду”, а тому й боронив себе та своїх селян, бо однаково: хоч так, хоч інакше, а довелося б помирати. То краще померти в бою, ніж голодним рабом. ГПУ, мабуть, подобалася така аргументація, і його не розстріляли, а дали десять років “с заменой” і послали на Соловки.”¹³⁶).

Так само Лев Орлигора у своєму циклоstileвому виданні з 1946 р. „На суд історії” пише, що навесні року 1933 в селі Кленовому (на Богодуховщині, Харківської області) „пухлі селяни (чоловіки, жінки й діти) з вилами, граблями й залізничкам” щоночі робили наступ на державний горільчаний завод, який, маючи у своїх коморах величезні запаси кукурудзи, систематично працював, виробляючи спирт. Та завод охороняли три сотні енкаведистів. Отже, „кожен на-

ступ закінчувався вбитими і раненими з обох сторін"^{136а}).

12. Інші відомості про повстання. Збираючи матеріяли, я звертався до своїх знайомих з проханням виявляти людей серед утікачів з України, які щонебудь знають про конкретні акти збройного спротиву в УСРР. Навесні року 1950 п. О. Н-ко написав мені, що натрапив у ганноверському таборі ім. М. Лисенка на осіб, які можуть дещо розповісти про повстання в 1930 р. у Павлоградському районі на Дніпропетровщині, а також у Михайлівському та в Перещепино. Проте переїзди з табору в табір та еміграційні турботи перешкодили, на жаль, своєчасно зробити відповідні записи, а тих осіб потім втрачено з поля зору. Нарешті, нещодавно, як написав мені знайомий, один випадковий розмовець згадав йому про повстання в 1929-1930 рр. на Волині в межах тодішньої УСРР.

Отже, фактів вимушеного розпачливого збройного спротиву московським окупантам в УСРР, як видно з цього, було дуже багато, і свідомим українським громадянам на еміграції треба приложити усіх старань, щоб пильно пови-збирувати й позафіксувати усе те, що й досі лишається невідомим ширшим колам українського громадянства.

б) Повстанські організації в УСРР, спровоковані агентурою окупантів для виявлення і винищення опозиційних елементів.

Поряд з цілою низкою фактів про безвиглядні повстання, що їх майже без ніякої зброї в різні роки розпочинали на Україні люди, доведені режимом московських окупантів до безвиході й розпачу, ми, збираючи й систематизуючи матеріяли, натрапили також на цілу низку фактів, які свідчать про навмисне провокативне підготування на Україні різних повстань агентурою окупантів.

Підготовляючи такі фіктивні повстання (бо фактично вони ніколи не відбувалися!), провокатори ГПУ-НКВД виявляли на Україні масу людей незадоволених, опозиційно й вороже настроєних до московсько-большевицької окупаційної системи і влади, уплутували їх у сіті своїх „повстанських організацій” і давали ГПУ-НКВД “законні” підстави своєчасно заарештовувати оті небезпечні чи підозрлі для

них елементи і безоглядно винищувати їх, тримаючи окуповану людність під постійним страхом.

Ще навесні року 1921, коли в наслідок розгрому в 1920 р. організованого українського життя м. Полтави¹³⁷) я разом з десятками інших полтавчан потрапив несподівано до харківської губерської в'язниці, якось у камеру до нас упхнули невідомого нам бравого, ставного й красивого парубка в галіфе, якому було, може, років із 25-27. Згодом цей парубок розповів мені, що він родом десь із-за Москви, а останнього часу був за ад'ютанта у коменданта міста Харкова. Одного разу, захопившись оповіданнями про свої пригоди, він розповів мені, як раніше, блукаючи по вулицях Харкова і залицяючись до дівчат, що по одинці гуляли сумували коло своїх воріт, він вивідував у них, провадячи для цього провокативні розмови й прикидаючися ворогом большевизму, чи не знають вони по сусідству у себе таких же, як і він сам, молодиків, незадоволених із советської влади. Непомітно для тих дівчат він записував ("на манжеті") названі ними ймення сусідських парубків, а вночі ЧК робила наскок на увесь квартал (якщо адреса не була точно зазначена) і забирала всіх Микол чи Іванів, залежно від того, які ймення він записав. А коли другого дня після того він знову приходив на вулицю до тої дівчини, вона кидалася до нього і злякано пошепки розповідала, що того Миколу, чи того Івана, про якого вона вчора чи позавчора казала, вночі забрато... Далі він розповідав, як йому щастило через залицяння на вулицях до дівчат, сумуючих коло своїх воріт, встановлювати знайомства з колишніми молодими офіцерами і взагалі з молодиками, що не сприймали соввледи, і створювати з них протисоветські організації. Для цього, кінець-кінцем, скликалися таємні збори, які, звичайно, заздалегідь попереджене ЧК, накривало. І він із сміхом розповідав, як під час таких арештів нелегальних зібрань і йому іноді перепадали стусани прикладами рушниць, бо, як казав він, "ті, що заарештовували, не знали ж хто я!" Його, звичайно, як свого агента, ЧК швидко випускало, а усіх інших — розстрілювало. Я був вражений. Гамуючи своє обурення, я запитав його, для чого він це робив? Адже ті люди гинули з його провини. Не вони ж творили ті протурядові організації, а він сам їх творив і, розагітувавши людей, втягував їх до них. На це він мені відповів: "Так, але це значить, що коли вони вступили до тих організацій, що

їх я творив, то вони могли б і самі створити такі організації! Отже, це були небезпечні люди, яких треба виявляти і винищувати”.

Оця метода провокацій для виявлення і винищування усіх опозиційних і вороже наставлених до советської влади елементів широко була застосована московськими окупантами на Україні і в пізніші роки. При таких здебільшого широко закроених операціях гинули маси спровокованих людей. Про це свідчать ті факти, що їх нам пощастило зібрати тут, і які, до речі, становлять лише мізерну частку дійсної загальної кількості.

1. Наслідки провокації агента ГПУ-НКВД, що про них згадує О. Бужанський. О. Бужанський, пишучи про своє перебування за ґратами ГПУ-НКВД на початку 1930-их років та про те, що він там пережив і що бачив, розповідає про один типовий випадок „праці” агента ГПУ. Він пише: “Групу селян 20 чоловік обвинувачували в організації повстання. Справа, фактично, була така: в районному центрі постійно мешкав агент по заготівлі зерна, невідомої національності, із бувших військовополонених, яких багато залишилося на Україні по закінченні війни 1914-1918 року.

“Маючи постійно стосунки з селянами по заготівлі хліба, він одного разу, за чаркою самогону, запропонував охочим селянам купити у нього зброю. П’яна компанія охоче погодилася мати пістолі й умовилася з агентом, що в призначений день вони з’являться в умовлене місце і одержать зброю.

“У призначений день вся компанія не прийшла до умовленого місця. Вийшов хміль з голови, а разом з ним і бажання мати зброю. Але дехто мати зброю таки хотів і прийшов до місця, про яке умовилися. Та не встигли хлопці увійти в лісок і дати ґасло, як їх схопили агенти ГПУ, закували в ручні кайдани і відвезли до в’язниці. Швидко після того заарештовано було 20 селян, між якими були й ті, що до цієї справи не були причетні.

Селян тримали в ізоляції, страшенно катували, били, засовували голки під нігті і витягали від них такі зізнання, які потрібні були ГПУ. Під час слідства трапилася така подія. Одного із “повстанців” слідчий, чи то під п’яну руку, чи з метою дальшої провокації, випустив на волю. Згодом його знову заарештували і привезли до в’язниці. У в’язниці цей “повстанець” розповів, що під час перебування на волі

він бачив агента в місті, який і далі виконував доручені йому функції.

Справу з “повстанцями” закінчили. П'ять чоловік присудили до розстрілу, а решту відвезли на північ “пасти білих ведмедів”. Так дорого купили хлопці пістолі.”¹³⁸).

2. “Повстанська організація” в с. Халепцях 1929 року. Згаданий вже передніше селянин Явтух Тар-ко у грудні 1949 р. більш докладно розповів нам (а в січні 1950 р. підтвердив листом) про факт підготування повстання у серпні місяці 1929 р. в селах коло Лубень: в Халепцях, Єнківцях, Бієвцях, Клепачах та інших. Збірним пунктом і місцем початку повстання було визначено с. Халепці. Організаторами були: Григор Константинович, Ілько Слинько, Оксентій Плахотник, усі з Халепців. Як твердив Я. Тар-ко, завдання розпочати повстання “було дане з Києва під руководством проф. Єфремова. Мета була — визволення України з-під чобота Москви”. Гаслом повстання мало бути: “Долой окупантів. Спілка СВУ”. У цій справі з Києва в серпні приїздили “дві особи, прізвищ яких не можна було знати”.

За пару годин до призначеного вночі виступу повстанців, війська ГПУ-НКВД провели широку операцію, захопивши членів організації: у Єнківцях — 58 осіб, у Халепцях також душ із 50, у Бієвцях душ 15, тощо, а всього у Лубнях у в'язниці зібрали душ із 300. Розповідач назвав для прикладу десятків із два прізвищ селян, що були тоді заарештовані у передніше згаданих селах.

Після арешту у Я. Тар-ка та інших з'явилося переконання, що повстання не відбулося тому, що повстанців зрадили О. Плахотник (працював у Лубенській міліції) та І. Слинько (рахівник на три кооперативи: Халепці-Клепачі-Єнківці). Але, за всіма даними, це “повстання” взагалі готувалося провокаторами за пляном ГПУ-НКВД, а в цей плян, звичайно, здійснення самого повстання не могло входити. Завданням цієї провокації було, як видно, виявити й ізолювати якнайбільше опозиційних та незадоволених з окупаційної влади елементів, як потенціальних небезпечних супротивників, тероризувати українську людність, а також — здобути “матеріал” для розправи з політичною групою С. Єфремова, під відомою назвою СВУ, яка сама по собі такого “матеріялу” дати не могла, бо оружно́ї боротьби в своєму пляні не мала.

Цікаво відзначити, що провокатори ГПУ, зокрема ті,

що “приїздили з Києва”, діяли від імені С. Єфремова в серпні, тоді як його заарештовано було ще в липні.

Наслідки цієї операції в Халепцях, Єнківцях, Бієвцях тощо були такі: Константиновича, Слинька і багатьох інших розстріляно. Масу інших позасуджувано “судами” ГПУ до концентраційних таборів на час від 3 до 10 років. Дехто з цих засуджених відбув заслання й повернувся додому, але їх швидко знову позаарештовували і позасилали. Самого Я. Тар-ка було засуджено спершу на три роки, а коли він повернувся додому, його знову заарештовано і заслано вже на 9 років на Колиму, відки він повернувся перед самою другою світовою війною.

3. Кривава провокація на Роменщині, Лубенщині й Лохвиччині року 1930. Скиталець Ів. Климко розповів нам, як у грудні року 1930 (коли він сидів у полтавській в'язниці, як один із “73” обвинувачених за участь у “повстанській організації” Петра Блохи) до в'язниці було пригнано душ із 200 селянської молоді, переважно у віці 25-30 років. Частина з них потрапила до тої величезної камери (приміщення колишньої в'язничної церкви), в якій сидів Ів. Климко. Новоприбулі згодом розповіли, що у грудні 1929 р. по селах районів: Роменського, Лубенського, Лохвицького та ще якогось, що його назву Ів. Климко забув, з'явилися люди, які казали, що вони прорвалися на Україну з Польщі для того, щоб zorganizувати тут повстання СВУ. Ці невідомі люди знаходили по селах перш за все колишніх офіцерів, з часів першої світової війни, і доручали їм дальшу організацію та військове підготування до повстання. В такий спосіб було втягнуто й організовано масу людей, поділено їх на ланки й курені, встановлено найсуворішу дисципліну. Збираючися гуртами по клунях, провадили військове навчання. Невідомі організатори повстання (що “прорвалися з Польщі” й приїздили до сел в автомобілях!) привозили й видавали майбутнім повстанцям по одній рушниці на гурт, а на тих рушницях було вирізано — “УНР”. Ці організатори казали, що перед самим повстанням з Полтави буде привезено їм, повстанцям, кілька вагонів рушниць, а також приїде відтіля на допомогу їм ще й якась військова частина. Далі казали, що повстання має розпочатися одночасно по всій Україні... Згодом день повстання був призначений на ніч 18 квітня 1930 р. Повстанці мали захопити вночі якусь станцію (назву якої Ів. Климко забув і не міг згадати), на

яку з Полтави прибуде на допомогу їм військова частина та привезе потрібну для повстанців зброю. Коли в призначену ніч майже безоружні повстанці в кількості, як їм казано, до 10,000 облягли станцію, несподівано їх оточило військо й відкрило по них вогонь. Частину спровокованих повстанців воно перебило, частину захопило в полон і тільки тисячам може з трьом вдалося тоді розбігтися. Полонені наповнили в'язниці Лубень, Києва тощо. Частина з них (як сказано передніше, душ із 200) згодом потрапила до Полтави. Тут, у Полтаві, усіх їх, забираючи невеликими групами, й порозстрілювано.

4. “Повстанська” організація 1930-1931 рр. “від Лубень до Полтави”. Третій утікач з України Грицько Макарович, житель Решетилівського району й колишній засланець до БАМЛАГ-у, року 1948 розповів нам, як улітку року 1931 було його завербовано до “Спілки Визволення України з-під большевиків — СВУ”. Завербував його селянин Санько Калатур, організатор Решетилівського району, колишній червоний партизан. Організатором же більшого відтинку території Полтавщини — “від Лубень до Полтави” — був колишній прапорщик Тимофій Іванович Кармазин, що згодом, коли відбувалася ліквідація організації, втік, ніби, до Польщі.

Вся організація охоплювала велику кількість сел колишніх повітів: Полтавського, Миргородського, Гадяцького, Зіньківського, Кременчуцького та інших. У ній, як згадував Гр. М-ич, були члени з таких відомих йому сел: Шафранівки, Шкурупіїв, Федіїв, Шишаку, Яресьок, Попівки, Піщаного, Задорожнівки, Яновщини, Воронянщини, Баясного, Лютеньок, Потоків тощо. Особливо багато було Миргородських та Зіньківських.

Коли саме створилася ця організація, до якої він був утягнутий влітку 1931 р., Гр. М-ич не міг сказати. У в'язниці ж від інших учасників довідався, що вона “діяла” вже в 1930-ому, принаймні в кінці того року дехто приналежний до організації був уже заарештований агентами ГПУ.

Завданням організації було — розпочати повстання проти большевиків. Про це говорилося на таємних зборах членів, які відбувалися: раз — влітку 1931 р. коло Яновщини, а вдруге — влітку ж коло Шафранівки. Членам говорили, що організація охоплює й села Харківщини і взагалі цілу Україну, і що від Лубень до Полтави є вже організованих

для повстання 20,000 селян та стільки ж від Полтави до Харкова. Повстанцям обіцяно, що в останню хвилину перед повстанням на ст. Решетилівку їм буде привезено два вагони рушниць і що в повстанні візьме участь військова територіяльна частина під командою полковника Лебедева. Нарешті, як почнетвся повстання, то Польща дасть, мовляв; допомогу, бо “з нею про все це домовлено, і що вся прикордонна варта на польській границі перебуває у зв’язку з повстанським керівництвом”.

Та восени 1931 р. Санько Калатур сказав: “Спасайтесь, бо діло продане! Багато заарештовують!” — і сам зник кудись. Наприкінці того року Гр. М-ча було взято, бо він із села не виїздив. Слідство у справі цієї організації, як довідався Гр. М-ич у в’язниці, провадило 42 слідчих, і кожен з них мав окремих район. “Коли нас фотографували, — казав він, — то перед цим кожному на груди чіпляли його номер, і мій номер був 100, а після мене було ще дуже багато людей”.

Як наприкінці року 1932 масу цих “повстанців” вивозили до БАМЛАГ-у ОГПУ для виконання там примусової праці на будівництві другої колії Байкало-Амурської залізничної магістралі, то „поїзд мав 60 чи 62 вагони, а в кожному вагоні було 40-42 особи. Два паротяги везли його... Везли у зачинених товарових вагонах. Годували — 600 грамів хліба, тюльки (камси) грамів може 150 і одно відро води на 40 чоловік на цілу добу. Хоча мороз бував до 45 ступнів — палива не давали”... В Іркутську викидали з вагонів 148 мертвих заморожених тіл...¹³⁹).

Як видно з усіх оцих трьох випадків, що ми їх виявили й подали тут, агенти ГПУ в 1929-1931 рр. під маскою СВУ шалено провадили свою провокаційну роботу майже по всіх кутках Полтавщини, захопивши в свої сіті тисячі людей, які були вороже наставлені до влади й системи московських окупантів на Україні, а серед того числа й бідняків (як, наприклад, сам Гр. М-ич) та колишніх червоних партизанів (Санько Калатур). Та треба думати, що Полтавщина не була винятком, тим паче, що й Ортодокс у своїх згадках про СВУ, як ми вже знаємо, писав, як, будши на засланні на Біломорканалі, він почув якось ніби “СВУ мала на Поділлі розписані повстанські полки і привезені з-за кордону транспорти зброї” (див. передніше розд. 13, п. 9) і висловився, що про це “доповнення” СВУ постаралося само ГПУ.

Скільки в такий спосіб по цілій Україні було втягнуто людей у ці “повстанські” організації, пов’язані, ніби, з СВУ — покищо важко сказати. Безперечно тисячі, а може й десятки тисяч. Покійний М. В. Кекало, сам жертва сталінського концентраційного табору, в одній із своїх статей подав цифру жертв, пов’язаних із СВУ, в кількості 30,000, що правда, не згадуючи про спосіб обгрунтування цього числа.¹⁴⁰).

5. “Повстанська” організація Петра Блохи з 73 осіб. Року 1949, провадячи запис розповіді скитальця Ів. Климка про те, що діялося у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині в роках 1929-1831, ми дізналися від нього, як розкуркулений і вивезений під кручу Петро Блоха (бажаючи, мабуть, себе рятувати) дав ГПУ відомості про існування повстанської організації в Решетилівському районі, заплутавши у цю справу 73 особи. Проте зробив це так невміло, що ГПУ, хоча й застосувало до декого тортури, нічого, проте, не виявило, а як були це ще часи до „ежовщини” то й змушене було 69 осіб звільнити, а в тому числі й розповідача. Покарало лише чотирьох, а серед них і вимушеного чи не вимушеного провокатора — Петра Блоху.¹⁴¹).

6. Повстанська Організація Українських Націоналістів Державників. Про цю організацію, яку, на наш погляд, також створила агентура ГПУ-НКВД, ми подаємо відомості в розділі 18, бо сліди її знайдені у Вінницьких могилах.

Зібрані й зведені в розділах 13 і 14 матеріали, що стосуються опору окупантам, відтворюють лише мізерні уривки з велетенської й страхітливої багаторічної трагедії, яка відбувалася на Україні за тяжкими мурами органу окупантів — ЧК - ГПУ - НКВД, і під час якої (ми покищо не враховуємо тут жертв репресій під час примусової колективізації та штучно створеного голоду 1932-33 рр.) гинули, мабуть, сотні тисяч людей. Про розміри й характер цієї трагедії не знав світ, а коли якісь відомості до нього й доходили, то вони здавалися йому такими неймовірними, такими неможливими в цивілізованому суспільстві, такими несумісними з його поняттями людяности, що він їм не вірив і відкидав, як видумку.

IV

**ПЕРІОД ПОСИЛЕНОГО ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ ОКУПАНТІВ
І МАСОВОГО ФІЗИЧНОГО ВИНИЩУВАННЯ МИРНОЇ
ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ (1929 - 1941).**

15. НАТИСК НА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО

а) Що ховалося за гаслом „знищення куркуля як кляси”.

Щоб тримати якийсь підбитий нарід в становищі колоніальної залежності та покори (бо це завжди є передумовою успішного здійснення безконтрольного економічного визиску цього народу та природніх багатств його території), імперіялісти завжди запроваджували в окупованій країні тяжкий режим політичного терору й придушення вільної думки, режим гальмування культурного розвитку підбитого народу, а в разі сильного спротиву — затримання природнього фізичного розвитку й винищування людности. Незвичайно брутально робила це також царська Росія, але найбрутальніше — московські большевики.

1929 рік був роком крутого повороту політики ВКП(б) взагалі, а на Україні особливо. Курс взято на “знищення куркуля як кляси” та на колективізацію сільського господарства. Приступаючи до цієї операції, уряд з наказу партії запровадив в ССРСР карткову систему на хліб і почав нагромаджувати хлібні резерви.

Здавалося, що у проголошеному знищенні “куркуля як кляси” ще нічого страшного немає. Адже так звані куркулів, себто багатих селян, які жили б з визиску чужої (найманої) праці тоді на Україні вже зовсім не було. Тоненький прошарок їх, як певна соціальна категорія, зник швидко після революції так само, як зникли й поміщики (дідичі). Землю бо в цих багатих селян, яку вважали за зайву для трудового господарства, одібрали ще в перші роки революції. Одібрали у них також і різні господарські машини: жниварки, молотарки, млинарські двигуни тощо. Цим колишнім “куркульським” господарствам залишена була лише трудова норма, яка сягала не більше 8-10 десятин на господарство, і то на те господарство, що мало багато членів. І якщо року 1929 ще траплялися на Україні господарства, які мали землі більше згаданої кількості, то це були винятки, це було там, де родини були занадто вже великі. Ось приклад. Родині Петра Климка з Федіївської

сільради, Решетилівського району на Полтавщині, яка до революції 1917 р. мала 30 десятин землі, залишено було для трудового користування 23 десятини. Але ця родина складалася з 17 осіб, а в тому числі були два жонаті сини, які мали вже своїх дітей. Жили ж вони всі разом, одною великою родиною.¹⁴²).

Отож, **“куркулів”, як соціальної категорії, як певної соціальної кляси, в 1929 р. на Україні (УСРР) вже не було.** Був лише невеликий відсоток селян з колишніх **“куркулів”, з колишніх заможних селян.** Та на практиці виявилось, що справа йде **не про знищення кляси, як соціальної категорії, а про фізичне винищення конкретних живих людей.** При чому це фізичне винищування стосувалося не лише дорослих, а й малих дітей. На практиці виявилось, що до кляси **“куркулів”** почали зараховувати масу селян, **які жили виключно з праці своїх рук** не тільки після революції, а й до революції, але які не погоджувалися з політикою партії окупантів, критикували її дії або творили спротив, хоча б навіть пасивний, будь-яким несприйнятним для них заходам окупаційної влади.

Нарешті, виявилось, що це винищування організоване було саме на Україні, на Кубані і взагалі в місцевостях зосередження української людности, і супроводжувалося воно наступним культурно-національним погромом: 1) закриттям на початку 1930-их років усіх українських шкіл на Кубані, Вороніжчині, Казахстані тощо, себто в місцях значного зосередження української людности за межами УСРР; 2) поступовим скороченням мережі українських шкіл і збільшенням мережі російських шкіл по містах УСРР; 3) поступовим припиненням викладів українською мовою по вищих учбових закладах в УСРР; 4) поступовим припиненням видань українських підручників для вищих шкіл; 5) зменшенням українських видань взагалі, а саме головне — масовим вилученням української літератури з бібліотек та нищенням її, при чому навіть таких авторів, як Тарас Шевченко, М. Коцюбинський, Іван Франко, Леся Українка тощо. Для цього досить було, щоб на низі стояла марка розгромленого видавництва, як от: **“Час”, “Друкар”, “Криниця”, “Слово”, “Рух”** тощо, або позначено було прізвище перекладача чи редактора, скажімо С. Єфремова, Ніковського чи навіть будь-якого комуніста, який після виходу книжки втратив свою благонадійність, себто був оголошений **“контррево-**

люціонером”, “націоналістом”, “підкуркульником”, “ворогом народу” тощо. Не спасали книжку від конфіскації навіть такі випадки, коли даний редактор, що впав у немилість, був лише технічним редактором, або взагалі не написав у ній жодного слова у вигляді передмови, приміток тощо.

Тоді ж, згадує С. Підгайний, — за постановою ЦК ВКП(б) від 14. XII. 1932, ліквідовано всі українські інституції на території РСФСР та інших советських республік.

Тоді ж заарештовано всіх професорів та доцентів Благовіщенського Українського Університету (“Зелений Клин”), Краснодарського Інституту, Педагогічного Технікуму в станіці Полтавській (на Кубані), Білгородського Педагогічного Інституту (на Курщині). Одночасно посаджено до в’язниці й співробітників багатьох середніх та вищих українських учбових закладів, видавництв, музеїв тощо, заснованих заходами Миколи Скрипника на колонізованих чи здавна належних до України, але навмисне від неї одірваних Москвою землях.¹⁴³).

Настав час в “самостійній” УСРР, коли вживання української мови або читання української літератури було вже само по собі річчю злочинною і небезпечною. І слова слідчого, кинуті в 1933 році С. Підгайному — “не треба розшукувати українських націоналістів, а досить взяти передплатників журналів “Україна”, “Життя і Революція”, “Політфронт” чи “Літературний Ярмарок”, — і я без вагання заарештую їх, бо всі вони — націоналісти”¹⁴⁴) — ніяк не були порожніми словами, як не був цей факт одиноким і випадковим.

б) Факти про методи „розкуркулювання” та масового нищення людей, подані свідками й потерпілими.

Отож, процес „розкуркулення” „куркулів та підкуркульників” на Україні виглядав як акція жорстокої розправи з непокірною колоніальною людністю. Селян, навіть серед зими й морозів, з жінками, старими й дітьми викидали з їхніх власних хат, відібравши у них одягу й харчі. І ніхто, не бажаючи потрапити в “підкуркульники”, не наважувався прийняти їх до себе в хату чи чимсь допомогти.

Ось як, наприклад, на процесі В. Кравченка в Парижі

селянка Ольга Марченко з-під Матвієва Кургана, Таганрозької округи, розповідала судові про це „розкуркулювання“:

“Ми з чоловіком мали 5 гектарів землі, одну корову, двоє коней. Наймитів у нас ніколи не було...”

Коли почалася колективізація, то в нашому селі, в якому було всього 67 дворів, 14 селян було названо куркулями.

На нас наклали величезні податки, яких ми не могли виконати, хочби й голови свої повіддавали.

Тоді вони позабирали у нас усе з хати — меблі, худобу, одягу, коней, все-все. 5 лютого 1930 року ціла бригада зайшла до нашого двору та пішла до нашої хати, яка була геть порожня, а я була сама вдома.

— “Забирайся з хати”, — сказали вони мені, вхопили за руки і викинули з хати. Тоді поломали піч і поклали печатку на двері. А мене кинули просто на сніг, хоч я була вагітна на 9 місяці.

Було мені тоді 24 роки і ще так хотілося жити... Я заховалась у льоху, що був у нас на подвір'ї. Та проте люди з бригади побачили, що я там сховалась, спустилися в льох і почали мене тягти звідти. Я подумала, що то мені вже кінець підходить, вхопилася за діжку з огірками і закричала: “Не чіпайте мене, я ще хочу жити”!

Та проте вони і мене, і діжку з огірками викинули з льоху на сніг, а на двері льоху наклали печатки. Аж до вечора була я на дворі, а як потемнішало, то прийшла сусідка і забрала мене на ніч до себе...

Другого дня я пішла до голови сільради, кинулася перед

---

*) Тут, для кращого зрозуміння розповіді селянки, варт подати цікаві деталі з урядової інструкції у справі “розкуркулювання”, що про них пише Р. Трахо у згаданій вже переднішій статті “Коллективизация на Северном Кавказе”, яка стала відома нам після надрукування цього розділу в тижневикові “Укр. Голос”. Р. Трахо пише: “Пристаючи до колективізації, Кремль... не робив ніякої різниці поміж окремими районами СРСР. До Кавказу, Туркестану, України тощо були застосовані ті ж самі норми, що й у Росії (Московщині). За інструкцією, що її виробив уряд, власників будинків, у яких була дерев'яна підлога і які вкриті були залізом або дахівкою (черепицею), треба було вважати за “куркулів” і вони відлягали безжалісному “розкуркуленню”. Те ж саме стосувалося і до селян, які мали пару коней або кілька корів.

“Таких селян, — пише Р. Трахо, — в районах центральної Росії (в Московщині) нараховувалося не так багато. Але на Північному Кавказі і на Україні (в степовій, власне, Україні — Д. С.) пара коней і кілька корів становили звичайну норму середнього селянського господарства. Тому то під час колективізації більшість селян цих районів СРСР підпала в тій чи тій мірі протикуркульським репресіям, тоді як в самій Росії (Московщині) відсоток потерпілих “куркулів” був незрівняно менший” (“Кавказ”, ч. 5 за 1952, ст. 17. — Підкреслення наше).

ним на коліна і попросила дозволу родити в своїй хаті. Він дозволив.

Я повернулася до хати і там родила дитину. Хоч я була голодна і дуже мерзла, та деякий час усе було спокійно.

... Потім моя дитина вмерла, вона не могла перенести такого життя, вмерла від голоду і холоду та всього того лиха”...

Ольга Марченко заплакала, витягла хусточку. Хусточки з'явилися і на залі. Вона схлипнула і продовжувала:

— “Так я жила сама, беззахисна жінка. Інколи вони приходили й вимагали: “Де твій хліб? З чого ти живеш? Як не скажеш, де хліб, то ми тебе ростріляємо!”...

Далі О. Марченко розповідає, як приходив до неї голова сільради з горілкою, вимагав, щоб вона була його коханкою, тільки крик врятував її.

Розповідає, як була вигнана з хати її сусідка з 7 дітьми. Розповідає, в яких умовах висилали куркулів. — „Я бачила те на власні очі, бо в тому транспорті була моя рідна сестра. То було в січні 1930 року. Одного вечора моя сестра прийшла до мене прощатися, сказавши, що її відправляють, і попросила прийти проводити.

Через чотири місяці після її від'їзду я дістала від неї листа з Уралу, де вона писала: “42 дні ми їхали у вагонах-телятниках. Перші три дні нам нічого не давали їсти, на четвертий день дали солоної риби без хліба і води. Багато з нас помирало від того”... Більше листів від сестри я не мала”...¹⁴⁵).

Випадок, що про нього розповіла французькому судові українська селянка О. Марченко, на жаль, не був винятком, а навпаки — правилом. Мені особисто з початку 1930-их років відомі факти, як по селах під час “розкуркулювання” цих нещасних іноді навантажували на вози і вивозили десь за село, в яр чи провалля, скидали з возів наче сміття на смітник...

Так само в “Оповіданні скитальця Ів. Климка про те, що діялося у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині в 1929-1933 рр.”, що його записав я влітку 1949 року,¹⁴⁶) також подано багато яскравих конкретних фактів і про те, як людей “розкуркулювали” і як потім контролювали оті “розкуркулені родини, роблячи у них повторні обшуки та допитуючи навіть дітей, що вони їдять, та де ту їжу беруть для них батьки (у родинях, наприклад,

Лукашенка Гната та Лукашенка Ілька). І про те, як отих “розкуркулених” вивозили потім з їхніх власних хат, як от, скажімо, вдову Марію Жадан із чотирма дітьми до 13 років, яку, не давши їй взяти з своєї хати для дітей теплої одежі, вивезено було й скинуто серед зими у сніг у замерзле болото, або як вивезено було з власних осель серед глибокої осені і скинуто під кручею у Федіївській сільраді близько двох десятків родин з Бакайської сільради Решетилівського району, серед яких були й старі, й малі, й одна вдова з малими дітьми. І про те, як вантажили “розкуркулених” у товарні вагони, наче худобу, й вивозили до “матушки Росії” на далеку північ. Це оповідання, сповнене жахливим драматизмом, повністю подане в нашій книжці “Стежками на Голготу” ч. I.

Коли оцей терор набрав масових розмірів, то “розкуркулених” почали тоді вже цілими тисячами, образно кажучи, „експортувати” за плянами Московського Політбюра з УСРР (“самостійної республіки”!) до “дружньої республіки” РСФСР для колонізації віддалених районів в цій “дружній державі”.

Як відбувався цей вивіз селян з України наведу лише кілька нотаріально завірених свідчень із цієї маси, що їх надіслано до процесу Кравченка в Парижі.

“На початку травня (1930) — розповідає К. П., один свідок з України, — мене разом з 2,500 інших в’язнів навантажили на баржі й повезли по річці Сухоні до Тотьми. *) Іхало два каравани. Дві баржі, де було 200 родин, транспортував один пароплав. Другі дві баржі транспортував позад нас другий пароплав. У ті баржі навантажено 250 родин з Роменщини та Лубенщини (списки їх були в мене як у старости). Я з своєю родиною був на перших баржах. Десь так за 150-180 км. від Вологди ми почули позад себе крики, а далі й постріли — стріляли вартові міліціонери на крайній баржі. Виявилося, що одна з барж почала потопати, люди кидалися у воду, чіплялися за задню баржу, від чого та розвалилася. Отож, понад 100 людей опинилося в воді. Не зважаючи на вжиті заходи, врятувалося лише коло 30 душ, решта загинула. Міліціонери Мирон і Кость (прізвищ

---

*) Річка Сухона (Сухеня) є доплив Північної Двіни, що несе свої води до Білого моря, де Соловецькі острови. Місто Вологда розташоване близько початку Сухони. Вологодська губернія — на північ від Москви. Вона дика й малозалюднена і за царських часів також була місцем заслань для політичних “злочинців”.

не пам'ятаю) розповідали мені, що ще у Вологді вони звертали увагу ГПУ на те, що баржі ті старі — вони вже коло 6 років стояли забраковані. Не зважаючи на те, людей свідомо навантажили в них на певну смерть.

“Коли нас вивантажили в Тотьмі, там, на березі Сухені, під голим небом було близько 15,000 репресованих. Тут же на березі лежали купи трупів померлих від висипного тифу. Нам сказали, що мусимо відбути тут 12 днів карантину. У перший же день я натрапив на мою односельчанку Степаниду Ільїну (по вуличному — Рибникову), що була непритомна та безнастанно вигукувала: “Діти мої, діти!...” Я забрав її на руки і відніс до лікарні.

“Після закінчення карантину нас погнали пішки за 75 км. Діти й хворі мусіли іти також пішки. Нарешті нас спрямували просікою кілометрів з 15 в глухий ліс і сказали, що тут ми будемо жити. Нам звеліли дерти з дерев луб-кору і з неї будувати житла: на кожний барак по кілька родин. Поволі в це лісове селище стали прибувати голови родин, що їх ще у березні місяці відвезено в лісі.

“Нам оголосили, що на весну буде видано на кожні 10 родин по одному коневі, возові та посівний матеріал.

“Харчування було таке: хліба 200 грамів, риби — 100 гр., пшона — 100 гр. на день. Але часто-густо харчів не видавали по 2-3 дні, а за прожиті дні харчів не повертали. Отже фактично денна норма харчів була набагато менша. Висипний тиф продовжував лютувати. Вмирало безліч людей. Скоро померли й мої батьки. Поховавши їх на початку вересня, я втік і за півтора місяці добрався до станиці Полтавської на Кубані. Увесь час жив за фальшивим пашпортом”.

Другий свідок, Ганна К., розповідає:

“1929-30 року розкуркулення переводилося в найбрутальніший спосіб. Нас при 30 ступнях морозу вночі викинули з хати на мороз, не даючи взяти з собою теплого навіть для дітей. Викинуті з рідних хат люди зганялися вночі до сільради, де до ранку чекали під голим небом на транспорти, які мали відвезти їх на північ. Я з своїм старшим братом за дві години до приходу НКВД втекла, попереджена секретарем, але він всіх не міг попередити, бо за пляном розкуркуленню підлягало багато родин (з нашого району було 60 родин, а всіх районів було 12). Секретаря, за попередження людей, НКВД знищило.

Брати мої довгі роки скиталися по Середній Азії та

Ураї, а я залишилася на Дніпропетровщині, де жила на фальшивім документі і працювала вчителькою”¹⁴⁷).

Третій свідок К. П. пише:

“За 10-12 днів в холодних нетоплених вагонах нас привезли до Вологди. Чоловіків від 14 до 55 років тут же повантажили й повезли кудись далі. Жінок з дітьми і старих людей залишили у Вологді. Ми потрапили до церкви “Спаса на болоті”, де на кількаярусних нарах було розміщено коло 4,500 людей.

“Всього в ту зиму (1929-30) у Вологді було скупчено “розкуркулених” жінок, дітей та стариків 262,500 осіб. Всю цю масу людей розміщено більше як у 40 церквах, різних міських магазинах та склепах, а також у міській тюрмі, що її побудував ще цар Іван Грозний. У нашій церкві щодня вмирало 20-30 душ, переважно дітей. У квітні смертність досягла жажливих розмірів. Сніг лежав метрів на два, працездатних було дуже мало. Отже, ховати трупів не було кому. Померлих вивозили переважно до гробовища і там склали в “стелажі” по 250-300 душ в кожному. До весни (травень) набралось таких непохованих трупів коло 25,000.

„Великі розміри смертності серед репресованих викликали хвилювання між місцевими робітниками. Почалися мітинги. Робітники вимагали розслідування. Скоро з Москви приїхала комісія від Центрального Об'єднання Профспілок. Розслідування виявило, що величезна більшість “розкуркулених” попала на заслання незаконно. Нам сказали, що 70-80% повернуть назад. Тимчасом організовано робочі бригади з місцевих робітників, які закопували померлих.

“Через деякий час одержано розпорядження з Москви повернути до своїх сіл дітей до 14 років. Деякі батьки погодилися на те, щоб їх дітей вивезли назад, але у більшості матерів відібрали дітей насильно. В цей час багато матерів з розпачу вкоротили собі життя, багато збожеволіло, а ще більше забито НКВД-истами. Не зважаючи на все це, досить багато дітей залишилося з батьками.

“Про обіцянку повернути більшість репресованих назад ніхто не згадував, — навпаки, на початку травня почали посилено вивозити людей в ліси.

“Мешканців нашої церкви перевезли до тюрми, що її обернено було на пересильний пункт. Там містилося десь коло 15-18 тисяч людей. В тюрмі панував надзвичайний терор — за найменшу дрібницю людей убивали, або били

до втрати свідомості і тоді закидали в численні льохи. Крім тих, що вмирили від різних хвороб, щоденно вбивали по 25-30 чоловіка. Скажемо, коли було наказано обстригти під машинку всіх жінок, багато з них протривало цьому і за це було вбито коло 40-50 жінок.

“В льохах тюрми завжди стояла на підлозі вода 4-5 см. Напівживих, закривавлених людей вкидали в ті підвали, де вони вмирили... Двічі на тиждень з тих льохів вивозили по кілька підвод трупів.

“Я і мій добрий приятель — учитель Л. з Лохвицького повіту вирішили написати про всі ці страхіння до центральної влади в Москву на ім'я генерального прокурора республіки Криленка, всесоюзного старости Калініна, Сталіна та голови профспілок (4 листи). Мій приятель Л. мав з собою 11 душ родини, здебільшого малих дітей, отже, щоб не наражати його на небезпеку, заяви підписав я і випадково переслав їх.

“За якийсь тиждень мене покликано. Це було на східцях другого поверху. Переді мною стояло троє в цивільному вбранні. До мене звернувся, як потім з'ясувалося, член ЦК ВКП(б) (прізвища не знаю), і між нами відбулася така розмова. — Ви К. П.? — Я. — Ви писали заяву до тов. Сталіна та інших? — Я. — Ви можете довести все те, що ви писали в заяві? — Може, всього того і не доведу, бо від дечого слідів не залишилося, але з вас вистачить і того, що я покажу вам зараз (я був старостою тоді). — Ви розумієте, що з вами буде, якщо ви не доведете того, що писали? — Так, цілком. — Ми пішли вниз.

“На середині третього “маршу” було видно криваву пляму. Річ в тому, що напередодні на цих східцях відбулася така сцена. Помешкання тюрми обходив комендант тюрми Морозов. Я, як староста, йшов за ним. Ледве ми вийшли з якоїсь камери, східцями насупроти сходила жінка з дитиною на руках і з казанком, в якому вона зварила внизу суп (це було суворо заборонено). Углядивши Морозова, вона кинулася тікати. Той умить догнав її і, схопивши за коси, шарпнув її вниз. Жінка упала і покотилася по східцях. Череп у неї тріснув, мозок вивалився. Дитина, на диво, залишилася ціла. Труп тієї жінки відтягли в підвал. Кров ніхто не змив. На залізних ґратах східців подекуди залишилися частинки мозку і кров.

“Я спинився й кажу комісії: “Це кров убитої вчора

жінки”, — і розповів про подробиці цього злочину. Вислухали мовчки і звеліли йти далі.

“Ми спустились у підвал. Я відсунув засув (камери не замикались ніде) і одчинив двері. Біля дверей лежав горілиць труп померлого, а на ньому лежав другий чоловік — ще живий. Збоку в стіні була ніша з залізними ґратами. Там, тримаючись за ґрати, сидів чоловік, підв’язавши себе ремешем до ґрат (божевільний). У наступній камері лежали у воді два трупи і труп забитої напередодні жінки. В третій камері на трупі чоловіка сиділа дуже стара жінка — також божевільна. Вона була в роздертій сорочці і тіло її було вкрите виразками. У всіх камерах стояв неймовірний сморід від трупів. В багатьох камерах збоку були невеликі трикутні кам’яні “мішки”, зачинені залізними дверима. В тому “мішку” міг уміститися лише один чоловік. Майже в усіх “мішках” найдено трупи.

“За розпорядженням комісії з тих льохів винесено 47 осіб. З них 27 мертвих, 2 божевільних і 18 напівбожевільних, ледве живих.

“Мені звеліли привести ще двох свідків. Я привів учителя Л. і П. теж з Лохвицького району. Вони підтвердили сказане мною і додали, що за останні два місяці замучено і забито таким способом 5-6 тисяч людей.

“Допит свідків відбувався в присутності коменданта тюрми Морозова і його трьох помішників, а також начальника Вологодського обласного ГПУ Михайлова та уповноваженого обласного ГПУ — Канічева. Після допиту нам звеліли вийти до приймальні. Часом двері відчинялися і до нас доносилися уривки розмов. Якусь годину говорили телефоном з Москвою. Години через дві-три нас знову викликали й оголосили, що рішенням надзвичайного суду коменданта тюрми Морозова та його заступника засуджено до розстрілу, другого помішника — на 6 років і третього на 3 роки ув’язнення, Михайлову і Канічеву оголошено сувору догану з попередженням...

“Через кілька місяців цього колишнього коменданта Морозова бачили живим — він працював за начальника 41 чи 48, точно не пригадую, лісорубної ділянки коло Тотьми...”¹⁴⁸).

На цьому можна було б поставити крапку, але я наведу ще уривок з брошури автора, що втік з УСРР ще року 1931. Він пише:

“Зима 1929 року. У великій церкві міста Вологди — кількост селянських родин, висланих з України, щоб звідси розійтися по безмежних просторах північних лісів.

Аж у глибину високої стелі, поверх над поверхом, здіймаються дощаті помости. Змучені довгою дорогою, покинуті на “власні запаси харчів”, не маючи в достатку навіть води і повітря, — лежать одно на одному люди, винні лише в тому, що попали під важкий молот твоїх (звернення до диктатора Сталіна) експериментів.

У важкому повітрі лунають зойки немовлят, які не можуть видобути молока з виснажених грудей голодних матерів.

Тихо мруть хворі й старі. Одно за одним конають діти на руках безпорадних батьків.

Трупи померлих залишаються і лежать між байдужими вже на все живими. Плач жінок змішується з криком і сміхом кількох божевільних... Блідими були б фарби великого Данте, щоб змалювати це пекло! Нарешті не витримали наспіх збиті настили і заломилися під вагою тіл. Сотні вбитих і покалічених!

З диким криком, виваливши двері, затоптуючи упавших, кинулася збожеволіла маса на кулі варті, яка привітала “збунтованих” вогнем.

З нелюдським, застиглим в очах жахом, оповідала мені це в лікарні Херсонської в'язниці Ганя Н... , молоденька дівчина, чорне волосся якої покрилося сивиною у Вологодській церкві. Прорвавшись разом з іншими крізь кулі варті, віддавалася вона в товарових вагонах кондукторам, щоб не вмерти з голоду і дібратися до України, щоб... потім знову йти по етапах до Вологди з людом і невідомого батька дитиною під серцем.

Я жадібно розпитував у тюрмах виснажених, понуро-апатичних утікачів з півночі, перевіряв слова одного — словами десятків других”...

До цього місця своєї брошури-памфлету автор додає таку прмітку:

“Загальне число висланих за межі України на кінець 1932 року, в тому числі жінок і дітей, досягло двох мільйонів чотирьохсот тисяч. Зимою 1929-1930 року в Вологді, Архангельську, Котласі, Мурманську, Кемі і на периферії вимерли від холоду й голоду майже всі вислані з України діти до 8-9 років. Число їх не трудно уявити, коли прийняти

на увагу, що лише під час другої, найбільшої хвилі “наступу на капіталістичні елементи села” на Україні, вислано понад 35,000 селянських родин, а таких “хвиль” було чотири, окрім постійних “дрібних” висилок родин. Не покращало положення дітей, коли їх стали відбирати у батьків і вміщувати до дитячих таборів. Діти до 14 років, які згодом, за дозволом Москви, були повернені без батьків на Україну — поповнили собою лави нових безпритульних.¹⁴⁹).

Нарешті, дамо слово ще одному свідкові й жертві — молодому поетові Яр. Славутичу. У своєму спогаді про „1933 р. у межах однієї сільради” він пише:

„Я коротко розповім, що сталося в межах Ново-Шевченківської сільради, Долинського району, на Херсонщині. До цієї сільради належало 5 сіл: Ново-Шевченкове, Обитоки, Утішне, Хутір і Благодатне. Це було яких 300 дворів, понад 1,000 душ населення. У 1929 р. найбагатший селянин у цій сільраді мав не більше за 30 гектарів надільної землі, найбідніший — 5 га.

„Коли почалася колективізація (1929-1930 рр.), більшовики кожному селянинові, який не хотів іти до колгоспу, довели „плян до двору”, себто: селянин мусів здати непосильну кількість зерна і сплатити непосильний податок. За невиконання цього податку — розкуркулення. Я був свідком того, як розкуркулювали село Хутір, де жило сім заможних родин, що тяжкою працею розбагатіли так, що мали по парі коней і по дві-три корови та по кільканадцять гектарів надільної землі.

„Уночі (червень 1932 р.) приїхала на кількох возах бригада комсомольців, дібраних із синів найбідніших селян. З ними були озброєні міліціонери. Вони оточили Хутір так, що ніхто не міг утекти. Кожному з Хутора наказали взяти тільки те, що можна на себе одягти. Решту — подушки, килими, рядна, скрині з надбаною одежею, повантажили на вози й повезли до клубу в Ново-Шевченкове, де пізніше дешево розпродали. Корови, коні та рештки збіжжя забрали до колгоспу. Як тільки почало світати, всі сім родин повантажено на вози і під плач та зойки дітей і матерів відвезено до станції Висунь, а звідти — на Соловки. Я мав не абияке щастя: хоч мені тоді було не повних 15 років, я з сусідами-хлопцями проламав дірку в вагоні і вискочив з ними в поле, як поїзд поминув Харків. За кілька місяців, уночі, відвідав я рідний Хутір. Це була суцільна пустка. Дахи позривано, вік-

на й двері повиймано. Хутір заріс бур'яном у ріст чоловіка. Чорні тхори з блискучими очима гніздилися в хатах і комо-рах, де колись була заможність і спокій.

„Того ж року з усієї сільради вивезено аж до Вологод-ської області та на Сибір до 100 родин. Третину населення сільради! Жахливий це був рік. Один чоловік (Череп'яний) повісився. Багато селян покидали все й тікали до Кривого Рогу, Запоріжжя, Донбасу, на Кавказ і до Середньої Азії, де ставали робітниками, працюючи за мізерну платню.”^{149a})

Так говорять людські документи. Ці кілька свідчень да-ють прекрасний образ того, що являла з себе акція знищення “куркуля як кляси” на Україні на початку 1930-их років.

Усі ці неймовірно дикі масові вбивства людей московсь-ка большевицька окупаційна влада робила на Україні не тільки з метою примусити людність “колективізуватися”, як того вимагав плян, що його розробило Політбюро ВКП(б) у Кремлі, а головне з метою за всяку ціну зломити небезпечний для Москви дух непокори й спротиву україн-ської людности.

в) „Кубанська операція 1932-1933 р.” в освітленні росіянина, кол. співробітника органу МВД.

Таких масових езекуцій, проваджуваних з такою ди-кою “азійською” жорстокістю на терені самої Московщини (“Великоросії”) не було. Їх зазнала переважно людність українських земель в ССРСР, а саме: людність УСРР і Кубані. Ось як, наприклад, Федір Рогілес описує знищення станиці Полтавської на Кубані:

...”У Полтавській, як і по других станицях, спершу по-чали утворювати СОЗ-и (суспільне оброблення землі), у яких коні й худоба трималися разом. Але в р. 1930 полтав-ські жінки з дітьми “збунтувалися”, пішли до станичної ради з домаганням, щоб їм віддали корів у індивідуальне користування. Коли ж на це не погодилися, вони самовільно розібрали худобу. За це сотні полтавчан-чоловіків потра-пили на заслання, а десятки зникли без сліду.

“Після такого “бунту” ст. Полтавську занесено до не-покірних, що підлягали спеціальному доглядові. Восени р. 1932 від полтавчан вимагали здати врожай до зернини,

засуджуючи людину до голодної смерті. Крім цього вимагали, щоб усі без винятку записувалися до колгоспів. Люди почали ховати для харчів збіжжя і багато відмовлялося йти в колгоспи. Тоді наприкінці жовтня станицю оточили війська, поставивши навколо у два перстені стежі. По вулицях почали вдень і вночі мандрувати кінні роз'їзди, танкетки й танки у повнім боєвім поготівлі. Станицю поділено на дільниці, які виселювано за певною чергою. Виселенню підлягали всі люди обох статей, старі й малі, щось близько 30,000 осіб. Залишено лише 48 родин (колишніх червоних) партизан. Родині, що виселялася, дозволяли брати речей стільки, скільки вона могла донести до двірця. Нічого різати з (власних) тварин чи птиці, під загрозою розстрілу на місці, не дозволялося. Заходити до вже виселених дільниць також заборонялося.

“На двірці принесене майно відбирали, а людей напихали до товарових вагонів у такій кількості, що не було де й сісти. Навантажені вагони замикали і під дбайливою охороною потяг за потягом відправлявся на поселення за Урал. Оце виселення тяглося тижнів зо два. Люди похмуρο йшли до двірця й вагонів. По залишених обійстях іржали коні, ревла худоба й вили пси: нікому було їх годувати й поїти. Старі господарі одійшли, а нові ще не прибули. Коли хтось хотів проводити рідню чи приятелів, його запихали разом до вагону, відриваючи від власної родини.

“За Уралом полтавчан, у страшні вже там морози, загнали в обгороджений колючим дротом табір серед первісного лісу, дозволивши самим будувати собі житла. Кожного, хто намагався втекти, ловили з псами й потім, на пострах іншим, вішали в таборі ж. За пару місяців табір вимер з голоду. Лише кільком одиницям все ж пощастило утекти із цієї мордовні. Вони й розповіли про страшню недолу своїх станичан.

“Станицю названо Червоноармійською і вселено до неї північних “червоноармійців-героїв”¹⁵⁰).

Оці відомості про знищення станиці Полтавської не є якийсь там виняток, одинокий випадок, ні! Це тільки одна з ілюстрацій того, що там, на Кубані, робилося в ті роки!

Загальну ж картину розгрому Кубані змалював нам російський Вадим Денісов, що, як видно з його власних слів, працював у якомусь центральному органі ГУГБ НКВД СРСР і який мав виключну змогу дізнатися з першоджерел про

деякі подробиці цієї справи, яка в органах НКВД мала назву "Кубанська операція 1932-1933 рр."

Він пише, що ця операція "своїм лезом спрямована була проти кубанського козацтва, серед якого, на думку НКВД, нараховувалося не менше як 90% супротивників советського режиму". Провадилася ця операція за оперативним планом "що його розроблено було в ГУГБ НКВД в Москві (тоді воно називалося УГБ ОГПУ) під керівництвом Прокоф'єва, який був тоді за начальника цього органу". На місці ж, на Кубані, цією операцією керувала окрема виїзна оперативна інспекція ОГПУ, складена із відповідальних чинів УГБ, а виконавчі чекістські кадри, що їхніми руками ця операція провадилася, взяті були з Північно-Кавказького краєвого управління ОГПУ з приєднанням до них спеціальних оперативних загонів, „сформованих в інших частинах Європейського ССРСР із внутрішніх військ ОГПУ та з військ прикордонної охорони". Цих спеціальних оперативних загонів Денісов нараховує "22 по 300-400 осіб, себто, близько 8,000 добірних і добре озброєних солдатів ОГПУ". В цілому ж, як він каже, в колах НКВД вважали, що "разом із чекістським складом і місцевими силами ОГПУ в кубанській операції брало участь близько 12,000 осіб".

Кубанська операція ("досвід від проведення якої був потім покладений в основу цілковито таємної спеціальної інструкції, що нею завжди користуються при підготовванні опер-чекістського складу перед проведенням усяких масових очистних операцій") була поділена на дві частини.

Перша частина, що була оперативно-підготовчою, передбачала, між іншим, поділ всієї людности на чотири категорії, а саме:

1. До **категорії А** мали вписувати активних учасників білого руху і тих, що робили активний спротив колективізації. **Ця категорія людности підлягала знищенню.**

2. До **категорії 1-ої** мали вписувати пасивних, як видно, "учасників білого руху і тих, що робили пасивний спротив колективізації". Їх не треба було розстрілювати на місці, а тільки спрямовувати до таборів "третього розряду" для відбуття там довгочасового ув'язнення. Отже, вони теж **фактично призначалися на знищення.**

3. До **категорії 2-ої** відносили "поспіль усіх, що їх не було вписано до категорії А та до категорії 1-ої, з одного

боку, а з другого — тих, які нічим не довели раніше своєї особливої відданості советському режимові.”

Ця категорія 2-га підлягала короткотерміновому (до 5 років) ув'язненню в “поправно-трудовах таборах з наступним після того примусовим поселенням у північних районах СССР”.

Невелика кількість людей з категорії 2-ої, переважно великі працездатні родини (в яких, наприклад, на 8 осіб було 6-7 здатних до роботи) спрямовувалася просто на адміністративне поселення у незалюднені й непомірно суворі райони нижньої течії річки Єнісея, на північ від Туруханська.

4. До категорії 3-ої треба було відносити ту частину місцевої тубільної людности (частину дуже невелику), яка будь-коли і будь-чим особливим довела свою лояльність (у розумінні чекістському це значить — відданість) до большевизму. Ці люди не підлягали знищенню: “Треба зауважити, проте, що (на практиці) до категорій А, 1 і 2 потрапило чимало осіб, які в період громадянської війни та революції були по боці червоних”...

Оцю підготовчу частину операції провадили оперативні чекістські групи, що прибували до станиць чи районових центрів у супроводі озброєних спец.-опер.-загонів. Вони разом з місцевими агентами ОГПУ та міліції робили розподіл всієї людности на зазначені чотири категорії і складали реєстри на кожну з них окремо. “Робилося це цілком довільно, без ніякої перевірки і розслідування. Щоб занести людину до категорії А (що призначалася на негайне знищення) досить було усного доносу будь-якого місцевого довіреного комуніста або, навіть, того факту, що з реєстрів станичної ради видно було, що року 1918 дана особа не жила в станиці. Ту особу не питали, де вона була й що робила року 1918, а просто записували до категорії А, роблячи примітку: “Року 1918 був у білій армії”.

Друга, виконавча частина Кубанської операції 1932-1933 рр. мала, за відомостями, що їх подає Денісов, такий вигляд. Після розподілу людности на зазначені передніше чотири категорії, до станиці чи району викликалися додаткові військові спец.-опер.-загони у потрібній кількості. Усі дороги, що вели із даного залюдненого пункту, перетинали загороджувальні військові стежі. Після того починалася виконавча частина операції. У першу чергу заарештовували

тих людей, що були вписані до категорії А. Їх одвозили ніби до в'язниці, але за кілька кілометрів у степу, примусивши їх викопати собі яму, розстрілювали. Акт про розстріл з додатком реєстру жертв надсилали до оперативної виїзної інспекції УГБ ОГПУ, що мала свій осідок у Краснодарі. Коли з якихось причин розстріл людей з категорії А на місці не був бажаний, їх одвозили до Краснодару чи Ростову, де й знищували у льохах в'язниць ОГПУ.

Далі приступали до категорії 1 і 2. Дозволивши їм взяти з собою мінімум речей і харчів, їх одводили до найближчих залізничних станцій, вантажили до заздалегідь приготованих ешелонів і везли на північ до етапно-сортувальних пунктів.

Ті люди, що їх спрямовувано до таборів, розташованих на півночі Європейської частини СРСР (переважно категорія 2), проходили, звичайно, через Грязовець та Кіров (Вятку). Інші ж, що їх спрямовувано до районів північного Сибіру, проходили через етапний пункт у Новому Орську на південному Уралі.

За малим винятком, каже Денісов, **цілість родин не зберігалася**. Дітей від 10 до 16 років приписували до одного із батьків. Дітей старших за 16 років дуже часто вносили в етапні реєстри зовсім окремо від батьків. Їх "засуджували" на мінімальний строк і вони їхали до таборів одірвано від своїх батьків. Дітей молодших за 10 років тимчасово залишали під опіку тим родинам, що не підлягали виселенню (категорія 3), а пізніше розвозили їх по дитячих будинках різних міст СРСР.

Провадячи цю страхітливу акцію винищення людей, УГБ ОГПУ старалося **якнайкраще затерти сліди своїх злочинів**. Денісов пише:

"Важливо відзначити, що при проведенні таких масових операцій, як правило, **не робиться ніякої документації, і в архівах місцевих органів НКВД ніколи абсолютно ніяких слідів не залишається**. Складаються тільки реєстри на категорію А, завжди в одному примірникові, який разом з актом про розстріл або разом з арештованими (якщо їх на місці чомусь не розстріляли) надсилається до виїзної оперативної інспекції ГУГБ. На дві інші категорії реєстри складаються в двох примірниках. Перший з них надсилається до виїзної опер-інспекції, а другий лишається в ділі опер-групи. На основі його потім складають реєстри ешелонів.

Із спрямованими до таборів або на поселення **ніяких**

справ, окрім реєстру ешелону, не надсилалося. У реєстрі ж ешелону зазначалося: прізвище, ім'я, дата і місце народження та строк ув'язнення в таборі. **Ніяких інших даних — навіть причини, за яку провину засилається та чи інша особа — у випадках таких масових акцій, — не дається**".

У Кубанській операції, каже Денісов, брав безпосередню участь лейтенант ГБ Сергей Перевозніков, що перед другою світовою війною працював у Ленінградському Управлінні НКВД. Цей Перевозніков розповідав, „що після їхньої роботи в станиці Ново-Олександрівській, яка мала близько 2,500 людей, залишилося всього душ 300, і це, за його словами, ще багато; були станиці, де лишалося по три-п'ять родин, а то й зовсім нікого”.

Які ж у цілому були наслідки цієї операції? Денісов про це пише так: **“На думку багатьох знаючих осіб з кіл НКВД, Кубанська операція ОГПУ охопила близько двох мільйонів осіб. При чому близько одної чверти цієї кількості було розстріляно, а решту вивезено з Кубані на Північ Європейської частини ССРСР та в Північно-Західній Сибір.”**¹⁵¹).

Так провадилося московськими окупантами нещадне масове винищування непокірної української людности в УСРР та на Кубані. Але це був лише вступ до ще страшнішої, ще більш масової трагедії 1932-1933 рр.

16. НИЩЕННЯ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ В СПОСІБ ОРГАНІЗАЦІ ПЛЯНОВОГО ГОЛОДУ

Масове винищування людей навмисне створеним голодом, щоб у цей спосіб зламати спротив української людності, московські окупанти у величезних розмірах застосовували на Україні двічі в період між двох перших світових війн. Перший раз — підсиливши наслідки тяжкого неврожаю 1921-1922 рр., а вдруге — вже просто організувавши за заздалегідь розробленим пляном голод 1932-1933 рр., коли ніякої природної катастрофи не було. Отож, перед тим, як говорити про пляновий голод 1932-1933 р., що його дехто цілком справедливо називає голодом ім. Сталіна, зупинимося коротко на першій спробі.

а) Посилення голодової катастрофи 1921-1922 рр.

Року 1920 і особливо 1921 була страшна посуха переважно у всій степовій частині України та в степовій частині Росії. Це спричинилося до неврожаю. Та хоч який великий був цей неврожай, проте цілком катастрофічний стан виявився лише в південних та східних степових просторах України. Та коли б Україна була самостійною державою, коли б вона могла сама розпоряджатися своїми харчовими запасами, коли б вона могла купувати собі за кордоном харчові продукти, то немає сумніву, що цей неврожай не перетворився б на страшну трагедію для її людності; немає сумніву, що голод на Україні не набрав би таких страхітливих наслідків, яких він в дійсності досяг, бо тих харчових запасів, що їх мала Україна та тої допомоги, яку їй безперечно пощастило б здобути за кордоном, вистачило б для того, щоб якимсь пережити неврожайний 1921-ий рік.

Але московський більшевицький уряд, справжній господар на Україні, що прекрасно знав дійсне становище у степових районах України, які переживали тяжкі наслідки посухи, наклав на Україну величезний продподаток у кількості 117 мільйонів пудів.¹⁵²) А цієї кількості при скруті

вистачило б людності України на прохарчування на 4-5 місяців! І той продподаток стягувано масою надісланих на Україну озброєних військових загонів — „продотрядов”.

Тому в наслідок свого колоніального становища та важеного грабунку харчових продуктів, у наслідок неможливості самій упорядкувати своє господарство, **Україна мала в 1921-1922 роках стільки людських жертв, скільки вона не мала ніколи перед тим навіть за погангоо і теж грабіжницького господарювання на Україні російського царського уряду, що інколи доводив до голоду.**

В той час, коли восени року 1921 вже мільйони людей у Степовій Україні почали голодувати, і кількість голодуючих у 1922 році досягла десяти мільйонів людей, окупаційна влада продовжувала забирати на Україні хліб і вивозила його до Московщини. Це спостерегли навіть чужинці, що відвідали тоді Україну. П. Феденко наводить цитату з книжки американця Н. Н. Fisher'a під назвою „The famine in Soviet Russia”, яка була видана року 1927 у Нью Йорку. В ній говориться:

„Треба зауважити дивну річ, що транспорти харчових продуктів, наладовані в Києві й Полтаві, мусіли їхати сотні кілометрів, щоб дійти до голодуючих над Волгою, замість того, щоб їх перевезти недалеко в губернії Одеську та Миколаївську, де тоді лютував страшний голод”.¹⁵³)

Але мало того, що окупаційна влада, не зважаючи на катастрофічний стан урожаю на Україні та найгостріші тут (рівняючи з неврожайними ж районами Росії) прояви голоду, продовжувала грабувати Україну, **вона ще й усіма засобами старалася приховати від закордону жахливе становище на Україні й усю допомогу голодним, що надходила із закордону, спрямовувала тільки до голодних районів Росії.** Той же проф. Г. Г. Фішер у згаданій переднішє книзі, як подає П. Феденко, лише, що представники російського уряду рішуче домагалися від американців, щоб вони „не розпорочували своїх сил, а щоб зосередили свою допомогу виключно над Волгою”. Цей чужинець в тій же книжці каже:

„Політика комуністичної партії щодо голоду на Україні цікава з кількох сторін. Большевицьке правительство не тільки ховало перед А.Р.А. (американською допомогоюю організацією) те, що діялося на Україні, але ця влада **активно знищила всяку найменшу змогу зв'язку між Україною та Америкою.** Перед тим, як А.Р.А. почала свою діяльність

панті ніде цих цифр, звичайно, не оголосили, і тому, що ми не маємо змоги скористуватися навіть з тих джерел, що десь існують „в натурі”.

П. Феденко каже, що книжка „О голоде”, що її, до речі, завдяки старанням Вол. Короленка року 1922 було видано владою в Харкові, свідчила про 50%-кову смертність серед голодуючих.¹⁵⁶) Отож, якщо ми з обережності приймемо не 50%, а тільки 20%, то, знаючи, що голодувало до 10 млн. людей, можемо обрахувати, що **загинуло тоді на Україні до двох мільйонів людських істот.**

Але ще в ширших, жахливіших розмірах вжито було цього способу застрашення української людности в 1932 і 1933 роках. При чому на цей раз голод було створено на Україні вже цілком штучно, бо ніякого неврожаю тоді на Україні не було, як помилково дехто твердить (напр. П. Берлін). І цілком правдиво Юрій Клен, наочний свідок тих подій, у своїй поемі „Прокляті роки” пише, що

У ті роки великої руїни
Такий рясний нечуваний врожай
Послав Господь нещасній Україні,
Якого доти ще не бачив край...

Та не зважаючи на це, за певним наперед продуманим пляном, з метою політичного примусу й ліквідації непокірного народові, було створено жахливу катастрофу, яка набагато перевершила страхітливі наслідки голоду 1921-1922 рр.

**б) Навмисне створення на Україні голоду в 1932-1933 р.
та основна мета цієї пляново проведеної акції
народовбивства.**

Як згадувалося вже передніше, з другої половини 1929 р. Політбюро ВКП(б) на чолі з Сталіним та залежний од нього окупаційний уряд в УСРР взяли курс на знищення одноосібних господарств та на створення колгоспів. Автор статті „Річниця, про яку не згадують совети” в газеті „Свобода” так формулює практичну мету, що її тоді ставило собі Політбюро ВКП(б), запроваджуючи цю перебудову на селі:

1) Замість окремих приватних господарств, над якими важко здійснити цілковитий контроль, утворити державні

підприємства — „колгоспи”, або колективні господарства. В них селяни перестануть бути власниками, а стануть лише робітниками без жадної персональної власности, як робітники на заводі чи фабриці. Тут їх легше можна буде „вишколювати” та робити цілком покірливими.

2) Керування такими великими господарствами — колгоспами, що об'єднуюватимуть в собі по 100-400 окремих селянських господарств, зосереджуватиметься в руках небагатьох комуністичних урядовців, які спиратимуться на НКВД та його агентів, завербованих із самих же селян. Цим буде досягнуто цілковитий контроль не тільки діяльності кожного селянина, а навіть його думок.

3) Створення колгоспів під керівництвом комуністичних урядовців полегшить майже зовсім безкоштовне вивласнення державним апаратом ССРСР продуктів сільського господарства, що не так легко було робити при наявності замість, скажімо, одного якогось колгоспу — цілих 100-400 дрібних одноосібних селянських господарств.

4) Перетворення селянина на цілком залежного від комуністичної адміністрації колгоспу робітника — дасть змогу безвідмовно використовувати його робочу силу за вказівками партії й уряду.¹⁵⁷⁾

Із оцим сформулюваням практичної мети Політбюро ВКП(б) можна цілком погодитися, коли розглядати сам факт запровадження примусової колективізації в цілому ССРСР. Але в даному разі, коли ми говоримо про Україну, виникає питання: для чого ж треба було для здійснення зазначеної мети вживати на Україні, а також на Кубані й у Середній Азії, таких драконівських заходів, що їх досить було ілюстровано прикладами з УСРР та Кубані в переднішому розділі 15? Для чого треба було вживати таких заходів, які, кінець-кінцем, призвели до страхотливого голоду, **що задушив мільйони людських істот, і від якого на Україні відносно найбільше загинуло саме колгоспників?** Себто: тої категорії людности про створення якої, ніби, найбільше дбало в даному разі Політбюро ВКП(б). Адже в 1932-1933 рр. **основна маса селянства в УСРР була вже в колгоспах.** Характерним прикладом в даному разі може бути село Будьоновка (раніше — Мироносівка) Вільшанського району на Харківщині, де серед загиблих од голоду в 1932-1933 рр. **62% становили колгоспники.** І в той же час кількість загиблих в тому селі од голоду селян, які походили з колишніх **заможніх**

родин, становила тільки 8,7% загальної кількості загиблих.¹⁵⁸) Виникає питання, невже Політбюро ВКП(б) на чолі з Сталіном, плянуючи голод для того, щоб примусити решту селян вступити до колгоспів і для фізичного винищення колишніх заможних („куркульських”) шарів селянства, не зупинялося перед фізичним винищенням у десять з половиною разів більшої кількості **незаможників та середняків**, а в тому числі **маси тих, що були вже в колгоспах?**

Відомий російський письменник-публіцист П. Берлін у дуже цікавій статті — „Во что Сталин обошелся России”, пише:

„Не Сталін, звичайно, запровадив голод у російській побут, голод відвідував Росію й у дореволюційні часи, винищуючи людське життя. Але Сталінський голод, як і все, що від Сталіна виходить, має свій особливий зловісний відбиток. Він нерозривно зв'язаний із всією пляною економікою Сталіна... Уся система фінансової та економічної політики Сталіна, усе будівництво п'ятирічок спирається на вивласнюванні у селян усіх ресурсів, що їх вони ледве нагромаджували, та на залишанні тим селянам лише того, що потрібне для підтримання найзлиденнішого фізіологічного існування”. І далі П. Берлін подає дуже цікаві обчислення, що їх він зробив для цілого СРСР і які наочно виявляють, як з року в рік у цьому періоді збільшувався відсоток вивласнення у селян хлібів із чистих лишків од урожаю. Подаємо ці дані, звівши в табличку:

Із чистих лишків від щорічного врожаю (за вира- хуванням насіння) советська влада вивласнила у селян:	
року 1928 — 17,6%	року 1930 — 30,0%
року 1929 — 27,3%	року 1931 — 40,0% ¹⁵⁹)

На жаль, ці дуже цікаві обрахунки зроблені по цілому СРСР, а тому й дають лише **пересічні відсотки для СРСР**, які, без сумніву, не є характерні, скажімо, для України, де, як нам тепер відомо, з чистих лишків урожаю 1931 і 1932 рр. забирали не 40%, а все чисто і людність змушена була вже з осені харчуватися різними покидьками, а коли і їх не вистачило — масами вмирати.

П. Берлін у своїй статті цілком вірно говорить далі, що голод 1932-1933 рр. треба називати **голодом імени Сталіна**, бо він, Сталін, був його ініціатором і організатором. Проте ця організація голоду була не тільки наслідком „всієї аграрної політики Сталіна”, не тільки впливала із всієї Сталін-

ської „системи фінансової та економічної політики”, як він, П. Берлін, це твердить. Організація голоду в першу чергу була наслідком національної сталінської політики, веденої з імперіалістичних позицій Москви. Голод було організовано не на великоруській території, а на територіях інших народів — на Україні, на Кубані, Узбекистані,¹⁶⁰) себто: по тих районах ССРСР, де жили підбиті колись Москвою національності, де почалося в 1917 р. державно-національне відродження, де людність уже усвідомила своє колоніальне становище і намагалася вирватися з лабет московської політичної „опіки” та колоніального економічного визиску.

Деякі чужинецькі дослідники, будучи під гійнозом брехливої офіційної московсько-большевицької пропаганди, не вірили в те, що в період примусової колективізації та в 1932-1933 рр. в ССРСР згинули мільйони людей, або максимально переменшували розміри й наслідки голоду 1932-1933 рр. Так, наприклад, Джонсон (*Soviet Russia since the War. By the very Reverend Dr. Hewlett Johnson, Dean of Canterbury. Boni and Gaer, New York, 1947, p.p. 270*) писав, що „зловливим наклепом є твердження про масову смертність в роки колективізації”, з приводу чого російський дослідник Н. С. Тімашов (до речі, ворог визвольних змагань українців) у рецензії на книжку Джонсона зауважив, що він, Джонсон, „певно, не читав блискучої книжки Лоримера”.¹⁶¹) А проф. Гарпер („Harper, Samuel N. — *The Russia I believe in Memoirs*, pp. XIV, 279. Chicago: University of Chicago Press, 1945, див.: ст. 235) писав про „напівголодне становище на Україні” в 1933 р.¹⁶²) Проте тепер вже багато російських дослідників, публіцистів тощо, яких вже немає підстав запідозрювати в необ’єктивності, не заперечують голоду 1932-1933 рр., підкреслюють його жахіття, а деякі, найбільш порядні, одверто говорять про те, що основним районом голоду була Україна і це в той час, коли сама Великоросія його не знала, а вищі суспільні групи її були в цілковитому достаткові. Ось, наприклад, Сергей Максимов, російський письменник і російський патріот у своєму романі „Деніс Бушуев”, що вийшов у четвертій книзі мюнхенського російського кварталника „Грані” за 1948 р. у розділі VIII устами російського ж патріота Белецького, що в центрі Росії розмовляє із своїм приятелем, говорить: „Україна вмирає від голоду. Ми ж з Вами п’ємо чай з варенням, на столі у нас білий хліб, масло, сир, пиріжки”...¹⁶³)

Про масове винищування на Україні людей голодом побіжно згадує лікар-росіянин Г. Александров в статті „Я был в Виннице”, надрукованій у „Социалистическом Вестнике”.¹⁶⁴⁾ А в статті „Сила Правды” в російській газеті „Новое Русское Слово” автор А. Литвінський пише: „Я мушу сказати, що „советський уряд заморив на Україні голодом декілька мільйонів людей”.¹⁶⁵⁾ І т. д.

Наслідки голоду 1933 р. саме на Україні спостерегли і деякі уважні чужинці. Про наявні ознаки його тут пише, наприклад, Артур Кестлер^{165a)}, що приїхав до ССРСР як комуніст, але вирвавшись відти — покинув компартію. Про голод саме на Україні і Північному Кавказі (на Кубані) пише й Віллям Генрі Чемберлін (автор книжки англійською мовою „Україна — забута нація”, 1944 р.), який був у ССРСР як журналіст. При чому, як важко було чужинцеві побувати під час голоду на Україні й Північному Кавказі, щоб самому пере-свідчитися й побачити на власні очі, видно з розповіді самого В. Г. Чемберліна. Він пише:

„Ходили чутки про масовий голод, зокрема у звичайно багатих хліборобських районах України і Північного Кавказу. Враження, що щось дуже ненормальне діється по селах, підсилювалося фактом, що Комісаріят Зовнішніх справ видав нове розпорядження, яким заборонялося журналістам їздити без окремого дозволу по Росії. Дозволу цього ніколи не видавали, коли хтось хотів їхати на Україну або Північний Кавказ. Урядове пояснення цього розпорядку заслужило б міжнародню нагороду за брехню. Присутність чужих кореспондентів мала заважати при жнивях.”

Але влітку 1933 р., коли страхіття голоду вже минули, Чемберлінові пощастило таки дістатися на Україну й Кубань. І він пише:

„У Москві легко було метким урядовцям говорити легко-вірним чужинцям, що ніякого голоду не було. В Полтаві ж голоду заперечити не можна було, хоч його розміри зменшували . . . Коли ми заїхали в село Жуки (біля Полтави), два місцеві урядовці старанно водили нас по хатах дрібних урядовців місцевого колгоспу. Раптом ми вирішили зайти в першу ліпшу хату. Ми знайшли там чотирнадцятилітню дівчину, скулену на лаві, що стояла під стіною. Чи вона має батька? Так, він працює в полі. Маму? Ні, мама і чотири брати й сестри померли останньої зими й весни. А її батько, як ми довідалися, був одноосібник, селянин, що працював на власній ниві”. . .^{165б)}

Передніше ми вже говорили про нестримний процес культурно-національного відродження української нації після революції 1917 року. Цей процес відбувався протягом 1920-их років і викликав тривогу в Москві. Отож, щоб придушити оцей небезпечний з погляду імперіялістичних московських інтересів процес українського відродження, що його не щастило цілком загальмувати, і були заплановані Московським Політбюром на чолі з Сталіном заходи масового фізичного винищування людей на Україні, щоб запровадженням страшного терору вбити волю цілого народу, зупинити його розвиток, затримати й надалі в колоніальній покорі. Цим і пояснюється, що при запровадженні цієї акції масового терористичного винищення людности України, „зараженої петлюрівством”, не шкоділи не тільки колишніх заможних селянських родин, а й родин середняцьких і, навіть, **незаможницьких, або бідняцьких**. Не шкоділи не тільки одноосібників, які творили опір владі окупантів і не йшли до колгоспів, а й тих родин, що вступили вже до колгоспів. Адже, як згадано вже передніше, року 1932-1933 серед загиблих від голоду в селі Будьонівці на Харківщині **колгоспники становили основну масу — 62%**. Там же, серед загальної кількості загиблих од голоду, **незаможники становили 33,7% і середняки — 57,6%, а разом — 91,3%!¹⁶⁶** І це в той час, коли, за твердженням большевицьких диктаторів, **незаможники й середняки в ССРСР були і є тою категорією людности, про яку вони найбільше дбали і дбають та на яку спираються в своїй політиці!**

Так само Іван Клишко, оповідаючи про страшні факти людоїдства, трупоїдства тощо з часів голоду 1932-1933 рр., назвав у зв'язку з цим 9 конкретних селянських родин із свого хутора, про які він подав докладні відомості. З тої названої кількості шість родин, що становить **66,7%, були членами колгоспу**. Згадує він також про трагічну долю **колгоспників**, у кількості близькій до 60 осіб, які, гнані голодом, поїхали наприкінці 1932 року до Павлограда на працю за контрактом. Частина з них через виключно погані умови там і загинула, частина невідомо де поділася (теж, мабуть, загинула) і лише третя частина повернулася додому, проте дальша доля цих лишилася не з'ясованою, чи всі вони витримали до врожаю 1933 р.¹⁶⁷)

Цілком ясне розуміння того, що голод 1932-1933 рр. був пляново підготований і здійснений в цілковито задовільних

природніх умовах, і що **основна мета** його запровадження (як і дикунські перед тим методи „розкуркулювання“) була — **терор і помста непокірному українському народові**, що, як той біблійний Самсон, відчув у собі силу й почав трусити підвалини російської тюрми народів, усе більше опановує дослідниками цього питання, коли вони заглиблюються в аналізування усєї сукупности фактів. Ось, наприклад, нещодавно Павло Маляр у статті „Голод на Україні в 1932-1933 рр.“ писав:

„1932-1933 рр. були добою найгострішої сутички українських сил з силами ворожими Україні, з силами російського імперіялізму.

Большевицькій російській імперії потрібна була колонія, а не самостійна Україна. Історія революції показала, що доки існує українська нація, завжди, при кожному послабленні й занепаді Російської імперії, вставатиме перед нею розріст українського національного визволення, відокремлення України в незалежну державу. А це означає — цілковитий розвал Російської імперії і визволення всіх народів, поневолених Росією. Щоб винищити українську націю, підтяти українські сили в корені, і був організований голод — всеохоплюючий терор і тотальне народовбивство в Україні. Ворог не зламав України духово, а тому й удався він до того, щоб зламати її фізично, вдався до такого хижого, звірячого засобу, як застосування організованого масового голоду...”

„Треба тут рішуче заявити, що російські етнографічні терени голоду не знали взагалі, а не те щоб переживали його в такій формі, що це можна б назвати голодом. У Росії було скрізь хліба в достатній кількості і по містах і по селах, у селян і в колгоспах, і не тільки в приватному володінні, а й на вільному ринкові. І багато людей з України їздили по хліб до Росії, купувати та вимінювати”.

І що ця **акція народовбивства супроти українського народу була наперед продумана й підготовлена**, він, на доказ цього, подає такі найголовніші факти:

„1. Державні пляни заготовлі хліба складені були в Москві в таких розмірах, що, іноді перевищували передбачуваний збір урожаю. При цьому не враховано було навіть мінімальної кількості хліба, потрібної для прохарчування селянства, що працювало в колгоспах і дбало про той хліб. Пляни хлібоготовлі затвердили Центральний Комітет партії большевиків і уряд — Совет Народніх Комісарів у Москві.

„2. ЦК ВКП(б) і СНК 7 серпня 1932 р. видали карний закон „про охорону соціалістичної власності”. За цим законом передбачена кара навіть за збирання колосків на полі, де вже хліб зібраний і звезений. За цим законом карали селян і в тому випадку, коли вони збирали колоски на полі, яке вже переорювалося, а кара встановлена до 10-ох років ув'язнення. Покарані фактично відбували кару в концентраційних таборах на каторжній роботі.

„3. Хлібосховища, в яких зберігався забраний хліб, охоронялися посиленою озброєною вартою із сторожовими псами, що на ланцюгах бігали навколо огорож з колючого дроту. Така посилена охорона була встановлена за розпорядженням влади з Москви і відразу з початком хлібозаготівлі. Ніколи цих собак на охороні хлібосховищ не було ні перед цим, ні після.

„4. У Москві та Ленінграді були сформовані бригади комуністів і кинуті на Україну для переведення хлібозаготівлі. І коли в інші роки хлібозаготівлі провадилися частинами й тривали до березня й квітня, то цього року, 1932-го, плян хлібозаготівлі виконано відразу. Хліб забирали з-під молотарки. Потім спеціально створені бригади з комуністичного активу ходили по хатах і відбирали хліб у селян, який вони одержали, як плату за працю в колгоспах, забирали хліб із застосуванням примусу й терору, з погрозами засланням і тюрмою. Забирали хліб навіть посаджений пектися до печі... І такі темпи й методи хлібозаготівлі застосовано було тільки в Україні, на Кубані, Дону, де потім відбувся голод з такими жахливими наслідками”¹⁶⁸)

Щоб підсилити обґрунтування **навмисності** створення голоду 1932-1933 рр., ми хочемо зупинитися тут трохи довше на згаданому П. Малярем у п. 2 законі від 7. 8. 1932 р. З приводу цього закону російський дослідник Марко Вишніак пише: „Вишінський багато разів прославляв „всесвітньо-історичне значення” ганебного декрету від 7-го серпня 1932 р., який передбачав концтабір та смертну кару навіть для 12-тирічних за крадіж і розтягування колективного майна. Вишінський сам висміював безглуздя, яке творилося при застосуванні декрету, що він його прославляв. Удар каменем по колгоспному поросяті суд визнавав за „намагання пошкодити громадську власність”, і винуватий був засуджений до концтабору. Охоронялася не лише фізична недоторканість колгоспних поросят, але й їхні „нерви”. Вишінський розповідав,

як одного парубка засуджено було на 10 років за те, що, — як сказано було в присуді, — пустував у клуні з дівчатами і тим наробив турбот колгоспному поросяті”. (Див.: „Революционная законность на современном этапе” за 1933 г., ст. 102-103). За крадення „соціалістичних” колосків засуджували до 10 років концтабору дідів 60, 65 і навіть 66 років. (Див.: там таки ст. 104). Присуд цей пізніше був скасований, але що пережили засуджені до того, поки присуд був скасований? А скільки таких присудів не було скасовано?”¹⁶⁹)

Так пише Марко Вишняк на підставі статті самого Вишинського. А тепер послухайте, що говорять свідки з України про наслідки цього закону, про практику його застосування. У свідченні Е. Гусар розповідається, як селянин с. Будьонівки Пилип Шкварченко, щоб рятувати від голодної смерті своїх малих дітей що, почали вже пухнути, і сам вже спухлий, пішов на власне поле, що його було забрано в нього для колгоспу, нарвати колосків пшениці, що почала вже наливатися. „Та не нарвав він і повної жмені колосків, як із-за рогу високої пшениці з дрючком у руці вискочив розлютований колгоспний бригадир Іван Сума... і **вдарив дрючком по голові. Пилип тут же й помер**”.¹⁷⁰)

У тому ж селі Будьонівці Явдоким Талдай (брат його Іван був у червоноармійцях і загинув за советську владу) „мучимий голодом, украв з колгоспної стайні мале лоша для свого прохарчування. Колгоспна управа знайшла у Явдокіма в хаті лошаче м'ясо, вивела його на майдан і **самосудом забила на смерть**”.¹⁷¹)

Іван Жадан, колгоспний конюх, навесні 1933 р. недоглядив, як одна голодна й виснажена коняка вночі вийшла з стайні, пішла пити до ставка і загрузла у воді. Коли її вранці витягли, вона здохла. **Жадана посадили за це до в'язниці**. „Їсти там майже не давали, а з дому теж нічого було приносити. Отож, хоча його швидко випустили, проте... повернувшись додому **він помер**”...¹⁷²)

Це випадково здобуті відомості. А скільки було таких випадків?! І чи можливе було б усе це, коли б метою цього закону не було б свідоме плянове терористичне винищення на Україні людей?!

Нарешті, ще один важливий момент, який яскраво свідчить, що московська окупаційна влада свідомо й пляново організувала голод з метою винищити мільйони непокірного українського селянства і тим самим тероризувати тих, що лишаються живими свідками тої акції.

Коли надійшла весна 1933 року, то виявилося, що на селі нікому було працювати: одні вмерли, інші були голодні й цілком знесилені. І от, замість того, щоб дати селянам хліба і зробити їх спроможними працювати, партія і уряд протягом весни і літа кинули на село для виконання польових робіт сотні тисяч міських робітників і службовців, які, дуже часто, поняття не мали про ту роботу, яку їм треба було там виконувати і часом виполювали замість бур'яну — буряки. Селян же партія й уряд лишили й далі вмирати з голоду.

Йосип Панасенко з Полтавщини у своєму свідченні писав: „Працюючи на жнивях на полях Карлівського МТС (Машиново-Тракторна Станція), щоб заробити хліба, я бачив таку картину: на величезному господарстві Карлівської МТС збирало хліб тільки 25 осіб, переважно жінки. Це були не люди, а ходячі трупи. Від поганого корму — ріденької затірки без хліба — люди падали безсилі. Хто був сміливіший, той ховав до кишени жменю зерна, щоб дома спекти щось дитині. Але горе йому було, коли попався в руки наглядачів. Незавидна була також доля того, хто відважився взяти картоплину чи помідор з великого державного городу, хоч там усе позаростало бур'янами і гнило, бо не було робочих рук.

Найбільше вмирали чоловіки. **Ніякої допомоги селянам від держави не було, ані продуктами, ані ліками, ані нічим.** Зате керівники МТС мали всього подостатком. Мали що їсти також їхні посіпаки, що наглядали за людьми, як колись панські гайдуки за кріпаками”.¹⁷³)

Другий же учасник цієї акції В. Кривецький так розповідав нам про свій тодішній виїзд на село.

„Навесні 1933 за розпорядженням Павла Постишева, що прибув на Україну з винятковими уповноваженнями від Політбюро ВКП(б), студенти й наукові робітники харківських ВИЩ'ів були послані на села для прополювання бур'яків, бо голодні селяни не годні були цього виконати.

Студентам і науковим робітникам Харківського Технологічного Інституту випало їхати до Вовчанського району. Я, зокрема, з групою інших потрапив до села Благодатне.

Коли наша колона наблизилася до села, то всіх нас якось дивно вразила абсолютна тиша та відсутність людей на вулицях. Як виявилося потім, дві третини села вже вимерло.

Для оселення на час роботи нам дано школу. Студенти привезли з собою достатню кількість хліба, але місцевому

колгоспові дано було розпорядження влаштувати нам „гостинну вечерю”.

Для гостей, що приїхали рятувати колгосп з „прориву”, голодні селяни на майдані перед школою в казані варили затірку.

Коли ми вийшли до вечері, то з усього села почали збігатися голодні діти і навіть дорослі та просити хліба чи затірки.

Студенти, вражені страшним виглядом голодних дітей, почали давати їм шматки хліба та звареної затірки. Діти й дорослі селяни з жадобою накинулися на їжу. Розпочалася розмова.

Та керівництво студентської бригади, зрозумівши небезпеку цього, дало наказ: в розмови не вступати і хліба не роздавати.

За півгодини чи за годину після того діти, які після довгого голодування з жадобою понаїдалися хліба, з криком і плачем почали падати на землю й корчитися від болю. Серед студенток почалися істеричні крики...

Тоді керівництво наказало студентам зайти до приміщення школи, а дітей віднесено до села.

На другий день ми пішли по селу. Бачимо — їде назустріч нам підвода з трупами внавалку. Ця підвода підїздить до кожної хати, і чоловік запитує, чи є мертві. Коли є, то кілька чоловік виносять трупи і кладуть на підводу, і віз рушає далі. Копати яму на кладовищі знесилени голодом селяни були неспроможні. Тому підвода підїздить до льоху коло одної з хат, трупи скидають до нього і засипають.

Ніхто не плаче і не голосить... На обличчях селян цілковита байдужість... Але на студентство все це зробило страшне, гнітюче враження, і керівництво студентської бригади заборонило студентам ходити по селу та мати взаємини з місцевою людиною...

Пішли в поле полоти буряки. Незвична для міської людности робота швидко всіх стомила. Ефект од тої роботи — нікчемний.

А тут знову пригода. Колгосп прикріпив до нашої студентської бригади одного селянина, щоб він гострив сапки. Той колгоспник мовчки виконував своє завдання до обіду. Під час обіду студенти від щирого серця, криючись від керівництва, дали йому чимало хліба й вареної каші, не передбачаючи лиха. Голодний чоловік добре наївся, а через якихось півгодини тут же помер, на очах у всіх...

Коли ми верталися з поля до школи, зустріли кількох голодних дівчат, що теж пололи буряки. Знову крадькома студенти дали їм хліба. А дівчата, ховаючи його за пазуху, казали: „І чого ви шриїхали!? Дайте нам хліба, а ми й самі виполимо буряки без вас і краще за вас”...

Морально я почував себе незвичайно притгнобленим, а тому постарався вирватися з села та повернутися до Харкова, хоча бригада ще лишалася на селі. Пощастило мені зробити це (і то напівлегально) тільки тому, що я був науковим робітником і мав приятелів.

Ідучи з села до залізничної станції, я побачив перед собою на маленькому містку кількох голодних селян. Вони дивились на мене такими очима, що я не наважився проходити коло них і обійшов місток...

З Харкова я швидко поїхав на Кавказ, здобувши „путьовку” до санаторії в Тіберді. Доїхавши до станції Баталнашинськ (остання залізнична станція), я змушений був чекати автобуса до Тіберди.

Гуляючи по станції, я зайшов до буфету й зупинився вражений: на столах — чисті скатертини й картки меню, в буфеті — повно різних харчових продуктів, переважно м'ясних. На Україні давно вже ми не бачили чогось подібного! Гадаючи, що все це наготовлено для якоїсь важливої делегації, я вийшов. Походивши з годину, я знову зайшов до залі, де був буфет, але там все було, як і раніше. Тоді я, витягнувши свого „бутерброда”, несміливо підійшов до буфетника і спитав, чи не міг би я добути у нього чогось гарячого.

Яке ж було моє здивування, коли офіціант підсунув до мене картку меню і сказав, що я сам собі можу вибрати, що хочу. Отже, в той час, як на Україні харчові продукти можна було одержувати лише на картки і в дуже недостатній кількості, а буфети нде на Україні не функціонували, тут я міг купити вільно все, що хотів, і досить дешево.

Подорожуючи потім по Кавказу, я переконався, що там не тільки не було голоду, а харчів було навіть більше, ніж того потребувала людність.”

Так розповів самовидець.¹⁷⁴⁾

в) Жахиття голоду ім. Сталіна

Отож, як сказано передніше, на селянство України, особливо одноосібне, навмисне наклали такі перебільшені

норми здачі державі хліба з урожаєм 1931 і особливо 1932 року, що те селянство не змогло їх виконати. Тоді, за наказом Політбюро з Москви, на села посунула ціла хмара мобілізованих партійців, щоб, очоливши місцеві адміністративні й партійні сили, гвалтовно, примусом, спираючися на збройну силу, „законно” відібрати у селян хліб.

Шукали його скрізь і забирали все „чисто”. Примушували перевітати половину й очищати послід; переривали городи, шукаючи закопаного в землі; розвалювали в хатах печі, коли виникало підозріння або надходив донос, що десь у комині, скажімо, замуровано кілька відер зерна тощо.

Втікач з України Степан Федорівський подав такі, наприклад, свідчення, що їх надрукувала „Народна Воля”: „Я жив на Україні весь час до 1944-го року, був очевидцем усіх страхіть большевицької народобивчої політики, сам ледве чудом уцілів і свідчу таке: Причиною голоду на Україні в 1932-33 рр. було те, що весь хліб з урожаєм 1932 р. негайно після обмолочення на колгоспних полях вивезено до державних сховищ і селянам не видано нічого на життя. До кінця господарчого 1932 року в колгоспних магазинах не лишилося зовсім сільсько-господарських продуктів. Залишено лише мінімальний фонд (з відходів) для колгоспних тварин. Колгоспникам не було чого розділяти за їхню працю, бо держава все забрала. Крім того, російські комуністи організували по селах України т. зв. „зустрічні пляни”. Селяни мусіли „добровільно” давати державі ще додаткові продукти із своїх домашніх старих запасів. Коли ж село не здавало „добровільно” своїх лишків, то російські комуністи створювали на місцях з місцевих активістів (комсомольців і комуністів) спеціальні бригади, які обходили селянські хати, робили докладні ревізії і забирали все знайдене збіжжя, навіть у пляшках, глечиках і вузликах. Селянина, в якого щось знайдено, оголошували ворогом советської держави”.¹⁷⁵)

Другий свідок, Сергій Фурса з Маріупольщини, пише: „У 1932-ім році врожай на Україні був добрий, і не було природньої причини до голоду. Але восени цього року бригади комуністів за наказом советської влади провели масову конфіскацію всього хліба, знайденого в українських селян. По селах від хати до хати роблено брутальні обшуки, розкопувано долівки, розшивано стріхи і забирали безжалісно кожну жменю зерна. Цим способом советська влада рішила зламати опір українських селян”...¹⁷⁶)

Таких свідчень, що з'явилися в друкові, можна тепер подати вже дуже багато. Кілька яскравих конкретних картин згаданих передніше обшуків подає й Іван Клишко у своєму „Оповіданні про те, що діялося у Федіївській сільраді”...

Оцей жахливий погром, здійснюваний пляново й безжалісно державним апаратом, спричинився до **такого страшного голоду в 1932-1933 рр., якого ні Україна, ні ціла Росія ніколи не зазнавали перед тим.** Люди по селах поїли собак і кішок. Їли половину й листя. Товкли в ступах неістівні сухі качани кукурудзи, давно очищені від зерна, й пекли з того „борошна” перепічки. Від голоду вмирили тоді не тільки окремі родини, а й цілі села. Згаданий передніше Степан Федорівський у своїх свідченнях пише:

„У с. Михайлівці, Вінницької області, учні не відвідують школи. Половина їх (а всіх було 360) лежать опухлі по хатах своїх батьків, які теж опухлі. У березні й квітні прийшла масова смертність дітей і дорослих. Про звичаєві похорони не було й мови. Спеціально призначена для цього парокінна лідвода з двома ще здоровими селянами об'їздила щодня село й вивозила трупи на цвинтар. В одну яму закопували 10-20 трупів. А то видко було й такі картини: згорблена й слухша жінка везе на тачці свого померлого з голоду чоловіка, а його голі ноги волочаться по дорозі. До липня 1933 р. у Михайлівці вимерло з голоду близько 600 осіб, а не було жодного народження. Те саме було в сусідніх селах: Желябівці, Оленівці тощо.

„У с. Стара Прилука на Вінничині, що колись було великим і культурним селом і мало 5,000 мешканців, зареєстровано в червні 1933 р. 867 померлих... Крім того, з цього села пропало без вісті 480 осіб. Ці дані особисто оповів мені секретар сільської ради в Старій Прилуці.”¹⁷⁷)

В надії знайти собі якийсь порятунок, голодні пішки сунули до більших міст, бо на залізничні поїзди та пароплави їх не пускали. Та сил на цю подорож здебільшого не вистачало, й поля та дороги усівалися трупами чоловіків, жінок та дітей. Померлих нікому було ховати, і їх розтягали уцілілі втечею від голодних людей також зголоднілі й здичавілі собаки. Йосип Панасенко з Полтавщини у своєму свідченні пише:

„У 1932-ім році, коли по всій Україні лютував голод, я працював у капелі бандуристів, що перебувала тоді в Полтаві. Розпорядком Полтавської Політосвіти капелю в складі

12 чоловік вислано на Роменщину для „культурного обслуговування” селян, які вмирали з голоду. Я був очевидцем страхіть голоду. По дорогах до міста всюди валялися трупи померлих дітей, жінок і чоловіків та безліч таких, що конали в страшних муках. Коли я увійшов до села Недригайлове, я був переляканий. Село наче вигоріло, ні живої душі. Я зайшов до першої хати, навколо якої бур'ян виріс аж під стріху.

Двері були відчинені, з середини йшов сморід. На ліжку лежало в лахміттях двоє мертвих дівчаток, з печі висали ноги померлого діда, а за хатою сиділа божевільна жінка і, сміючись, перебирала грудочки землі. Сморід від померлих розходився по цілому селі, видно, всюди лежали трупи і розкладалися, бо не було кому їх ховати...”¹⁷⁸)

Діставшись до міста, голодні селяни тут не могли знайти собі шорятунку. Роботи й заробітку їм не давали, а міська людність України (за винятком окремих упривілейованих груп) одержувала харчові продукти на картки і в такій обмеженій кількості, що сама ледве животіла.

Голодні нишпорили по смітниках, шукаючи якихось харчових покидьків, але їх там не було. Вони ходили попідвіконням і просили бодай лушпиння з картоплі, що його в нормальні часи господині викидають, але й того лушпиння мало хто мав з міських жителів. Страшною примарою бродили ці нещасні по містах, а знесилившись падали на хідники й конали в муках на очах перехожих, чого не раз нам самим довелося бути свідками на вулицях Харкова. Щоденно вранці вози й вантажні автомобілі підбирали по вулицях і звозили до трупарень цілі купи померлих з голоду людей. Тих же, що могли ще сяк-так рухатися, але не могли вже тікати, забирали на авто, вивозили за 20-30 км. від міста й скидали в степу, щоб у місті не мозолили очей... Там вони й гинули

Іноді конаючим від голоду, що їх рано вранці забирали по вулицях (як це було, скажімо, в Харкові), окупанти робили останню „ласку”: їхні виконавці впорскували морфій, щоб прискорити й полегшити цим нещасним жертвам їхнього режиму розставання з жорстоким світом.

„Десятки тисяч напівбожевільних від голоду матерів, добравшись до міста, підкидали своїх дітей, лишали їх просто на вулицях, громадських вбиральнях, скрізь. Ці нещасні матері, що вже ніколи не бачили своїх дітей, думали в такий спосіб спасти їх від неминучої смерти.

Щоранку в Києві, Харкові, Одесі можна було бачити сотні голодних посинілих і майже прозорих від виголодження дитячих істот напівголих або в сморідному дранті, яких забирала міліція та відводила до дитячих будинків. Там більшість цих дітей померла, а з решти, що не знали потім ні роду, ні племені — комуністи виховали „відданих партії Леніна—Сталіна большевиків”, — згадує сучасник.¹⁷⁹⁾

Ніякої допомоги з боку окупаційної советської влади голодні люди на Україні, як зазначено передніше, не мали. Навпаки, все робилося, щоб збільшити їхні муки. Згаданий вже передніше Сергій Фурса із Маріупольщини у своїх свідченнях розповідає:

„По службових справах їздив я раз до міста Юзиви (в Донбасі). На станції цього міста я бачив масу людей, що подорожували всюди по хліб. Усіх їх обшукувала міліція і забирала все, що знайшла. На моїх очах сталася така подія. В одного селянина міліція знайшла в мішечку якихось 5 фунтів крупів і два буханці хліба і забрала все. Як же він благав їх, щоб не забирали тих його скарбів. Казав, що в нього дома лежать на смертній постелі його дружина і двоє дітей, які чекають на цей хліб, як на порятунок. Не допомогло. Звертався він і до людей, щоб вони вступилися за нього та змогли йому. Багато з них плакали, слухаючи його розповідь, але ніхто йому не поміг, бо не міг. Пів години пізніше він кинувся під потяг. Даремно чекали його жінка і двоє дітей”...¹⁸⁰⁾

Страшні муки голоду спричинилися до поїдання трупів. Цей же Сергій Фурса у своєму свідченні розповідає про ці факти, що їх бачив на власні очі. Він пише: „Я працював тоді (в часи голоду) в Маріуполі, в Донбасі. До цього та інших міст Донбасу ішов безперервний потік голодних, опухлих селян шукати хліба. Були тут селяни з різних кутків України. Але вони, здебільшого, не могли добитися до міст. Вмирили покотом по дорогах. Одного разу до совхозу, де я працював, міліція привела якихось 500 людей, що їх вона повизбирувала на станціях і вулицях. Це були переважно чоловіки від 10 до 45 років; жінок було мало. Я довідався від них, що скрізь урожай був добрий, але хліб від них забрала держава. Селянам наказано здати все зерно й обіцяно потім печений хліб. Це був тільки підступ, щоб легше забрати хліб. Ніякого печеного хліба вони не дістали. Приведені до нашого совхозу, селяни робили страшне враження:

вони виглядали як божевільні. Оповідали про масові випадки людодійства.

„Цих 500 людей приміщено в одному бараці в нашому совхозі. Їх нагодували соєю і дали по шматочку хліба. На далі совхоз не мав для них продуктів і звернувся до властей, щоб відпустили для них харчів. Але йому відмовили; сказали, що немає. І тоді ці люди почали вимирати, 30-50 осіб щодня. У совхозі була виділена робоча бригада в числі 6 осіб, яка кожного дня копала одну велику яму і закопувала всіх, що померли за добу. На протязі 10 днів з тої групи 500 осіб лишилося живих лише 15 чоловік, яких спасли робітники совхозу.

„Я безрадно спостерігав смерть тих людей. У предсмертних судоргах вони цілком втрачали свідомість. Ті, що ще могли рухатися, підлазили до тих, що вже застигли і відрізували собі шматок тіла, щоб заспокоїти голод. Їли жадібно і зараз же вмирили, вхопивши забагато м'яса на голодний виснажений шлунок. Інші, трохи сильніші, остерігали тих нещасних, щоб вони мало їли, бо помруть, але наступного дня вони робили так само і вмирили. Тих людей можна було ще врятувати, хоча вони вже й були опухлі. Але влада нічого для них не робила”...¹⁸¹⁾

Конкретні випадки харчування людськими трупами описує також Е. Гусар, подаючи короткі історії селян Будьоновки на Харківщині, а саме: Мотрі Жук, Явдохи Гусар, Маври Скринник та Прокопа Хоперського. У всіх цих родинях живі члени, доведені голодом до крайньої межі, їли трупи померлих од голоду своїх близьких, але згодом і самі загинули.¹⁸²⁾

Лев Орлигора (Силенко), згадуючи про 1933 р., пише: „В центрі села Степового (на Харківщині) жила трудова сім'я (14 осіб) селянина Іларіона Бережного. Вона вимерла поруч з другими сім'ями. Голодні діти живилися трупами своїх батьків. Опісля згинули й самі”.¹⁸³⁾

З'їдання трупів, а потім і людодійство стало подекуди ніби звичайним явищем, яке нікого вже не дивувало. Так бо масові страхіття й нелюдські муки голоду притупили людські почуття.

Степан Федорівський, розповідаючи про історію родини Мельничуків із с. Стара Прилука на Вінничині, каже: „Батько і двоє дорослих синів померли з голоду. Мати від переживань збожеволіла і зарізала 7-річну дочку, ученицю. Сільрада, шукаючи дитини, за вказівкою учителя, знайшла її по-

різану в баняхах. Коли її (матір) запитали, нащо вона те зробила, вона відповіла: „Вона однажково померла б”.¹⁸⁴⁾

В оповіданні Ів. Климка, в якому дані повні жаху й безвихідного трагізму картини голоду, описано кілька конкретних випадків людоїдства в Решетилівському районі на Полтавщині. Так, наприклад, Антін з х. Тупків з'їв жінку з сестрою, а потім і сестру. Щоправда, тут не зовсім ясно з чим маємо справу, чи з трупоїдством, чи з людоїдством, бо самого Антона знайдено було в хаті мертвим коло дриветні, на якій він розрубав труп сестри. Але щодо жінки Василя Верхоли та її калікуватого сина з хутора Лучків, то немає ніякого сумніву, що вони хотіли зарубати заманену до хати теж голодну дівку, яка хоча й була поранена, змогла вирватися з хати. Так само малу дочку померлого Павла Бабича з хутора Брагівки заманила й зарізала Кочержиха. Гнат і Мотря Жадани з х. Климківки поїли, як виявилось під час слідства, багато людей. Про цей останній випадок Ів. Климко оповідає так: „Обох Жаданів, Гната й Мотрю, пов'язали й повели до сільради (їх спіймали на місці злочину). Коло хати поставили сторожу — мене й Радиона Дем'янка. Коли на другий день прийшла слідча комісія, то виявилось, що у хаті Жаданів було порізано багато вже людей, і малих і великих. Про це свідчили такі дані: 1) в льоху знайдено цілу купу людських кісток, може на цілий віз; 2) у скрині виявлено багато чужої одежі з людей різного зросту, віку і статі; 3) коло волосяної петлі, якою давили жертви, виявили довге чуже жіноче волосся...” І далі оповідач додає: „Коли я днів через три-чотири їхав до Харкова, то на ст. Решетилівці я побачив, як Жаданів і ще багатьох, всього душ 10-12, вантажили у вагон. Міліція казала, що це людоїди і їх везуть на Харків...”¹⁸⁵⁾

Автор передніше згадуваної вже статті у „Свободі” пише: „У такі місця, як Івниця біля Коростишева (Полісся), Качанівка біля Охтирки (Харківщина), Софіївка в Білій Церкві і багато інших — їхати було небезпечно, могли вбити і з'їсти.”

„У Житомирі на Гоголівській вулиці ч. 30, в Полтаві на Кобиляцькій вул., у Києві на Подолі були виявлені цілі „промислові заклади”, де з трупів робили ковбасу, холодець і продавали це на базарах”.¹⁸⁶⁾

Йосип Панасенко у своєму свідченні каже: „Я був свідком, як у Полтаві виявлено різню маленьких дітей дошкільного віку. Це був малий будиночок у центрі міста. Рядом з

ним стояли залізнична кооператива ч. 1, залізнична амбулаторія, аптека та будинок безпритульних. Сюди банда злочинців заманювала малих дітей, убивала їх, а м'ясо з них засолювало в діжках та продавало. Відпади викидано в канаву (рів), прикриту високим бур'яном, і вони спливали з водою, затираючи сліди злочину. Одного дня тут збіглися тисячі людей дивитися, як ГПУ (політична поліція скидала на автомашину дитячий одяг, взуття, торбинки від книжок і т. п. Всі ці речі були виявлені на горищі, де їх ховали злочинці. Всі зусилля ГПУ розігнати нещасних матерів, які прийшли шукати пропавших дітей, були безуспішні. Поліція вживала зброї. Того ж дня появилися по місту об'яви, в яких під загрозою розстрілу заборонялося говорити про це явище...

„А в місті Алчевську, в Донбасі, викрито цілу корпорацію, що заготовляла людське м'ясо, переважно дитяче, і доставляла до ресторанів великих міст. У цьому місті злочинці збували свій крам у готовому вигляді...”¹⁸⁷⁾

Про випадки людоїдства на Вінниччині, особливо ж у Бабинському районі, згадує Іван Хмельницький з Вінниці у своїх спогадах.^{187а)} А поет Яр. Славутич також у своєму спогаді пише про конкретні, особисто йому відомі факти людоїдства в с. Обиотках, Ново-Шевченківської сільради на Херсонщині.^{187б)}

До цього треба додати, що С. Підгайний у своїй книзі про Соловки також згадує про окрему категорію тамошніх засланих, яку становили **325 людоїдів** з часів голоду 1932-1933 рр., між якими було 75 чоловіків та 250 жінок...¹⁸⁸⁾

Змальовані передніше жахливі картини голоду, штучно створеного московською окупаційною владою на Україні в 1932-1933 рр., підтвердили масовими демонстраціями на вулицях Мюнхену (14. 3. 1948), Ганноверу (2. 4. 1948), Фалінгбостелю (25. 4. 1948), Ельвангену тощо тисячі втікачів з України, які перебували в таборах ДП Західньої Німеччини. Ці демонстрації року 1948 відбулися з нагоди п'ятнадцять-річчя цієї Голготи України.¹⁸⁹⁾

У цих жалібних демонстративних походах взяли участь **тисячі живих свідків** того штучно створеного партією ВКП(б) нещастя. Там було багато таких, що втратили тоді своїх рідних, своїх близьких, своїх друзів. Суворими мовчазними походами вулицями німецьких міст з жалібними вінками, присвяченими пам'яті мільйонів загиблих, утікачів з України, ці тисячі жертв тоталітарного московського режиму, проде-

монстрували перед світом свій протест проти безкарности організаторів страшного народовбивства, здійсненого на Україні.

г) Намагання окупантів приховати свій злочин народовбивства.

Із початком 1930-их років глухі кордони ССРСР (в яких замкнута була й Україна-УСРСР) стають зовсім непроникливими („Граніца на замке”). Цілком унеможлиблюються будь-які службові виїзди за кордон для непартійців. (Неслужбові виїзди, здається, не існували вже й перед тим). Системою заходів ГПУ-НКВД обривається (і без того дуже обмежене й пильно контрольоване советською політичною поліцією) листування людности із закордоном.¹⁹⁰) Від чужинців-дипломатів, кореспондентів та різних делегацій, що їх коли-неколи привозять большевики на оглядини своїх досягнень, від усіх цих чужинців, які і без того не могли й не можуть цілком вільно й самостійно рухатися по території ССРСР, дбайливо ховається на шляхах їхніх проїздів та в місцях їхніх відвідин усе те, що може дискредитувати владу. Під час страшного голоду, наприклад, спеціальні бригади систематично, кожного дня, очищають залізничні станції та райони головних залізничних магістралей від трупів та колючих, щоб подорожуючі нічого не могли спостерегти з вікон вагонів.¹⁹¹ У виключно важливих випадках, як це було, скажімо, року 1933 при відвідинах України головою французького парламенту Ерію, безсоромно організують спеціальні інсценізації з відповідною бутафорією. Цікаві конкретні факти про те, як зухвало цими інсценізаціями, включно до „церковної відправи” морочили, наприклад, голову Ерію та його дружині в Одесі, як їх там, як кажуть росіяни, „розигривали”, подав у „Свободі” о. Іван Чинченко.¹⁹²) А сам я пригадую, як у Харкові по рундучках, розташованих на проспекті Сталіна (колишня Старомосковська вул.), в яких за тих часів давно вже не продавалося будь-яких харчових продуктів, раптом, у момент проїзду Ерію до Третьої Поліклініки (куди його возили на оглядини, і чого я був свідком), з'явилися та ще й для вільного продажу пачечки з печивом. Й Ерію, певно, бачив щасливі обличчя тих небагатых, кому

довелося випадково наткнутися на цю несподіванку й купити собі таку дорогоцінну в умовах голоду пачечку печива. Проте ця інсценізація добробуту продовжувалася всього лише кілька хвилин і припинилася негайно, як тільки проспектом проїхали автомобілі з гостями.

Навіть комуністи-чужинці і ті не все могли бачити з того, що діялося на Україні, а інформації, які їм давали, навмисне були спрєпаровані для їхньої дезорієнтації. Досить згадати, наприклад, Артура Кестлера (який, як відомо, після відвідин ССРСР вийшов з компартії). Хоча він, побувавши на Україні, зокрема в Харкові, і спостеріг та занотував сліди голоду,¹⁹³) проте не бачив дійсного жаху, що його спричинив той голод (до цього його, як видно, не допустили!), і причини цього нещастя він пояснював так, як йому безупинно втовкмачувала советська пропаганда, що, мовляв, роблячи спротив колективізації та не хочючи працювати, „селянство позабивало худобу й палило та приховувало збіжжя”¹⁹⁴) Дійсно, ранньої осені 1932 р. дуже багато збіжжя гинуло, але зовсім не з провини українського селянства, зовсім не тому, що воно його „палило”, а тому що державний апарат провадив вивласнення у селян хліба в такій величезній кількості і такими шаленими темпами, що для того вивласненого зерна не вистачало ані вагонів, ані пристосованих сховищ. Тому забрате у селян і колгоспів зерно зсипали на залізничних станціях під голим небом, нічим навіть не прикриваючи, бо не вистачало для цього й брезентів. І хліб той, мочений осінніми дощами, проростав, „перегорав” і прів. Про такі конкретні випадки не раз з обуренням розповідали нам тоді самовидці, що приїздили з провінції до Харкова. Про це ж тодішне явище, як „хліб здебільшого зсипаний під відкритим небом намокав, розбухав, проростав і гнів так, як і ті, що прдукували його”, нещодавно писав і К. Омелянович у „Свободі”¹⁹⁵)

Щоб приховати перед цивілізованим світом та перед закордонним пролетаріатом свій страшний нелюдський злочин народовбивства, здійснюваний за допомогою організованого голоду, на додачу до „китайського муру”, що ним відгороджено було Україну від зовнішнього світу, по партійній лінії дано було сувору директиву, аби в самому ССРСР у жодній газеті не з’явилось навіть натяку про голод. Щоб переконатися в цьому, досить переглянути за роки 1932-1933 офіційну советську пресу (бо неофіційної, неурядової преси

в СРСР немає). Навпаки — можна знайти у тій пресі статті й замітки, в яких автори з невимовною люттю накидалися на брехливі, як вони цинічно твердили, дані про голод на Україні, що з'являлися в тогочасній закордонній пресі. Більш того, сам московсько-большевицький уряд СРСР офіційно намагався заперечувати створений ним на Україні голод. Рецензент, пишучи про видану в 1952 р. книжку „Стежками на Голготу” ч. I, говорить: „Деякі вісті про жахливий голод в Україні передісталися за кордон ще в 1933-ім році, бо деякі американські кореспонденти, що перебували в Москві, довідалися про це і поінформували свою пресу. Українська громада в Америці підняла тоді широку протестаційну акцію та приєднала до неї деяких видатних американських політиків і державників. Між іншим, конгресмен Герман Е. Копельман з Коннектикот переслав українські протести до тодішнього московського міністра закордонних справ Максима Літвінова, щоб він дав відповідь у цій справі. Літвінов іменем советського уряду в Москві **рішуче заперечив усі інформації про голод в Україні**. У своїм листі до конгресмена Копельмана з дня 3-го січня 1934 він назвав українську брошуру, яку йому переслав конгресмен, „фальшивими інформаціями контрреволюційних організацій”, які не лише ширять фальшиві вісті, але й ще, мовляв, навіть не спиняться перед „фальшуванням документів”. Цей урядовий документ Москви, — каже рецензент, — є не лише злочинним цинізмом, але він є одночасно найсильнішим доказом того, що Москва організувала штучний голод в Україні. Якби голод був наслідком природних причин (як посухи, сарани, граду та інших стихійних природних нещастя), то Москва не мала б найменшої причини цього голоду ховати перед світом, а навпаки — оголосила б його та домагалася б міжнародньої допомоги для голодуючого населення. Так робила та сама російська советська влада під час голоду на російським Поволжжі в роках 1921-1922. Совети тоді вислали навіть до Європи свою делегацію, щоб вона провадила пропаганду в користь населення і допомоги голодуючим в Росії. Тоді Комітет під головуванням Гувера цю допомогу спішно дав з Америки. Зовсім що інше ми бачимо щодо голоду в Україні в роках 1932-1933. Тоді Москва укривала факт голоду, а коли вісті про нього перейшли випадково за кордон, вона їх нахабно заперечувала.”^{195а})

У намаганні не допустити за кордон вісток про голод на Україні, органи ГПУ-НКВД через свою широко розгалужену

агентуру пильно стежили за тим, щоб (в той час, як мільйони людей голодували й тинули!) ніхто не наважувався згадати про голод чи голодних у жодному усному громадському виступі, у жодній публічній промові. Хто ж насмілювався про це прилюдно говорити — швидко зникав без сліду. Лише пізніше, в момент кульмінації голодової трагедії, дозволено було обережно говорити про „деякі труднощі в харчуванні”.

З тою ж самою метою лікарям в офіційних актах заборонено було писати про голодування, як про причину смерті будького.¹⁹⁶) Хто порушив би цю директиву, — загинув би.

Нарешті, передбачаючи наслідки своєї канібальської акції народоббивства, Політбюро ВКП(б) та залежний від нього уряд задалегідь „засекретили” в цілому ССРСР не тільки господарську статистику, про що згадувалося передніше, але й статистику руху людности. Ця демографічна статистика в ССРСР з року 1930 стала приступною лише для небагатьох довірених людей.

Та факти все ж лишаються фактами: були на Україні села, що вимерли під час голоду цілком або у такій кількості, що приховати це на довший час було б важко. Проте й тут знайдено було вихід. Щоб прикрити ці зяючі на тілі України рани, з одного боку і з другого, щоб зміцнити на Україні протиукраїнські промосковські елементи, при уряді ССРСР у Москві було створено спеціальний **Переселенчий Комітет**, який зайнявся „експортуванням” на Україну переселенців для залюднення вимерлих українських сел. Цим переселенцям з інших республік ССРСР давалася значна матеріальна допомога. Супроводжувати транспорти переселенців на Україну призначалися лікарі-українці. Нам відомо було, наприклад, що такі транспорти їхали тоді на Краснокутщину (Харківщина), Красноградщину (Полтавщина) і Павлоградщину (Дніпропетровщина). Крім того і в друковій з’явилася вже ціла низка конкретних свідчень про це.

Так, наприклад, до села Будьонівка, Вільшанського району Харківщини, на місце вимерлих українських родин, як це подано в матеріялі Е. Гусар, привезено було в 1933 р. 35 родин великоросів з Калузької та Рязанської губернь РСФСР.¹⁹⁷)

Згаданий передніше Сергій Фурса з Мелітопольщини у своїх свідченнях писав: „На місце вимерлих од голоду українських селян Москва прислала в Україну російських колоністів. На станції Маріупіль я побачив раз транспорт людей.

Я підійшов до них запитати, хто вони, і довідався, що їх привезено сюди на сталий побут, бо, мовляв, вимерли тутешні колгоспники. Таких транспортів приїхало тоді багато з глибини Росії. Це було в місяці березні 1933 р., коли ще навіть смертність не досягла найвищого рівня.”¹⁹⁸)

Докладно про це писав у „Свободі” й К. Омелянович у статті „Справжня мета організації Старобільської округи 1933 р.” Він розповів у ній, як у с. Гайдуківці на 327 дворів „лишилося живих лише 5 жінок, буксирна бригада райпарткому і невиконаний плян заготівлі хліба державі”. Він розказав про те, як усі, „хто ще мав силу рухатися, примандрував із села в невідоме, устеляючи шляхи своїм трупом, а більшість вимерли дома”. Він згадав, як у тій Гайдуківці по хатах і подвір'ях валявся людський труп, розкладався, як „над селом стояв сморід, бо не було кому підібрати й поховати нещасних”. І після цього додає: „не ліпше було й у селі Колмиковка. Та й не лише у цих двох селах, — **по всій Старобільщині, від Рубіжної до Мілової, від Уразового до Луганська, як і по всій Україні, трупом лежав колись працюючий люд**”.¹⁹⁹) Оці страшні наслідки голоду на Старобільщині підтверджує й О. Кейс. Він пише, що року 1932-1933 „в Старобільщині **вимирали майже поголовно всі села**”. Неушкодженими, як він каже, лишалися тільки села в яких жили переселенці з Московщини, як от Новоказанка, Астраханка, Воробійовка та інші.²⁰⁰) І от, секретаря Сватовського райпарткому Всеволожського, під керівництвом якого пильним суцільним грабунком у селян хліба організовано було на Старобільщині оте масове винищення людей, не тільки не було покарано, а у квітні 1933 р., як свідчить К. Омелянович, спішною телеграмою викликано до Москви, звідки цей вірний слуга окупантів повернувся із службовим підвищенням, „як другий секретар ще не існуючого Старобільського окружного партійного комітету і **зав. відділом переселення**”. Про саму ж організацію Старобільської округи, як каже далі К. Омелянович, оголосили пізніше. І потім він розповідає таке:

„У другій половині квітня на Старобільщину спішними транспортами прибували трактори за тракторами, автоколони Донтрансу, Союзтрансу й інших „трансів” і все це кидалося на засів степів, що стояли пустирями. День і ніч автоколони розвозили з елеваторів і складів посівне зерно по полях, а трактористи нашвидку розсівали його.

„17 травня 1933 року до двірця Сватове прибув перший транспорт нових поселенців з Тули, далі транспорт за транспортом прибували з центральних районів Росії до станцій: Сватове, Куземівка, Кистівка, Мілова й інші. Буксирні бригади (що раніше мали вишукувати у селян хліб) перелицьовано на бригади зустрічі. Станції очищені від трупів і бруду, прикрашені червоними полотнищами й величезними портретами „мудрого” та його „соратників”.

„На залізничних станціях гриміли оркестри, привезені з районів Донбасу. Кругом повно вантажних авт. У повітрі змішалися мелодії оркестрів з ревом худоби, криком птиці, людей, свистками паротягів і сиренами авт.

„Здавалося, навколо відбувається якась чортівська оргія, а то відбувалася зустріч новітніх колонізаторів. Їх перевантажували з вагонів до авт і розвозили в глибини старобільських степів, разом з усіма їхніми достатками. **Лише на сватівській станції розвантажили 75 транспортів**, а скільки їх розвантажили на інших — це таємниця Москви.”²⁰¹⁾

Про факти переселень на Україну (на жаль, не з достатньою тільки докладністю і конкретністю) принагідно згадує у „Свободі” і Володимир Петровський. При чому він підкреслює ще один момент, не відзначений іншими, — ворожу зустріч тих переселенців місцевою людністю. Він пише: „По штучному голоді 1932-33 р. на Україну почали надсилати переселенців з Московщини. Відомо, який прийом влаштувала їм решта виснаженої української людности. Українці-залізничники „пускали під насип” потяги, зокрема навесні 1933 р. близько ст. Мерефи. Прибулі у березні 1933 р. до Якимівського району за кілька тижнів всі до одного повернулись додому, бо місцеве населення палило подаровані переселенцям хати, надвірні побудови, засмічувало коолдязі й тим самим унеможливило їхній побут тут. І це все робило, не зважаючи на нелюдський терор з боку влади.”^{201a)}

Зробивши все, щоб приховати від закордону сліди жахливої трагедії, що відбувалася на Україні та на територіях інших підбитих Москвою народів, Сталін у промові на пленумі ЦК 7 січня 1933 р., роблячи підсумки колективізації, цинічно говорив: „Партія добилася того, що замість 500-600 мільйонів пудів хліба, що його заготовлялося в період переваги індивідуального селянського господарства, вона має тепер можливість заготовляти 1,200-1,400 мільйонів пудів зерна річно”.²⁰²⁾ З приводу цього виступу російський дослідник П. Берлін пише: „За час війни 1914-1917 рр., за три роки,

було вбито менше, ніж знищила сталінська колективізація. **Але сам Сталін був незвичайно задоволений**... При чому в цій доповіді, говорить Берлін, не тільки не згадувалося, звичайно, що вся ця акція Сталіна „коштувала 7 мільйонів людських існувань”, а взагалі говорилося про це в такому тоні „наче представник фабрики нових поліпшених могутніх пресів вихваляв ці преси, як такі, що видавлюють сік з буряків „цілковито”²⁰³)

Та ось закінчилася ця страшна, небувала ще в історії людства езекуція, що їй піддали на Україні мільйони людських одиниць. Проїшло кілька років і в СРСР року 1937 було зроблено перепис людности. Матеріяли цього перепису були зібрані й розроблені, але наслідки підрахунків — не оголошені.

Чому? Дехто з українців, як от, наприклад, д-р Ів. Німчук,²⁰⁴) висуває твердження, що перепис 1937 р. забраковано тому, мовляв, що він виявив віру людности в Бога. Але це чиясь побожна байка, яка тільки шкідливо заплутує питання. І оправді, хіба для того, щоб приховати віру в Бога, треба бракувати результати підрахунків кількості людности?! Результати перепису 1937 р., не зважаючи на колосальну вартість цієї статистичної операції, були забраковані тому, що вони наочно й незаперечно виявили такі величезні наслідки знищення політичним терором та штучним голодом, таке катастрофічне зменшення людности УСРР, що цього перевищення пляну не чекали, як видно, й самі організатори цієї страшної канібальської акції. Тієї акції, що інтенсивно розпочалася року 1929, а кульмінації досягла в 1932-1933 рр. Зрозуміло, що **показати світові таких результатів вони не могли**. Адже це була б ганьба на цілий світ. Це було б одверте самовизнання здійсненого ними народобивства, проведеного пляново й неухильно методично. Це було б розкриття свого дійсного страшного обличчя перед трудящими масами цілого світу. Чи могло піти на це Політбюро компартії в Москві? Звичайно — ні! А тому, щоб справу якось замазати, пущено було в обіг офіційну версію (не менш абсурдну, як і перша!), що шкідники, мовляв, переменшили під час перепису кількість людности, а через це з підрахунків матеріалів того перепису користуватися ніяк не можна. Ходила навіть чутка, що голова Держпляну СРСР Куйбишев (що саме тоді несподівано помер) поплатився своїм життям за несприятливі для Московського Політбюро наслідки пере-

пису 1937 р. та за необережне й настирливе користування з підсумків того перепису в надрах партії й уряду.

На 16. 1. 1939 р. було призначено й проведено новий перепис. Керували ним інші люди й під спеціальним доглядом і, очевидно, дотримуючися спеціальних інструкцій. Але наслідки й цього перепису не були оголошені у вигляді розгорнутих даних. Надруковано було лише загальні підсумки по Україні в цілому і показано без деталізації кількість людности по найбільших містах України. Чому так? Адже матеріяли перепису 1926 р. були розроблені, й розроблені особливо детально. Наслідки опрацювання переписних матеріялів 1926 р. надруковані в багатьох томах, і кожен громадянин може знайти відомості про той чи той адміністративний район України й дізнатися, скільки в тому районі на момент перепису було людности і як тая людність розподілялася на різні групи: статтеві, вікові, професійні, національні тощо. Навіть матеріяли **дефектного** перепису 1920 р. (цьому переписові заважала збройна боротьба з повстанцями на Україні, яка спричинилася подекуди до загибелі заповнених вже переписних бланків) все ж таки були досить детально розроблені ЦСУ УСРР і надруковані в кількох томах. Чому ж не дано всього того, що за попередні переписи, про перепис на 16. 1. 1939 р., який проведений був за цілком нормальних умов? Чому оголошено було тільки загальний підсумок по Україні, та ще виділено з того числа тільки цифри людности по великих містах? **Чому не дано розгорнутих підсумків по адміністративних районах або, принаймні, детальних підсумків по областях?** Відповідь на це може бути лише одна: та тому, що підсумкові дані були занадто грубо сфальшовані у бік збільшення, щоб приховати велику загибель людей на Україні, і надрукування розгорнутих деталізованих даних по областях (а тим паче по районах!) зразу ж виявило б усі темні махінації фальшивників. Цих бо темних махінацій не можна було б тоді приховати від людей, що вміють читати статистичні таблиці, вміють аналізувати їх. Тому то наслідки підрахунків перепису української людности на 16. 1. 1939 р. й були оголошені у вигляді загального підсумку по Україні. При чому, як не старалися „підправляти” підрахунків перепису на 16. 1. 1939 р. „екстраполяціями” й „інтерполяціями”, все ж не змогли показати в межах УСРР людности більше, як її було на 17. 12. 1926 р.! Вона, за офіційно оголошеними даними, виявилася стабіль-

ною. Так, принаймні, показував перший варіант загального підсумку людности в УСРР, що його було перед другою світовою війною надруковано в „Комуністі”, органі ЦК КП(б)У.

Отак цілою системою різноманітних заходів московські окупанти намагалися затерти сліди величезного злочину народовбивства, здійсненого на територіях пригнічених народів, а найбільше — на Україні. Їм ішлося, щоб зовнішній світ, а найголовніше — пролетарські маси поза кордонами СРСР, будь-що-будь не дізналися про правдивий стан речей на окупованих Москвою землях.

г) Скільки знищено на Україні людей

Скільки ж загинуло на Україні людей від цієї кількарічної терористичної акції московських окупантів? Спробуємо відповісти на це, ґрунтуючися на тих даних, що їх офіційно оголошено владою.

Великоросів на день перепису 17. 12. 1926 р., за даними статистичних довідників, було 77,5 млн., а на день перепису 16. 1. 1939 р. їх зареєстровано вже 99 мільйонів. Отож, за 12 років і один місяць їх збільшилося супроти 1926 р. на 27,7%.*) У межах же УСРР, за даними, що їх друкувало ЦСУ УСРР, людности на 17.12. 1926 р. було 28 мільйонів. Якщо приложити поданий передніше відсоток приросту великоросів (27,7%) до населення України (яке, до речі, раніше давало фактично більший за великоросів пересічно-річний відсоток природнього приросту) то ми матимемо на 16. 1. 1939 р. обчислену кількість людности УСРР близько до 35,7 млн.

*) Василь І. Гришко у добре в цілому написаній брошурі “Дві російські акції — одна українська відсіч” (Вид. ДОБРУС, Нью Йорк, 1951) на стор. 15 пише, що “між двома переписами кількість росіян в СРСР збільшилася на 22 мільйони або на 13%”. Зазначений тут відсоток приросту росіян є явною помилкою, що її, як видно, не спостеріг автор. Крім того, автор подає, що українців року 1926 було 31 млн. (за Мал. сов. енциклопедією) і року 1939 — 28 млн., і він робить висновок, що між двома переписами українців “зменшилося на три мільйони, або на 10%”. Тут теж непорозуміння. У “Малій советській енциклопедії”, як видно, для року 1926 подано 31 млн. загальної етнічної української людности в цілому СРСР, тоді як 28 млн. для 1939 р., що їх бере для порівняння В. І. Гришко, це є загальна кількість усієї людности в УРСР без розподілу на етнічні групи. Отже, порівнювати ці дві цифри не можна, бо вони визначають різний зміст. І що наш здогад є тут вірний, видно з того, що й польський дослідник Ст. Скушпек, користаючися з офіційних советських джерел у фаховій статті подає для 1926 р. загальну кількість етнічної української маси в цілому СРСР в кількості 31,2 млн. осіб.²⁰⁵⁾

осіб. А за даними, що їх було перед другою світовою війною оголошено в „Комуністі” (орган ЦК КП(б)У, на 16. 1. 1939 р. в УСРР зареєстровано всієї людности тільки 28 млн., як це було й року 1926. Отже на 7,7 млн. осіб менше, рівняючи з поданим передніше обрахунком.

С. Сосновий у великій обґрунтованій статті („Правда про голод на Україні в 1932-1933 рр.”), ґрунтуючися на інших, аніж подано передніше, офіційних варіантах кількості людности в УСРР, обраховує **нестачу людности на Україні між двома переписами в кількості 7,5 мільйонів**. Він пише, що на 17. 12. 1926 р. на Україні (за даними „Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України”, Харків, 1939 р.) було 29,042,900 осіб людности. Приймаючи щорічний приріст населення в 2,36% (це пере-сично-річний приріст на Україні за період 1924-1927 рр. за даними того ж „Збірника”), можна, як він каже, за формулою складних відсотків вирахувати, що на 1 січня 1939 р. мусіло б бути в УСРР за цілком нормальних, звичайно, умов — 38,426,000 людности, а „Збірник” показує її на 16. 1. 1939 р. в кількості 30,960,200 осіб, себто — **на 7,465,000 осіб менше.**²⁰⁶)

Ця нестача — це наслідок голоду 1932-1933 рр., розстрілів та інших видів репресій, це наслідок загибелі живих людських істот і зменшення природнього приросту населення.

Треба відзначити, що дехто з неукраїнців, обчислюючи втрати не всієї людности УСРР (без розподілу на етнічні групи), як зробили це ми передніше, а лише самої української етнічної групи в цілому ССРСР, подає ці втрати між двома переписами (1926-1939) в кількості 7-8 млн. осіб.

Так, наприклад, старий російський емігрант-публіцист Н. С. Тімашов у великій статті під наголовком „Обречена ли Россия?” (написаний в 1947 р. проти висновків Г. Федотова, автора праці „Судьба імперій”), якій він, Тімашов, надав виразне протиукраїнське спрямування, говорить, що кількість українців від перепису 17. 12. 1926 р. до перепису 16. 1. 1939 р. зменшилася на 7 мільйонів. Спирається він у своєму твердженні на аналізі Ф. Лорімера, „автора, — як він каже, — прекрасної книжки про населення ССРСР”. При чому він за Лорімером твердить, що це зменшення українців на 7 млн. відбулося в значній мірі в наслідок того, що кілька мільйонів українців (це за 12 років!) асимілювалося з великоросами. Він пише:

„Щоправда, спадає на думку пояснити зменшення числа українців (рівняючи перепис 1939 р. з переписом 1926 р.) голодом 1932-1933 рр., що був особливо жорстокий на Україні (він пише, власне, тенденційно: „на Півдні Росії”). Але смертями від голоду всього зменшення не покрити. На долю українців таких смертей могло припасти не більше за три мільйони із загальної кількості в 5,5 млн. за підрахунком Лорімера. Таке зменшення (себто: на три мільйони) цілком мало бути покрите природнім приростом української людності за роки між двома переписами в наслідок великого відсотку народжень, що на Україні увесь час майже точно відповідав середньому по ССРСР”. Але цього не трапилося і тому Тімашов твердить, що „значна частина цієї нестачі має бути віднесена за рахунок переходу в іншу етнічну групу, якою могла бути тільки великоруська”. І додає: „За всіма даними, цей процес, що за короткий час охопив близько чотирьох мільйонів українців, відбувся переважно на північній Україні українського розселення: в бувшій Курській і Воронізькій губ., та на його східному кінці, зокрема в Донеччині”.²⁰⁷)

Так само й польський дослідник Ст. Скушпек, що також виявив у своїх висновках деякі протиукраїнські тенденції, обчислюючи втрати української етнічної маси в цілому ССРСР у кількості 8,2 млн., каже, між іншим, що з того числа 2,5 млн. осіб вимерло в 1932-1933 рр., 1,2 млн. знищено куркулів і 4,5 млн. русифіковано за час від 1926 до 1939 р., а з цієї останньої кількості в самій УСРСР зрусифіковано 1,5 млн.²⁰⁵)

Отже, за Тімашовим—Лорімером виходить, що перепис 1939 р. виявив недостачу українців у 7 млн., але з тих семи мільйонів од голоду загинуло лише 3 мільйони українців, а решта 4 млн. „перейшла до іншої етнічної групи”, добровільно оголосивши себе під час перепису 1939 р. росіянами.

Штучність і тенденційність цього пояснення у Тімашова стає занадто ясною вже із самого протиукраїнського спрямування його великої статті. Непевність свого обґрунтування відчував, мабуть, і сам Тімашов, бо в кінці зацитованого уривку для забезпечення себе додав: „Оголошені досі статистичні відомості недостатні для остаточного висновку з приводу цього часткового питання”. Але допустимо, що ми приймаємо твердження Тімашова (як і Скушпека) за обґрунтоване. Чим тоді пояснити, що українці виявили таке раптове й масове стремління, таке непереможне воління до

асиміляції? Адже справа стосується не одиниць, сотень чи тисяч, що можна було б визнати за нормальне, а **чотирьох мільйонів людей і то на протязі 12 років!** А це ж становить 14% до загальної кількості людности на Україні! І чому такого яскравого тяжіння серед українців до асиміляції з великоросами не було виявлено раніше?

Адже, коли б таке тяжіння до асиміляції з великоросами було й раніше і йшло б такими темпами, то українців давно вже не було б, по них і слід загинув би.

Крім того, а якже інші національності? Чи й вони виявили таке, як українці, ненормальне, раптове й масове бажання асимілюватися, перейти до великоруської етнічної групи? Нарешті, такий масовий мільйоновий (самих українців 4—4,5 млн.!) доплив асимільованих до великоруської етнічної групи протягом 12 років мусів би помітно збільшити за цей час відсоток приросту великоруської етнічної групи, а цього, чомусь, цифри двох переписів при порівнянні не виявляють. Але особливо наочно виявляється необгрунтованість твердження Тімашова і Скшипека про цю раптову, добровільну й масову асиміляцію українців тоді, коли ми візьемо окремо територію УСРР, бо обрахунки Тімашова і Скшипека, як ми сказали, стосуються самих українців як етнічної маси у цілому ССРСР. А взявши окремо територію УРСР без розподілу на національності (себто: українців, що творили 80%, росіян і всіх інших) і без врахування територій заселених українцями у Вороніжчині й Курщині (тих територій, що на них Тімашов ставить, як ми бачили, основний наголос, але які одірвані були Москвою від суцільного українського етнічного масиву ще року 1923. при створенні УСРР і віддані до складу РСФСР для русифікації) ми, як уже ілюстровано було передніше, **все ж виявляємо нестачу людности в УРСР в 7,5-7,7 мільйонів осіб.**

Де ж поділася така кількість? Пояснити цього ніякою асиміляцією не можна, бо при асиміляції люди не зникають, а переходять тільки до інших етнічних груп. А ми ж тут виявили нестачу в цілій УРСР. Пояснити в достатній мірі всю цю нестачу вивезенням людности з України також не можна, бо зараз після голоду 1932-1933 рр. на Україну було привезено і поселено, як ми вже знаємо, масу неукраїнців, що їх перепис 1939 р. порахував як людність УРСР. Оці привезені на Україну осадники на місце вимерлих українських селян і творили, певно, оті 1,5 млн., що їх Ст. Скшипек вважає

за українців, які за цей короткий період піддалися, ніби, асиміляції з великоросами.

Отже, нестача більш як семи мільйонів людей була наслідком не переважно якоїсь там раптової асиміляції українців, за твердженням Тімашова-Лорімера, а також Скшипека, а виключно наслідком низки передніше змальованих вже терористичних заходів московської окупаційної влади та організованого нею голоду. Себто — **наслідком традиційних заходів, що їх вживав московський уряд з найдавніших часів.** Згадаймо тут для прикладу те, що колись писав російський академік А. Н. Пипін: „У крайніх випадках, як у Новгороді, московська влада допомагала об'єднанню звичайним винищенням людности, що не піддавалася, виведенням тубільців і переведенням на їхні місця московських жителів, встановленням московських порядків, управління, побуту”...²⁰⁸)

І чи не бачимо ми продовження цієї традиційної жорстокої терористичної московської політики, застосовуваної до тих, що „не піддаються” у всіх тих фактах, що вже подані передніше, та в цьому описі пленуму ЦК КП(б)У й Харківського Обкому партії на початку 1933 р., в момент масового вимирання людей на Україні, що його дав А. Височенко? Він пише:

„Павло Петрович Постишев виступив на об'єднаному пленумі ЦК КП(б)У й Харківського обкому партії перших днів 1933 р. Слухали його жінки й чоловіки, професори й інженери, господарники, письменники, журналісти, партійні працівники. На сесії, в президії, сиділи члени політбура ЦК КП(б)У. Постишев з явною насолодою ганьбив та паллюжив усіх і вся на Україні, а найбільше самих учасників пленуму. Звертаючися у бік президії, він зловтішно кинув:

— Я маю від товариша Сталіна повноваження в разі потреби вас усіх пересадити (до в'язниці) або розстріляти!”...

І далі автор інформації-спогаду про цей пленум, очевидно, як учасник того зібрання, продовжує:

„Ось чим, наприклад, не раз хвалився колишній секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У Строганов:

— Одноосібники тільки починають орати, а ми їм уже підсовуємо пляни здачі хліба, виходячи з найвищих показників можливої врожайности. Тягнуться вони з останніх сил, хліб віддають, а до колгоспів не пишуться. Тоді ми їх припікаємо ще „зустрічним”, тобто — додатковим пляном. Ви-

конують і його. Цього ж разу ми видали постанову: в чийому зерні буде знайдено „кузьку” (сільсько-господарського шкідника), той має віддати державі ще половину воєї кількості збіжжя, що він уже здав порядком плянових та понадплянових хлібозаготівель. Не завдаючи собі зайвого клопоту з перевіркою, ми оголосили, що в зерні всіх без винятку одноосібників виявлено „кузьку”. Тією „кузькою” ми викачали в селян не тільки увесь урожай, а й більшу частину посівного матеріалу. Вони тепер свій хліб можуть їсти лише тоненькими скибочками . . .

Постишев зле усміхається:

— Ти опортуніст, Строганов. Треба, щоб і тоненьких скибочок не було!

— Як же зовсім без хліба? — почулася репліка з залі.

— Хто там ворожою агітацією займається? — скипів кремлівський можновладець. — Кому там захотілося тундру зубами гризти? Я кажу, — продовжував Постишев, — хліб у селян треба забрати цілком, до останньої зернини. Може тоді вони наберуться розуму і підуть до колгоспів” . . .²⁰⁹)

Звичайно, сенс жорстокості цієї акції був не в тому, щоб загнати селян до колгоспів. Це говорилося тільки для того, щоб запаморочити голови партійній масі на Україні. Основне було — винищити масу непокірної людности України і нагнати жаху на решту; частину переселити до незалюднених просторів РСФСР для колонізації, а на Україну вселити достатню кількість московських осадників, щоб мати тут найнадійніші „очі й вуха”. І завдання це блискуче було виконано: в УРСР винищено більш як сім мільйонів людей і, **за всіма даними, переважно вже членів колгоспів**. Як же можна твердити, що система отих жажливих репресій в УРСР була вжита московськими окупантами з метою, перш за все, загнати людність до колгоспів? Для чого ж тоді треба було нищити колгоспників? Ні! Ці репресії, що від них загинули мільйони людей — чоловіків і жінок, старих і дітей — були, перш за все, дикунською помстою московських окупантів. Вони були продиктовані бажанням винищити якомога більше людей і в такий спосіб зломити раз на завжди опір людности окупованої української території.

Нарешті, висвітлюючи дуже важливе питання про кількість нестачі людности на Україні, що її виявили офіційні дані перепису на 16. 1. 1939 р., та про **причини тої нестачі**,

не можна не згадати й твердження другого старого російського емігранта й дослідника — С. Шварца. У своїй докладній праці „Демографіческое лицо Росії” він констатує наявність в ССРСР „демографічної катастрофи”. Він пише, що раніше „про розміри цієї катастрофи можна було лише неясно догадуватися, і тільки оголошення підсумків перепису 1939 р. дозволило створити про цю катастрофу ясніше уявлення. Досить, — каже він, — нагадати, що автори першого п'ятирічного плану, виходячи з відомостей про рух людности в середині 20-их років, робили обрахунки людности ССРСР на 1 квітня 1928 р. в 151,3 млн. і на 1. 4. 1933 р. 169,2 млн. При таких темпах руху людности, кількість її на початок 1939 р. мала б була досягти, навіть і при деякому затриманні природнього приросту, кількості не меншої за 185 млн.” Проте перепис на 16. 1. 1939 р. виявив у ССРСР людности тільки 170,5 млн. І С. Шварц каже: „Цієї нестачі, можливо 14-15 млн. (по цілому ССРСР), не можна пояснити самим лише рапто-вим скороченням народжень в кінці 20-их років і, можливо, на початку 30-их. Мабуть, — каже він, — коло половини цієї нестачі треба віднести на рахунок отієї „демографічної катастрофи”, себто — голоду.²¹⁰)

У цій статті С. Шварц, як бачимо, половину величезної нестачі людности в ССРСР, обрахованої ним на 16. 1. 1939 р. в кількості 14-15 млн. осіб, пояснює наслідками голоду, а другу половину нестачі — скороченням народжень. (До речі, зауважимо тут, що, за твердженням С. Шварца, від голоду в ССРСР загинуло щось із 7-8 млн. осіб, супроти 5,5 млн., про які пише Тімашов за Лорімером).

Важко, звичайно, заперечувати проти того, що нестача людности на 16. 1. 1939 р. сталася не тільки в наслідок вимирання живих людей, а й у наслідок скорочення народжень. Це є факт. Але не можна погодитися з поясненням причин цього скорочення, що їх він дає для УРСР. Він каже, що відомості про народження, смертність і природний приріст для Європейської частини ССРСР були опубліковані по 1927 р., для РСФСР та Білорусі — по 1929 р. і лише для України були надруковані відомості кінчаючи 1930-им роком. І він подає далі таку табличку цього руху для України, зазначаючи, що до 1929 р. включно він взяв відомості із доповіді члена академії УРСР М. Птухи, а для 1930 р. доповнив із „Статистичного щорічника Ліги Націй”.

Природний рух людности на Україні (УРСР) за 1925-1930 рр.
(На кожну тисячу припадало)

	Роки:					
	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Народжень	42,7	42,1	40,3	38,1	34,2	30,1
Смертей	19,2	18,1	17,8	16,6	17,2	16,2
Природний приріст ..	23,5	24,0	22,5	21,5	17,0	13,9

Подавши цю таблицьку, яка виявляє безупинне зменшення природнього приросту людности на Україні в період між 1925-1930 роками, С. Шварц пише: „Зниження народжень спостерігалось в той час по всіх вікових жіночих групах. М. В. Птуха в доповіді про „Людність України до 1960 року”, що її він прочитав на 19-ій сесії Міжнароднього Статистичного Інституту в Токіо в 1930 році, подав дуже показову таблицю руху народжень на Україні в розподілі на вікові жіночі групи. Ця таблиця — я (каже С. Шварц) цитую її у дуже скороченому вигляді, — показує, що з 1925 по 1929 рр. кількість народжень на 1,000 жінок у віці від 15 до 19 років скоротилася на 8%, у віці від 20 до 24 на 19%, у віці від 25 до 29 років — на 26%, в наступних чотирьох вікових групах відповідно на — 24%, 27%, 31% і 39%. Це були незвичайно тривожні дані”.

„Не доводиться, — каже С. Шварц далі, — пояснювати падіння народжень загостренням нестатків людности: друга бо половина 20-их років — до 1928 включно — як раз була в СССР періодом помітного підвищення життєвого рівня широких народніх мас, що був незвичайно низився в перші роки революції, а погіршення (цього життєвого рівня), що почалося в 1929 р. набуло різких форм лише в 1930 р. Отже, ледве чи могло, — каже він, — так блискавично відбитися на природньому русі людности. Пояснень раптового зниження народжень у другій половині двадцятих років треба, мабуть, — каже він, — шукати в тому розпаді статевої моралі, що є характерна для періоду розпаду старої сім'ї, мабуть, у поширенні — в дуже примітивній формі — практики попередження вагітності і особливо в широкому розповсюдженні абортів, цього специфічного сурогату регулювання народжень в російських умовах. На порозі 30-их років цей розвиток досяг, мабуть, свого апогею. Але в цей час із крайною трапилася нова демографічна катастрофа, можливо, не менш страшна, ніж пережита вже на початку 20-их років.

Примусова колективізація і наступний за нею голод привели до величезного збільшення смертності і, як видно, до абсолютного зменшення людності.”

І далі С. Шварц кінчає своє пояснення так: „Та ось пройшов голод і життя в колективізованому селі почало входити в береги. І дуже швидко виявилось, що небезпека демографічного занепаду, яка постала перед країною наприкінці 20-их років, відступає на задній плян, що розпад статеві моралі, який супроводив руйнування старої сім'ї, був лише тимчасовий, що в країні починає швидко вироблятися нова, здорова статева мораль” . . . І т. д.

Ми не будемо сперечатися проти того, що моральний занепад в СРСР був, **бо його посередньо чи безпосередньо культивувала сама центральна московська влада** цілою системою заходів, що їх вона вживала для підтримання своєї диктатури. Про цей моральний занепад ясно свідчили деякі судові процеси на Україні, що про них до 1930-их років (поки про такі речі не було заборонено друкувати) іноді, як ми пригадуємо, подавалися інформації в „Комуністі”. Про це ж саме свідчила й особливо кричуща справа в самій Москві з одним із „колишніх бакинських комісарів”, що в 1935-1936 р. силою обставин потрапила на сторінки московських „Известий”, в яких з приводу неї вміщено було цілий „подвал” — велику статтю. У цього „колишнього бакинського комісара”, а в той час (1935-1936 р.) великого советського достойника в Москві, в записній книжці виявлено було, наприклад, коло **півтисячі** адрес жінок, що з них цей сатрапціник, у наслідок своєї могутності через високе становище в диктаторському советському апараті, з одного боку, а з другого — в наслідок звичайнісінької людської беззахистності „сірої маси” у тій же диктаторській системі, мав змогу користуватися, як із свого розсипаного по Москві гарему. Про цей же моральний занепад, культивований московською владою свідчить також і те, що ідеалом для виховуваних і вихователів проголошений був морально покалічений агентурою влади і перетворений на сексота малий учень — Павлик Морозов. Але цей моральний занепад (обсяг і глибину якого, щоправда, важко зараз окреслити і є небезпека перебільшити) **був загальний** і стосувався він і Великої Росії (РСФСР), як і інших складових частин СРСР. Чому ж тоді цей моральний занепад, що про нього пише С. Шварц, не затримав природнього приросту людності у самій

Великоросії, де ми маємо навпаки — нормальне збільшення людности за час між двома переписами на 27,7%, а на Україні, скажімо, цілком затримав цей нормальний приріст? І де це видно, щоб занепад моралі мільйонів людей враз потім, за якусь пару-дві років, як твердить С. Шварц, зник, перестав діяти? Ми вважаємо Шварцове пояснення занепаду природнього приросту людности на Україні за цілком не обгрунтоване.

Справжня причина занепаду природнього приросту людности на Україні, що її ілюстровано було передніше табличкою, полягала в іншому. Вона полягала в тому посиленому терорі, що його протягом цілої низки років, усе збільшуючи й збільшуючи, запроваджувала на Україні (як і на інших підбитих територіях) московська окупаційна влада через своїх агентів. Цей терор примушував значну кількість селян тікати з сел до міських промислових центрів, щоб там, загубившись серед маси робочого люду, уникнути переслідувань. І якщо на 1. 1. 1927 р. в містах УРСР жило 17% всієї людности, а в селах — 83%, то за даними на 1. 1. 1939 р. міська людність становила вже 36%, а сільська тільки 64%! При чому це відбулося не враз, про що свідчать такі дані про розподіл в УРСР людности між містом і селом за низку років даного періоду:

Людність УРСР в тисячах осіб ²¹¹)

Дата	Місто	Село	Разом
1. 1. 1927	4,930	24,110	29,040
1. 1. 1929	5,350	24,900	30,250
1. 1. 1931	6,490	24,910	31,400
1. 1. 1933	7,160	24,740	31,900

Аналізуючи ці дані, ми бачимо, що міська людність за час з 1. 1. 1927 до 1. 1. 1929 збільшилася на 8,5%; за час з 1. 1. 1929 до 1. 1. 1931 ще на 21,3%; за час з 1. 1. 1931 до 1. 1. 1933 знову на 10,3%. І це в той час, коли кількість людности на селі, відносно зменшуючися, в абсолютних числах лишалася майже стабільною, а на 1. 1. 1933 р. виявляє навіть у тих абсолютних числах зменшення.

Але ці відомості стосуються цілої України. Значно яскравішу картину цього процесу втікання української людности із сел до міст, до промислових центрів, змальовують дані по окремих округах. Так, за відомостями тої ж „Енциклопедії

Українознавства” найбільший приріст за час з 1. 1. 1927 р. до 1. 1. 1939 р. виявили області: Сталінська на 91%, Крим на 58%, Луганська на 44%, Дніпропетровська на 27%, Запорізька на 17%. Це області, в яких, окрім сільського господарства, дуже розвинена промисловість, переважно здобувна: кам'яновугільна, залізнорудна, манганорудна. Зменшення ж людности виявилось в сільськогосподарських областях: у Полтавській на 16% (чи не в наслідок отих **масових кровавих провокацій** органів ГПУ-НКВД, про які розповідалося в розділі 14, п. „в”?), у Кіровоградській на 12%, у Сумській на 9% і Вінницькій на 7%.²¹³)

Ілюстрацію ж того, як жилося у цих мандрах втікачам із села, змальовує Іван Климко у своєму оповіданні, вже згаданому раніше, до якого ми й посилаємо читача. Ясно, що таке мандрування по Україні **мільйонів селян**, гнаних жахом урядових переслідувань, **не могло сприяти нормальному приростові української людности**, і це наочно показала передніше подана табличка „Природнього руху людности на Україні”, запозичена із статті С. Шварца. Цей занепад природнього приросту людности в УРСР так само, як і масове вимирання в 1932-1933 рр., все це — наслідки одного й того ж: різноманітних терористичних заходів московської окупаційної влади, все це лежить на совісті Московського Політбюро на чолі з Сталіном.

Але згадану передніше нестачу 7,5-7,7 млн. людей в УРСР ми виявляємо тоді, коли приймаємо, що офіційно показана для України кількість людности на 16. 1. 1939 р., відбиває правдивий тодішній стан речей. Якже ж згадати, що окупанти кількість людности на Україні на 16. 1. 1939 р., з метою замаскувати величезну загибель, **подали навмисно перебільшену**, а, крім того, як взяти до уваги, що в кількість людности в УРСР на 16. 1. 1939 р. враховано також масу переселенців, щойно привезених на Україну для заселення вимерлих в 1932-1933 рр. сел — а кількість цих переселенців „Е.У.” обраховує з обережністю в один мільйон,²¹³) — то передніше обчислену **нестачу отих 7,5-7,7 млн. треба визнати за мінімальну**. Насправді ж ця нестача була, як видно, значно більша. І один з дослідників цього питання у великій статті, надрукованій у „Народній Волі”, безспідставно обчислює її в кількості 10,3 млн. осіб.²¹⁴)

Кілька років тому в одній статті ми вже згадували про те, що в Харкові, в Держпляні УРСР (до складу якого вхо-

діло тоді УНГО — республіканський статистичний орган) ще на самому початку 1933 р., себто — **за кілька місяців до кульмінаційної точки голодової катастрофи**, в одному з місць загального користування, чиясь рука (треба думати, що людина, яка добре знала засекречені підсумки статистики загиблих на Україні від голоду й терору людей) написала хемічним олівцем: „**Мерзотники! Вони знищили вже шість мільйонів людей**”.

Цей анонімний напис, що його довго ніхто не стирав, — хоча його безперечно бачили й читали партійці і професіонали-сексоти типу Пульвановського, — був для когось, мабуть, єдиним способом висловити прилюдно свій жах, своє глибоке обурення, свій безсилий протест. Не стирали ж цього цілком ясно й розбірно зробленого напису тільки через те, треба думати, що правдивість його твердження розумів кожен, навіть сексоти. І не цей, здавалося б, зухвалий напис тоді вражав та притягав до себе увагу, а вражала й притягувала увагу жива дійсність. Адже людність Харкова — тодішньої столиці УРСР — **щоденно** бачила страшні ілюстрації до цього твердження. Скрізь, не виключаючи й центральних вулиць міста, валялися страшні й забруднені кістяки людей, обтягнуті шкірою. Одні з них мовчки й благально простягали руки до перехожих, інші вже нічого не просили, а в судорогах конали коло ніг тих перехожих, а ще інші, попрощавшись з суворим життям, лежали холодні й нерухомі. Все це були селяни, що в них силою одібрано було хліб, і тепер вони забрели до столиці шукати собі порятунку від голоду, а знаходили — смерть.

Таким чином, якщо **на початку 1933 р.** можна було, стоячи коло джерел статистики УРСР, говорити про **6 мільйонів** загиблих від терору й голоду, то до літа того самого 1933 р. ця цифра безперечно мусіла значно збільшитися. Адже відомо, що загибель людей од голоду досягла найвищої точки вже пізніше, навесні того 1933 р. С. Сосновий у переднійшій згаданій вже своїй статті обчислює, що в ці місяці щоденно вмирало 23,000 душ. Отож, за якихось три місяці, скажімо, могли вмерти 2,000,000 осіб. Тому не буде великої помилки, коли ми припустимо, що живих людей знищено було на Україні (УРСР) не 4,8 млн., як обчислює С. Сосновий (цілком справедливо підкреслюючи при цьому, що й ця цифра є страхітлива!), а близько 7 мільйонів, а може навіть трохи більше. Решта нестачі людности в УРСР — це

зменшення природнього приросту в наслідок з'ясованих передніше причин та депортацій з України.

Усі ці міркування дають нам підстави твердити, що й автори розділу „Рух людности” в „Енцикл. Українознавства”, подаючи, що від голоду на Україні загинуло тільки 2-3 млн. людей, від репресій 1 млн. та вивезено з України, заслано тощо 2-3 млн., а разом 5-7 млн.²¹⁵) були занадто скромні у своїх висновках і **переменшили** дійсні втрати людности в УРСР за період 1926-1939 рр.*)

Оці загальні висновки щодо величезних в період до 1939 р. розмірів загибелі живих людей в УРСР (понад 7 млн., що становить понад 25% до кількості, зареєстрованої тут переписом 1926 р.) яскраво ілюструють і відомості про окремі села, що з'явилися в друкові. Так, наприклад, Степан Федорівський, подаючи відомості про Стару Прилуку на Вінничині, яка мала колись 5,000 жителів, зазначає, що за даними, які здобув він од секретаря сільради, у червні 1933 р. зареєстровано було 867 померлих та 480 пропавших без вісти. Отже загибель людей од голоду становить тут 27% загальної кількості.

Інші села на Україні втратили тоді 50% своєї людности. До цього висновку, скажімо, ми приходимо аналізуючи подані вже передніше відомості про село Будьонівку, Вільшанського району на Харківщині, що їх ми одержали від Е. Гусар. Адже поданий у тих відомостях конкретний реєстр загиблих охоплює одну третину господарств. **Але реєстр цей не повний.** Він бо стосується лише тих, що їх безпосередньо знали і їхні прізвища могли згадати обидва складачі реєстру. Крім того, у тому реєстрі подано відомості лише про тих, що загинули від голоду в самому селі Будьонівці або поблизу нього. Але, як свідчили складачі реєстру, — було чимало й таких, які загинули голодною смертю десь далеко

---

*) До речі, ці ж автори про голод, між іншим, пишуть так: „Голод почався восени 1932 р., але особливої гостроти дійшов навесні 1933 р. Він охопив головне УРСР, менше — Північний Кавказ, Курщину й Вороніжчину, Нижню Волгу, Крим і Казахстан, себто землі частково заселені українцями. Не було голоду на сutorосійських землях, які харчувалися українським хлібом, не було його на Білорусі.” („Е.У.”, ст. 152). Із усім цим можна погодитися, окрім твердження, що „голод почався восени 1932 р.” Фактично голод в УРСР почався вже восени 1931 р., а навесні 1932 р. були вже численні трагічні випадки загибелі людей. Влітку 1932 р. голодні люди почали зрізати ледве стиглі колоски хліба. Це явище набрало масового характеру й стало відоме в Москві. І центральна московська влада видала у відповідь на це закон від 7. 8. 1932 р. Тоді вже, з осені 1932 р., голодна смерть в УРСР починає косити людей масами.

од свого села: по-під тинням великоруських сел Курщини, по залізничних станціях, у місті Харкові на вулицях, коло хлібних розподільників (у яких хліб видавався міським жителям і тільки на картки) тощо. Ті нещасні позаходили туди в розпачливих пошуках рятунку від страшної повільної голодної смерті. Оцих зниклих по-за селом до того реєстру не було вписано тому, що про їхню загибель не було точних відомостей, хоча додому вони й не повернулися.

Так само інший свідок цієї голодової трагедії, автор статті „Як катовано село”, що її ми вже цитували на початку книжки, про своє село Медвин на Київщині, яке на початку революції 1917 р. мало 12,000 людности, пише:

... „А потім в 1932-1933 роках цілі вулиці, переважно комнезамівські, геть чисто спустіли. Трупні голодних по декілька днів валялися по хатах і на вулицях. Померлих хоронили селяни в себе по городах, бо не було кому копати ями і віднести покійного на цвинтар. Хто був відважніший, той їздив по хліб до Москви чи до Ленінграду або тікав до міста чи Донбасу. А потім в 1937-38 р. забрали решту петлюрівців, що звалися тепер „ворогами народу”. Медвин занепав. Садки сплюндровано, оселі спорожніли. Людей зменшилося до 5-6 тисяч”...²¹⁶⁾ Отже й тут ми маємо втрату не менше за половину людности.

Ще інші села, як от згадане передніше село Благодатне, Вовчанського району на Харківщині, вимирали на дві третини. Але були й такі села, що повимирали майже цілком. До таких сел цитований вже раніше К. Омелянович зараховує Гайдуківку, Колмиківку та інші села Старобільщини. Це ж саме про Старобільщину підтверджує й О. Кейс, про що також вже згадано було передніше.

Так само Степан Федорівський у своєму свідченні пише: „У селі Брицькім, Липовецького району, Вінницької обл., залишилося на весну 1933 р. кількадесят людей із 4,000. Одних вивезено до Сибіру, інші вимерли. Село і навколо поля позаростали бур'янами. Пізніше советська влада заселила його людьми з інших околиць.”²¹⁷⁾ На жаль, свідок не зазначає, з яких саме околиць.

Наш давній знайомий Х. Р-їнь розповідав нам про те, що, як йому добре відомо, цілком вимерли село Сморожчина, близько від Полтави, і колишня слобода Олешня між Охтиркою та Лебедином, яку йому довелося проїздити навесні 1933 р. Про цю ж саму Олешню згадує й Лев Орлигора

(Силенко). Він пише: „У селі Олешня (Харківщина) з півтори тисячі мешканців живих лишилося тільки один шістьдесятдворічний старець. Всі були винищені голодом.”²¹⁸)

Велика слобода Мурахва на Богодухівщині, Харківської області, як нам улітку 1933 р. розповіли селяни на ст. Максимівка (близько Богодухова), між якими був і один мурахв'янин, майже вся вимерла, лишилося всього кілька родин.*)

Це лише кілька конкретних ілюстрацій, що їх нам пощастило зібрати, опрацьовуючи дану тему, які, проте, досить добре ілюструють загальні висновки, що їх зроблено передніше на підставі аналізу даних переписів, про величезну загибель людності в УРСР.**)

Роблячи передніше поданий обрахунок загиблих від терористичної народовинищувальної акції московських окупантів, ми трималися меж УРСР. Але треба додати тут, що московська большевицька влада нищила українську людність, „що не піддавалася”, не тільки в межах офіційної УРСР, а й по-за ними. Такому винищуванню підпали, наприклад, нащадки колишніх запорожців, які після зруйнування російським урядом Січі на Дніпрі, оселилися на Кубані й на Чорноморщині. Про це нищення ми вже раніше переповіли докладне повідомлення у цій справі росіянина Денісова (див. розд. 15). Тут же для ілюстрації згадаємо ще й свідчення кубанської козачки, яка втекла з батьківщини, де большевицький режим знищив увесь численний її рід. У книзі своїх спогадів вона пише:

„Для ще більшого приборкання населення в році 1933 влада по багатьох селах України й по станицях Кубані відбрала до зернини все, що надавалося до поживи. По багатьох селищах лишилося не більше за 10% людности.

„У тунелях „Чорноморщини”, що були зроблені для спроектованої тут за царя залізниці — повно голодних. Вони утекли з Кубані й України. Вдень вони, де могли, працювали

---

*) Мурахва, до речі, року 1918, як пише О. Ган у книзі „Трагедія М. Хвильового” (ст. 26), відзначилася тим, що повстала проти большевицьких наїзників. Очолив це повстання український соц.-рев. Т. М. Пушкар, а за начальника штабу у нього був Микола Хвильовий. „Мурахв'янська республіка” довго тоді чинила опір окупантам. І Мурахві, як видно, цього не простили...

**) На громадському й національному сумлінні української політичної еміграції ще й досі лежить не виконаний, на жаль, обов'язок пильно серед живих свідків повизбирувати, позаписувати й систематизувати відомості про масу інших конкретних сел України, що впали тоді жертвою народовбивчої акції московських окупантів.

й жебрали. Вночі — спали по тунелях. За ними ганялася міліція й ГПУ. Люди ховалися по лісах, де збирали сухі кислиці, терен, груші та інше. Та одної ночі, за наказом Нестора Лакобоя з Сухуму, всі тунелі закрили дошками й привалили камінням.

„Живцем замуровані жінки, діти й старі благаєли випустити їх. Тиждень по цілому узбережжю лунали зойки цих людей. П'ятнадцять тисяч різного віку й статі українців найшли страшну смерть на квітучому побережжі Чорного моря. Утекли вони з голодних країв, але невмолиме ГПУ і тут винайшло їм гріб.”²¹⁹)

17. ВИНИЩУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ З МЕТОЮ ОБЕЗГОЛОВИТИ ВІДРОДЖЕНУ УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ.

а) Яке завдання на Україні ставили собі московські окупанти.

Винищуючи мільйони непокірного українського селянства, московські окупанти звернули пильну увагу й на **винищення української інтелігенції**, що після визвольної революції 1917 р. потужно зростала в числі. **Ім треба було за всяку ціну знову, як і за царських часів, обезголовити українську націю**, залишити її без своїх власних культурних провідних кадрів.

Хвиля фізичного винищення української інтелігенції, що прокотилася в 1919-1921 рр., під час переведення московсько-більшевицької окупації України, в більших розмірах відновилася, як ми вже знаємо, під час політичної боротьби окупантів у 1926-1928 рр. з „хвильовизмом”, „шумскізмом” та „волобуєвщиною”, охопивши тоді як партійну, так і позапартійну масу тої інтелігенції.

Які нестерпні умови вже тоді створювалися для української інтелігенції, видно з такого яскравого факту. Року 1927 (либонь 6 червня), протестуючи проти большевицької системи придушування вільної наукової думки та проти безкінечних цькувань, інспірованих агентами ГПУ-НКВД, покінчив життя самогубством, кинувшись у Дніпро, відомий київський вчений музеєзнавець Данило Щербаківський.

Ось як описує цей епізод Г. Кубанська в своїй книзі „Тернистими шляхами”:

„Українського вченого проф. Данила Михайловича Щербаківського, що був керівником цього музею (Українського Історичного Музею ім. Т. Шевченка у Києві), у 1923 році підпорядкували режисерові Одеського театру Вінницькому з секретарем Онищуком. Проф. Щербаківський, крім праці в українському університеті, весь час студіював музейну справу. Він відбув відрядження за кордон для вивчення музейної техніки. Побував у музеях Берліну, Нюрнбергу, Мюнхену, Дрездену, Праги, Відня, Верони, Венеції, Кракова й Львова. По повороті з останньої подорожі Д. М. Щерба-

ківський віддає усі свої сили і власні засоби на організацію та поповнення музею. Крім музею він мав виклади по високих школах Києва. З року в рік з'являлися його наукові праці.

Приблуди — Вінницький та Онищук — не мали нічого спільного не тільки з музеєм, а взагалі з наукою. І оці люди почали щедро віддавати тисячі об'єктів з Київського музею до Москви, Ленінграду й інших великих центрів Московщини. Ці пройдисвіти доводили, що передані предмети ніякого відношення до української культури не мали. Крім цього, Вінницький поїдом їв та зневажав Щербаківського. Складені Щербаківським два каталоги він підписує: „дирекція музею”. Стале цькування довело Данила Михайловича Щербаківського до того, що 6 червня 1927 року він на безлюдному березі Дніпра прив'язує собі до шиї великий камінь і з ним входить у Славуту. Так загинув сороклітній, повний сил, талановитий український вчений!

„На столі в кабінеті Щербаківський лишає таку записку:

„Я стомився. Лишити музей, якому віддав ліпші роки свого життя, не маю сили. Боротися з рафінованою підлотою Вінницького та Онищука — не вмію.”

„Київська газета „Пролетарська Правда” у чорній рямці оголосила трьохденне закриття Лаврських музеїв з приводу смерті Щербаківського.

„До цього ж часопису прислали протестаційного листа 82 найвидатніших учених України. Між ними: М. Грушевський, С. Єфремов, М. Макаренко й інші. ГПУ заборонило друкувати цього листа.

„Старший слідчий у справі смерті Щербаківського одержав наказ від ГПУ припинити справу Вінницького та Онищука, бо вони діяли за вказівками ГПУ. Поховали тіло Щербаківського у Лаврі, біля дзвіниці. Коло його могили відбулася величава демонстрація тисячів людей. Пізніше ж, темною ніччю, у двір Лаври заїхав великий тягаровий самоход. Він спинився коло могили Щербаківського... На світанку, замість могили, була рівна, вбита площадка. Вдень на ній поставили стовпа з дзвоном. Заборонили згадувати й ім'я Щербаківського!

Із 82 вчених, що підписали листа, лише 15 уникли переслідувань ГПУ. Решта — заслані або розстріляні.”²²⁰)

Далі ця хвиля винищення української інтелігенції в УРСР зросла в 1929-1930 рр., а для виправдання цієї акції був створений в 1930 р. комедійний процес СВУ, як вже згадувалося

передніше, де підсудні після довгого муштрування здійснюваного новітніми інквізиторами, грали ті ролі й говорили ті слова, що їм наказано було. Кожен бо думав: краще нехай мене розстріляють, аніж без кінця мучать!

Проф. Роберт Паклен з приводу цього каже:

„Цей процес (СВУ) мав на меті здійснюване тоді масове винищення українських культурних працівників представити для світу яко ліквідацію шпигунсько-інтервенційної організації і таким чином усправедливити перед громадською думкою свою акцію злочинного гноблення поневолених націй.”²²¹)

А в іншому місці своєї книги він же пише:

„... в 1929 р. арештовує ГПУ тисячі представників свідомішої молоді та 45 душ найвизначніших представників науки, літератури, мистецтва, головно з числа тих, що не емігрували свого часу, а почали після окупації української території лояльно працювати на чолі культурних установ.

„Влаштовується шумно-рекламний процес „Спілки Визволення України”, до котрого мали належати всі ті арештовані. Мета процесу — довести, наче б то всі члени тої спілки в дійсності не були прихильниками незалежності України від всякої Москви, а лише від Москви советської і з клясової ненависти висували протимосковські гасла, щоб вирвати Україну з-під советської влади та просто реставрувати за допомогою європейських держав „капіталістичний” устрій. Це мало з одного боку, коли б почали в світі щось підозрівати, заспокоїти світову опінію і переконати, що все ж таки немає в ССРСР національного гніту, а є лише боротьба з соціально ворожими елементами, з ворогами державного ладу.

„З другого боку процес мав скомпромітувати перед українськими масами українську національну ідею й українську еліту та усправедливити терор. Характерно, що в процесі не переслухувалося зовсім тих, котрі своїми зізнаннями могли би Москві „зіпсувати гру”, котрі б зазначили, що їх не обходить соціальний устрій, але що вони бажали визволити свій нарід з-під всякої Москви. Таких засуджено там, як і інших, але без переслухання на процесі. Одночасно, як ми вже згадували, йшли масові арешти людей, котрих карало ГПУ без всякого судового процесу, хоча б за приналежність до тої ж „Спілки Визволення України”.

„Наслідки цілої цієї акції — тисячі розстріляних і за-
сланих, (з яких майже ніхто не вернувся!)”²²²)

Року 1930-1931, про що також розповідалося вже в роз-
ділі 13, відбувалася спроба створення процесу УНЦ. Процесу
цього не створили, але багатьох українських інтелігентів
знищили (Мих. Грушевського, Дм. Коліуха та чимало інших).

Року ж 1930-го по всій Україні пройшла нова хвиля так
званих „чисток”, що охопила й центральні органи, як Держ-
плян УРСР, Українську Академію Наук тощо.

Один по одному почали зникати в казематах в'язниць
найвидатніші представники українського спротиву імперія-
лістичному наступові на Україну замаскованого московсь-
кого націоналізму. Зникли Шумський, Чечель, Полоз, Воло-
буєв, Яворський і маса інших більше чи менше відомих на
тодішньому українському політичному виднокрузі осіб.

Цей терор, що набирив усе дужчого розгону, викликав
протестаційні самогубства.

Року 1932 в Харкові (швидко після похорону академіка
Дм. Багалія) покінчив життя самогубством Гаврилів, гали-
чанин, здається з Коломиї, підполковник УГА, член КП(б)У,
бувший ректор Харківського Інституту Народної Освіти
(ІНО).

13. 5. 1933 в Харкові ж застрілювався зацькований окупан-
тами талановитий письменник Микола Хвильовий, залишив-
ши, як тоді переказували мені його друзі, записку: „**Вмираю
з своїм народом**”.

6. 7. 1933 також у Харкові застелився безперечно най-
видатніший тодішній політичний діяч УРСР — Микола
Скрипник, з ім'ям якого тісно пов'язаний процес українсь-
кого ренесансу 1926-1930 рр.

І варто відзначити, що навіть у Львові, за межами УССР,
після самогубства Скрипника застрелився, на знак протесту
проти вандальської політики Політбюро ВКП(б) щодо Укра-
їни, урядовець консульату УССР Микола Стронський, гали-
чанин і, як свідчать ті, що знали його, людина цілком чесна
й порядна. Він, старий український соціал-демократ, хоча й
не був членом комуністичної партії, не міг проте перенести
моральних мук, спостерігаючи, що робилося й робиться на
Україні під маркою побудови нібито соціалізму.

Ці криваві протести були такі несподівані і зробили таке
враження на Україні, що представники окупаційної влади
спершу розгубилися і не наслідилися зразу ж обпльовувати

цих протестантів. Щоб переконатися в цьому, досить перечитати тодішні повідомлення в „Комуністі” про їхні самогубства. Обпльовування їх, супроводжуване лютою лайкою, почалося пізніше. Тоді, коли представники окупаційної влади на Україні зрозуміли все негативне значення цих самогубств для престижу ВКП(б) та підшукали нарешті відповідну аргументацію.

Оті „пасивні” протести Хвильового й Скрипника, якраз, можливо, через оту свою „пасивність” (бо не даремно ж Затонський на похоронах Скрипника сказав, що „це були постріли в спину партії”!) зробили колосальне враження як у середині країни, так і за її межами. Але слідом за ними, 26 жовтня 1933 р., у Львові пролунав ще й „активний” протест — постріл четвертого Миколи, 18-ти річного студента Лемика, члена ОУН — таємної Організації Українських Націоналістів.

Пройшовши до советського консульства і заявивши, що він бажає їхати до УРСР, Микола Лемик дістався до кабінету Майорова, на той час заступника консула. Там, ніби дістаючи свої документи, Микола Лемик, як переказують його однодумці, вихопив револьвер і з вигуком: „За смерть мільйонів виголоджених, замучених, розстріляних вами братів-українців!” — застрелив Майорова.

Після цього М. Лемик віддався до рук польської поліції, щоб мати змогу виступити на суді і з’ясувати перед світом мотиви свого вчинку.

На відкритому суді, де були присутні дипломатичні представники різних держав і кореспонденти газет цілого світу, Микола Лемик виступив з обґрунтованим обвинуваченням московських народобивців, з’ясовуючи свій вчинок, як помсту окупантам за їхні нелюдські дії на Україні, а також як спосіб притягти увагу світової громадськості до трагедії, що відбувається в УРСР, за глухою есесерівською стіною.

Польський суд не був милостивий. Він засудив мужнього хлопця, що віддав себе в жертву, до страти, замінивши потім цю кару на довічне ув’язнення.²²³)

Луна від цього Лемикового пострілу прокотилася по світу і відбилася навіть за глухою стіною в УРСР, як поклик Тараса Бульби до Остапа, що конав у муках:

— Чую, сину!...

б) Розгром українських наукових сил.

Розгром науково-дослідчих інститутів на Україні започаткований був Павлом Постишевим.

У Києві розгромлена була **Всеукраїнська Академія Наук**, особливо ж її Історична Секція, керована академіком Мих. Грушевським, та Інститут Мовознавства.

Ще року 1926, під час боротьби з „хвильовізмом”, Каганович у присутності Радченка запитував у Москві представника проводу КПЗУ, як буде реагувати Західня Україна, коли Політбюро дасть наказ ударити по Грушевському. Представник КПЗУ відповів, що це викличе велике обурення. Отож плян ударити по Грушевському, який прибувши на Україну, несподівано розгорнув гарячкову діяльність в напрямку підготування й організації українських наукових сил та розбудови української науки, зародився ще року 1926. Та тоді побоювання викликати цим сильне обурення в Західній Україні, а також негативне враження в широкому світі стримало цю акцію. І лише року 1931, бачучи, що розвиток української науки почав іти шаленими семимилевими кроками, окупанти вивезли Грушевського до Москви й тримали його там в стані хатнього ув'язнення.

Масові арешти та заслання українських науковців розпочалися ще року 1929, продовжилися року 1930, а року 1931 досягли найвищої точки. Цього року, разом із арештом та засланням академіка Мих. Грушевського, відбувся цілковитий розгром Історичної Секції Української Академії Наук, супроводжуваний арештами та засланнями учнів та співробітників Мих. Грушевського. Багато десятків наукових співробітників інших відділів та інститутів Української Академії Наук також були тоді усунуті від наукової праці та заслані.*)

Становище неоголошеного в'язня, позбавлення можливості вільно й продуктивно працювати на полі української

---

*) Проф. Нат. Полонська-Василенко, колишня наукова співробітниця ВУАН, згадуючи на конференції УВАН (що відбулася 14-16 листопада 1948 р. в Авгсбурзі) про розгром Всеукр. Академії Наук у Києві, розпочатий року 1930, сказала:

“Я не знаю, скільки людей було (тоді в ВУАН) заарештовано, але більше сотні”.

Наслідки ж цього розгрому, окрім винищення українських наукових сил, були такі, як висловився там же проф. Л. Білецький, що “український напрям Академії зліквідовано і вона перетворилася в філіял Всесоюзної (московської) Академії Наук”... 224)

науки, цькування в пресі, вилучення його творів з ужитку, як шкідливих, масові арешти його учнів і майже всіх ближчих родичів, нарешті, страшна катастрофа 1932-1933 рр. на Україні прискорили смерть великого вченого й громадянина української землі. 24. 11. 1934 р. на Кавказі, куди його повезено було для лікування, Мих. Грушевського не стало. Тоді тіло замученого вченого й президента Української Народньої Республіки привезли на Україну й комедійно-урочисто поховали в Києві на державні кошти...

У Харкові розгромлена була в 1932-1933 рр. **Українська Академія Сільського Господарства й Науково-Дослідчі Інститути економіки й організації сільського господарства НКЗС УРСР**. Багатьох співробітників цих установ, а в тому числі й керівників, як от: проф. Сліпанського, Боднара (з Галичини) тощо заарештовано, заслано, інших — розігнано.

Розгромлений був у Харкові року 1933 й **Науково-Дослідчий Інститут Історії Української Культури ім. акад. Дм. Багалія**, а на початку 1934 р. і зовсім зліквідований. Частина наукових співробітників була заарештована й заслана, як от: Степан Таранушенко, знавець українського мистецтва, людина, що завжди старанно уникала всякої політики; Микола Горбань, найталановитіший учень Багалія, що теж стояв осторонь від політичного життя; Вас. Дубровський, Червяк і багато інших, прізвища яких важко зараз встановити. Інші — усунуті від наукової роботи.

Також у Харкові розгромлений був **Науково-дослідчий літературознавчий Інститут ім. Шевченка**. Як звичайно, розгром цей супроводжувався арештами, засланнями, усуненням від наукової роботи тощо. Трохи пізніше з числа наукових робітників Інституту ім. Шевченка розстріляно було: керівника Інституту Пилипенка, аспіранта Романа Шевченка, асп. Майстренка, асп. Проценка, асп. Матяша і наук. співробітника Річицького.

У ці ж тридцять роки розгромлена була й **Геологічна Служба України**, що постала була після Визвольної Революції 1917 р. Творцем і основоположником українських геологічних інституцій був академік Павло Тутківський, український вчений із світовим ім'ям.

„Громадянська війна й прихід на Україну большевиків, — пише В. С. в „Українських Вістях”, — не ліквідували цих науково-дослідчих інституцій, лише загальмували їх роботу; бо ж у ті роки ці інституції трималися ентузіазмом їхніх

творців, а творці працювали в неопалених мешканнях і безкоштовно.

„Лише трохи пізніше, за часів міністра освіти Скрипника та прем'єр-міністрів Чубаря і Любченка, Українська Геологічна Служба не лише зберігає своє становище і права, а справді широко розгортає свою роботу, готує нові українські кадри та набирає великого розмаху, згідно з завданнями доби. Вона розвивається навколо тих первісних науково-дослідних осередків, якими були Геологічний Інститут Української Академії Наук та Геологічний Комітет.

„До фахових і наукових геологічних кадрів після революції прийшли молоді українські сили з міста й села, які, набувши фах, виповнили собою кабінети й лабораторії науково-дослідних геологічних установ і керівні місця майстрів коло свердлових варстатів та творили Українську Геологічну Службу на користь своєї батьківщини.

„Не маючи в своєму розпорядженні потрібних матеріалів, — каже автор замітки, — не можемо дати в цій статті детального переліку тих сотень капітальних наукових праць наших вчених, що написані і видруковані за цей минулий час з геології і корисних копалин України. Серед них знаходимо імена: з загальної геології і палеонтології — акад. Тутківського, акад. Різниченка, проф. Крокоса, проф. За-кревської, проф. Соболева, проф. Вержиківського, проф. Лепикаша, доц. Мельника, доц. Наливайка тощо; з петрографії — акад. Світальського, проф. Безбородька, проф. Червінського, проф. Лучицького, проф. Танатара, проф. Добрянського, проф. Сагайдака, проф. Ткачука, проф. Корвиченка, проф. Милая тощо; з корисних копалин: по залізних рудах — інж. Родіонова, інж. Фаса; по вугіллю — проф. Червінського, проф. Савенка; по гіпсах Донбасу — проф. Галаки; по графітах — проф. Дубяги, інж. Дубини; по газах Приозів'я — інж. Пухтинського; по поліметалах — геологів Личака, Амбургера; з геофізики — проф. Ничипоренка, проф. Бабієнка, проф. Федуківича; з гідрології та гідро-геології — акад. Опокова, проф. Бруксера, інж. Макова, доц. Ткачука тощо.

„Ці вчені працювали чесно і віддано своєму фахові, працювали і для української і для світової науки без диверсій і саботажу, що їх більшовики більшості цим вченим пришивали. За наказом Кремля і його пляном винищення української фахової інтелігенції, в роках 1930-1939 багато де-

сятків цих вчених зникло, а їхні наукові багатотомові праці вилучені були зі всіх бібліотек.”²²⁵)

Навіть найвища українська комуністична науково-дослідча установа на Україні — ВУАМЛІН*), та вищий навчальний комуністичний заклад — Інститут марксизму-ленізму, потрапили під молот стараннями Постолювської, жінки П. Постишева, — яку було спрямовано туди для „роботи”.

Шліхтера, зукраїнізованого німця з Лубень, знято з президентства у ВУАМЛІН-і і заборонено їхати закордон для лікування, про що він просив. Заарештовано й невідомо де подіто Юрія Мазуренка, С. Вікула, Юринця, Сухіно-Хоменка і багато інших. Знищено з усією родиною академіка Семковського.

Та розгромом згаданих установ справа не обмежувалася. Цей розгром дійсно був тотальний. Він захопив усі більші й менші установи України і скрізь українська інтелігенція потрапляла під тяжкий молот ГПУ. Дійшло до того, що багато представників української інтелігенції, щоб спастися від переслідувань, самі тікали з України, часто на Далекий Схід та в Заполяр'я і цілком рвали зв'язки з українським життям. Проте й це не завжди гарантувало спокій і порятунок. Часто-густо й там їх заарештовували та садовили до концентраційних таборів, з яких мало хто вийшов живий, і ніхто не вийшов здоровий.

Так були вилучені з життя і передчасно загинули для української науки люди, чий імена не можна вже витерти з історії розвитку української культури, а саме: 1) історик академик Мих. Грушевський, 2) літературознавець, акад. Сергій Єфремов, 3) географ акад. Степан Рудницький, 4) історик акад. Мих. Слабченко, 5) історик акад. Матвій Яворський, 6) мовозн. акад. Агат. Кримський (тоді тільки відсунутий від праці), 7) математик акад. Михайло Кравчук, 8) природознавець проф. Олександр Яната, 9) історик проф. Йосип Гермайзе, 10) літературознавець проф. Микола Зеров, 11) літературознавець проф. Павло Філіпович, 12) економіко-географ проф. Антін Синявський, 13) мовознавець проф. Олекса Синявський, 14) мовознавець проф. Євген Тимченко, 15) мовознавець проф. Олена Курило, 16) історик проф. Наталія Мірза-Авак'янц, 17) історик проф. Віктор Барвінський, 18) літературознавець Федір Савченко, 19) історик Сильвестер Глушко, 20) історик Сергій Шамрай, 21) історик

*) Всеукраїнська Асоціація Марксо-Ленінських Інститутів.

Віктор Романовський, 22) мовознавець Григорій Голоскевич, 23) мовознавець Всеволод Ганцов, 24) мовознавець Федір Шумлянський і багато інших, уже згаданих раніше і не згаданих тут зовсім.

Кілька науковців, що року 1944 вийшли на еміграцію, зробили (на підставі дуже обмежених друкованих джерел та особистих згадок) конкретний реєстр наукових робітників, що потрапили тоді під молот окупантів. Цей реєстр (дуже і дуже неповний!) охопив 152 особи, а з них: 2 покінчили життя самогубством, 4-ох було розстріляно, 4 загинуло в катівнях НКВД, а про 142 здебільшого нічого не відомо. Адже в ССРСР, „найвільнішій країні світу”, існує не лише система таємних інквізиторських судів, але й система засилання „без права листування”. Отож, взяли людину — і не відомо, де вона поділася і що з нею, як у воду впала...*)

Промінь світла на розміри цього винищення кинув нарком освіти Затонський. Цитуючи відомості про „мережу, кадри та фінансування науково-державних установ”, що їх було подано від ВУАН року 1934, він казав:

„Як бачимо, у 1933 році на Україні вже 8,414 наукових робітників. Щоправда, у 1932 році їх було 10,063, але це скорочення пояснюється не зменшенням нашої уваги до науки, а ліквідацією паралельних і непотрібних наукових закладів, почасти **чисткою кадрів наукових робітників від клясово-ворожих елементів**, а також мобілізацією багатьох товаришів на безпосередню практичну роботу”.²²⁷⁾

Головною причиною була тут, звичайно „чистка” (згадаймо, хоча б, розгром ВУАН та її інститутів!). Отож, протягом лише одного року від наукової роботи усунуто було 1,649 осіб, або 16,4% всього складу науковців 1932 року!

---

*) Це явище із здивуванням зауважували навіть приїжджі до ССРСР. Так, наприклад, канадієць українського походження Іван Гладун, надісланий для комуністичного вишколу в ССРСР, в одному з таборів лісозаготівців на півночі Росії мав таку розмову із репресованими:

— Звідки ви? — спитав я старшого з них, — пише Гладун.

— З Черкас, з України. Мене забрали, катували в Києві, а потім прислали сюди.

— За що?

— Вони казали мені, що я “куркуль”, хоч я ним ніколи не був. Коли ж вони звільнять нас, я не знаю. Сподіваюся, що моя родина здорова... — він почав ридати.

— Хіба він не може писати додому, — спитав я його товариша.

— Нам заборонено листуватися, — відповів той.

Далі той же Ів. Гладун пише:

“Я говорив ще з іншими групами і відкрив дуже цікаве явище. Ні один з в'язнів не був суджений прилюдним судом. Вони всі були за-суджені спеціальною колегією ГПУ, яка складалася з трьох представників ГПУ”.²²⁶⁾

Цей погром української культури й українських наукових сил повторився на Україні й року 1937-1938 за „ежовщини”. Разом з тим відбувся він і на Кубані.

Ми вже подавали в розд. 14 відомості росіянина Денісова про масовий погром української людности в 1932-1933 роках на Кубані. Тоді ж, як свідчить Г. Кубанська, були на Кубані скасовані всі українські школи й заступлені московськими²²⁸), а української людности по багатьох станицях лишилося не більше за 10%²²⁹). Та ледве проминуло 4 роки, як на Кубані року 1937 почався новий страшний погром. Вона пише:

„Цього жахливого 1937 року була цілковито розгромлена і Краснодарська Рада. За п'ять місяців арештували двох голів Краснодарської Ради, а третій попередив арешт, застрелившись у своєму кабінеті.

„Першим з черги був старий большевик, червоний партизан, робітник Лимар, що був майстром виробу козачої зброї (в'язані вуздечки, сідла). Російський письменник Се-рафівомич вивів його у „Залізному потоці” в образі політ-рука Ковтюха. Переведений з підвищенням до Ростова на Дону за два тижні з цілим складом Ради був арештований та через декілька місяців розстріляний.²²⁸)

„На місце його призначено культурного народнього вчи-теля, що проголошував лише два тижні. Повернувшись з від-рядження до Ростова, він, замкнувшись у кабінеті, застре-лився. Цим уник арешту і знуцання. Всі завідувачі відділами й хоч трохи відповідальні службовці були арештовані.

„Після цього розгрому Краснодарську Раду очолив не-письменний, високого зросту, гарний, міцний, як дуб, пар-тизан. Але він утримався лише три місяці. Його арештувало НКВД і за півтора роки випустило — горбатим і сліпим . . .²²⁹)

„У цю пору арештований у Краснодарі легендарний Жлоба, що вславився за громадянської війни, як командир кінної дивізії. Про нього багато писали й пісень співали. Після закінчення війни він їде до Кореї. Вивчає плекання рижу, привозить 30 корейців і оселює їх у ст. Іванівській. Вони інструктували козаків на рижових плантаціях. Одного дня Жлоба та його корейці проголошуються „японськими шпигунами” і . . . зникають, як камфора.

„За цей же час арештовано шість секретарів міської Ра-ди партії большевиків. Секретар крайкома Кравців у жовтні був обраний до Верховної Ради, а в листопаді зник у льохах

НКВД. Його заступив Марчук, котрого також обирають до Верховної Ради, а навесні арештовують, як „італійського шпигуна”...

Та під молот московських окупантів потрапили не лише кубанці-комуністи. Г. Кубанська там же пише:

„Наприкінці 1937 й увесь 1938 рік смерть замахувалася і над головами безпартійних людей. Гори трупів найліпших із них укрили простори особливо України й Кубані. Не було меж у вишукуванні тортур для цих людей. А скільки й яких зазнали образ та принижень! Це був найстрашніший терор за існування советської влади.”

„... року 1937-1938 під час страшного політичного терору на Кубані громили, звичайно, і інтелігенцію, **а в першу чергу — ВУЗ-и (високі школи). Старі професори зникають і їх заступають молоді, малоінтелігентні.** Проф. Шепотьів, відомий учений зоолог, не може далі зносити цькування — вішається. 80-літній, найвизначніший учений бактеріолог (колишній асистент славнозвісного Мечникова) козак Савченко також не витримує — отруюється. В іншому ВУЗ-і арештовують 18 наукових робітників і ніхто з них вже не повернувся. Все це несамовито обнижує культурний і науковий рівень студентства”...²³⁰)

Така була дійсність.

в) Нищення українських письменників.

У 1925-1927 роках, пише С. Кокот, українська селянська молодь, за виразом Антоненка-Давидовича, „як на Січ, валом валила в літературу”. І дійсно, звільнена революцією 1917 р. з кайданів вікової московської неволі енергія українського народу, хоча вона, завдяки большевицькій окупації, і не змогла знайти можливості виявити себе у вільному творенні свого власного державного організму, спрямувалася, проте, на розбудову економічного й культурно-національного життя України бодай в умовах окупаційного режиму.

Після визвольної революції українська селянська молодь рветься до науки. Часто голодна, гола й боса, вона, з енергією гідною подиву, наповнює майже неприступні для неї раніше середні й вищі школи, набуває потрібних знань і уперто змагається за відповідне місце в житті своєї країни.

Кадри української інтелігенції, що до революції 1917 р., завдяки кількавіковій системі царського колоніального панування, яка приводила до цілковитої русифікації і втрати національної свідомості, були такі мізерні своєю кількістю, зненацька зростають, як зростає раптом під час величезної повіді кількість води в маленькому потоці, що стає тоді грізним і небезпечним.

Щодня, щомісяця, щороку
ростем нестримано зза хмар,
а дні ідуть крицевим кроком,
перегортають календар! —

повний молодого оптимізму, безмежного ентузіазму й захоплення від споглядання могутнього процесу відродження свого народу писав юнак Олекса Влизько.

Отож, велика кількість цієї нової, молодого, переважно селянського походження, інтелігенції пішла й у літературу.

Об'єднували цю молодь у своїх лавах різні письменницькі організації. Найбільш відомі з них були „Плуг”, що існував з 1922 р. по березень 1932 і на чолі якого стояли: Пилипенко, Панів, А. Головка тощо; „Гарт” з 1923 до 1925 р., чільними представниками якого були: Хвильовий, Сосюра, Коряк, Кулик; „ВАПЛІТЕ” — Вільна Академія Пролетарської Літератури — до якої належав цвіт тодішньої української письменницької маси; існувала „ВАПЛІТЕ” від кінця 1925 р. до січня 1928 р., а в чроводі її був Хвильовий і, нарешті, „Політфронт” з 1929 до 19 січня 1931 р., до якого належали: Хвильовий, Арк. Любченко, М. Куліш, Остап Вишня, Яновський, Тичина тощо.

Найчисленнішою була спілка письменників „Плуг”. Вона нараховувала сотні членів та десятки філій по УРСР й провадила велику культурну роботу, популяризуючи серед найширших селянських та робітничих мас українську літературу й завойовуючи позиції для українського слова. Навіть після того, як року 1927 організація „Плуг” розпалася і з неї відійшли значні групи письменників (до ВАПЛІТЕ, до секції „Західня Україна”) та після того, як близько 20% членів було „вичищено” відповідними органами, в „Плузі” на 1. 6. 1931 р. все ж було ще 60 периферійних гуртків та 750 членів.²³¹⁾

Зрозуміло, що окупанти не могли не зауважити цього стихійного масового руху серед українського народу, що йо-

го революція розбудила до життя. Вони не могли не зрозуміти, що цей масовий стихійний рух, кінець-кінцем, висуне на передові позиції українського культурного фронту не одного, скажімо, нового Франка, не одну нову Лесю Українку, а може й не одного нового Шевченка — могутніх творців української культури, полум'яних борців за волю свого покривдженого народу. Тому, спрямувавши свою енергію на розгром українських наукових кадрів, вони не забули й про **український літературний фронт** з його, скажімо, політично небезпечним „хвилювізмом”.

„Після короткотривалої стратегічної передишки, яка була дана українському письменству з 1920 по 1929 рік, — пише С. Кокот у згаданій уже статті, — настав в українській літературі чорний день, доба жахлива по своїй суті, що скоріше скидається на важкий фантастичний сон, ніж на живу дійсність”...

„Після процесу СВУ, коли юридично, законно (звичайно, на совітський манір!) кинуто до в'язниць і на заслання кілька десятків українських письменників, — у письменницькому середовищі настає доба т. зв. викривання клясових ворогів. Спочатку вона прибирає форми поліційної клясифікації письменницьких груп, течій та окремих письменників, а потім перетворюється на чистісіньке фізичне нищення, розправу”...²³²)

Підготування до цієї розправи провадилося дуже ретельно. Першу стадію становило „викриття” та формулювання обвинувачень у пресі. А їх не бракувало! З тої писанини видно, на що звертали увагу художники і як це лютило окупантів та їхніх прислужників, і як окупанти боялися вільного слова й правдивого відбиття дійсності в художніх творах.

Ось як, наприклад, Андрій Хвиля 27. 12. 1933 р. говорив на пленумі Всеукраїнського комітету спілки робітників мистецтва з приводу п'єси „Хвороба”, що її написав плужанин Недоля: „Виходить, що робітничий клас — це одне, а партія — друге; що робітничий клас — одне, контрольна комісія — друге. У п'єсі показано, як... робітника в установі обсіли єврейські й російські великодержавні шовіністи. А українських націоналістів Недоля заховав. Політичний сенс цієї п'єси зводиться до того, що на Україні наша партія знаходиться в руках російських чорносотенців і єврейських шовіністів, що зараз провадиться не українізація, не ленін-

ська національна політика, а політика, яку у свій час провадили чорносотенці. Ця п'єса була вилучена з продажу і взагалі з репертуару. Була заборонена до постанови"²³³.)

А ми тепер додамо, що був „вилучений” із життя та пішов на заслання і сам письменник Недоля.

А через кілька місяців пізніше в журн. „За марксо-ленінську критику” (ч. 5, 1934) той же Андрій Хвиля в статті „Де-кілька слів про збірку творів тов. Влизька” писав: „Товариш Влизько робить приблизно так: він оголошує опортуністичну від початку до кінця промову, а в кінці говорить, що, мовляв, так, як я говорив, говорять опортуністи. Вони такі й сякі, а я не такий... З цього очевидно, що **годі вже давати можливість тим поетам, які весь час граються дон-жуанськими заржавілими пістолями, пропагувати свої „ідеї”, свої витребеньки на сторінках нашої преси, через наші видавництва, а тим більше тов. Влизьку, який посідає не останнє місце на літературному поетичному фронті. Ніхто не збирається нищити тов. Влизька. У нього вільний шлях для перебудови своєї творчості.**”²³⁴)

Чого ж після цього дивуватися, що в грудні 1934 року **таємний** большевицький суд під головуванням Ульриха (15-18. 12.) засудив до страти 28 українців, а між ними таких письменників, поетів, критиків: О. Влизька, К. Буревія, Д. Фальківського, В. Мисика, Г. Косинку, Ів. Крушельницького, Г. Крушельницького, М. Лебединця, Р. Шевченка, Сказинського.

В оголошеній постанові цього „суду” було сказано: „суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в ССР через Польщу, а частина через Румунію, маючи завдання вчинити на території УРСР ряд терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати”...

„Цей присуд, — пише Віктор Бер (В. Петров), — був „фількіною грамотою”, а вся аргументація — чистою нісенітницею. Ніхто з розстріляних за цим вироком — ані Гр. Косинка, ані Дм. Фальківський, ані О. Влизько або Р. Шевченко, за винятком Крушельницьких батька й синів (що приїхали з Галичини) — ніколи в житті не були ані в Польщі, ані в Румунії”...²³⁵)

Та все це було добре зрозуміле! **Справа була, як цілком** слушно зауважує С. Кокот, **зовсім не в провині розстріляних. Окупанти в безмежній злобі вирішили нагнати жаху, теро-**

ризувати людність України, придушити будьякий спротив її, зупинити нестримний національний розвиток українського народу, приглушити його змагання до волі. В цьому й була вся „логіка” даної події. І от, під гарячу руку трапилися ці заарештовані (в тому числі один глухонімий!) і їх дико знищено...*)

Отож не треба приймати за чисту монету, як це дехто робить, ані постанов інквізиційного большевицького суду, ані заяв Постишева на зразок тої, що подає С. Николишин і в якій говориться, що „серед українських письменників... була... деяка кількість явно контрреволюційних націоналістичних елементів, які, втративши всяку надію на перемогу їхньої контрреволюційної справи, відчуваючи свою цілковиту ізольованість, стають на шлях самих крайніх, гострих, бандитських методів боротьби. Цілком безплідні в галузі художньої творчости Досвітні, Хвильові та інші стали на шлях терору”...²³⁸)

Всі ці розмови про „націоналізм”, „контрреволюцію”, „тероризм”, „бандитизм” тощо така ж самісінька „правда”, як і твердження про „цілковиту безплідність”, скажімо, Миколи Хвильового.

Не треба приймати також за правду й таких зізнань, як, скажімо, зізнання Куліша, Епіка, Олекси Влизька, цього молодого поета, обдарованого могутнім даром художнього слова, але глухонімого. Як свідчить Постишев, О. Влизько на слідстві ніби показав:

„З кінця 1929 року я входив до складу фашистівської української націоналістичної організації, куди я був залу-

---

*) Вже згаданий передніше канадієць Ів. Гладун, що, пробувши досить довго за кулісами СССР, зрікся квитка члена компартії, пише з приводу одвідин таборів репресованих на півночі Росії:

„Ми відвідали цілу низку таборів і всі наступні інспекції нашої комісії були повторенням першої. Ми бачили жінок і навіть дітей по деяких таборах. Взагалі по всіх цих таборах ми бачили десятки тисяч найліпших людей Росії, України та інших частин великої країни. Здебільшого це були селяни, інтелігенція й робітники, що їх провиню було лише те, що вони не могли погодитися з соціальними експериментами, які провадили над ними їх правителі”.²³⁶)

Як ілюстрацію до цього загального твердження, що його зробив Ів. Гладун після обстеження таборів репресованих, можна подати факт оголошений в газ. „Укр. Вісті”.²³⁷) В статті „Міліціонери людських душ” один із письменників, що вийшов на еміграцію, виявив безпосередню причину загибелі, наприклад, Гр. Косинки. Він пише, що у червні 1934 р. на конференції українських письменників у Харкові на настирливу вимогу А. Хвилі „стати інженерами людських душ”, Косинка, виступивши після п’ятирічного мовчання з промовою, необережно кинув у ній самокритичний дотеп: „Ми стаємо не інженерами, а міліціонерами людських душ”... І цього зухвалого перефразування слів Сталіна йому не простили, його знищили.

чений письменником Геом Шкурупієм. Я цілком поділяв усі терористичні постанови й фашистську плятформу нашої націоналістичної організації.”

Ніби показавши це на слідстві, Влизько, як пише С. Николишин, **не покався.**²³⁹⁾

Отже, хто може взяти на себе сміливість твердити, що те свідчення, яке подав Постишев, є дійсним свідченням Влизька? А чому ж тоді Влизько не покався?...

Та добре знаючи, в який опосіб большевицькі інквізитор добували „зінання” у своїх жертв, як і всю тодішню ситуацію, ми маємо право твердити, що всі ці розмови про „націоналізм”, про „контрреволюцію”, про „терористичні організації” (які, до речі, нікого не забили), про „бандитизм” — все це на 99% вигадки НКВД, створені для того, щоб виправдати себе перед народом за знищення намічених жертв, які не хотіли коритися окупаційному режимові і бажали вільного життя й розвитку для свого народу. Зокрема, виправдати себе за знищення 26-річного глухонімого О. Влизька, який насмілювався в „найщасливішій” країні під „сонцем сталінської конституції” писати такі „наклепи” на советський режим:

Мого термометру чим раз дрібніла скаля
мене з’їдав мовчання чортів гріх,
вперед — мене рогатки не пускали,
назад — мені вже не було доріг...

Того ж року 1934 відбулося (інспіроване ГПУ-НКВД) цинічне цькування одного з кращих представників нової української верстви — професора й поета Миколи Зерова. Вся ця підготовна операція була розіграна „як по нотах” для того, щоб умотивувати й полегшити наступне заслання цього видатного українського літературознавця на Соловки. Ролю Іуди відіграв безбарвний його учень Петро Колесник, якого окупанти, проте, згодом самого приборали...²⁴⁰⁾

І знов таки цікаво, що ж саме підкреслювалося як **найтяжчий злочин** М. Зерова. Злочин, за який його фактично знищено. Відповідь на це свого часу дав згаданий Іуда — Петро Колесник.

Поперше, Колесник подав, що „під час обговорення (1933) постанов пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на прилюдних зборах студентів і професорів Держуніверситету в Києві виступив і Зеров. Увесь час його виступ зводився до одного:

з українським націоналізмом уже все покінчено, йому не воскресати, всі дороги йому остаточно заказані... В час, коли буржуазний націоналізм на Україні став головною небезпекою, коли озлоблена націоналістична контрреволюція готує інтервенцію(?) проти ССРР, проф. Зеров зробив спробу публічно заперечити ухвали пленуму ЦК КП(б)У, використав трибуну Державного Університету, щоб одвернути увагу пролетарського студентства від головної небезпеки."

Це був перший „злочин”. Другим „злочинном” М. Зерова, за П. Колесником, було те, що він солідаризувався у свій час із виступами М. Хвильового і причини занепаду української літератури вбачав у колоніальному становищі УРСР, хоча про це одверто й не говорив. Він, М. Зеров, за твердженням П. Колесника, писав: „Гадаю, мають тут силу загальні об’єктивні умови, як провінційальність обох наших літературних центрів — Києва й Харкова — в наслідок: 1) нашої матеріальної слабости та 2) відсутности живих зв’язків з широким світом.” Навівши цю цитату, П. Колесник вигукує: „Отже без коментарів ясно! Україна — провінція, а на провінцію й кошти урізують”...²⁴¹⁾

„Слово і дело государево” було сказане, і за цю „проти-державну агітацію”, яка полягала в тому, що М. Зеров на-смілився мати свою власну думку, а до тої думки прислухалася університетська молодь, його, Зерова, у „найвільніший країні світу” загнали в північну Московщину на каторгу. Зеров поплатився життям, а Україна втратила видатного науковця й поета.

Чи можна ще де в культурному світі знайти щось подібне?

Ця операція розгрому українських письменницьких кадрів та робітників преси взагалі так пильно й пляново переводжувана, що вже в 1939 році українська література була цілком розгромлена.²⁴²⁾ А перед другою світовою війною розстріляних, засланих, репресованих і усунутих від літератури було вже за неповним підрахунком: 86 українських письменників та 36 критиків, літературознавців та інших робітників пера.

А з тих 122 осіб: 1 покінчив самогубством, 15 розстріляно, 1 загинув у в’язниці, а доля решти, за малим винятком, не відома, де вони, і чи живуть вони на світі.

Після цього українська література лишилася цілком зне-

кровленою. У спокої на якийсь час лишили тільки півтора десятки недобитків, як от: Рильський, Яновський, Сосюра, Тичина тощо. І цілковиту рацію мала редакція першого зошита „Голосу Сучасности”, коли писала з приводу оголошеного С. Кокотом реєстру репресованих українських письменників і критиків:

„Коли б припустити, що із них тільки 5 осіб, в процесі нормального розвитку й праці, зайняли б в українській літературі те місце, що займали, наприклад, Коцюбинський, Стефаник, Франко, Леся Українка, — то можемо собі уявити, яку страшну історичну шкоду заподіяно українській нації! А тимчасом наше припущення дуже скромне й обмежене, бо із списку п. Кокота уже нині можна назвати майже двадцять імен, що за своє коротке, так нагло обірване або цілком отруєне життя встигли виявитись, як блискучі мистці першорядного значення, що, при нормальних обставинах, могли б бути окрасою кожної літератури”...²⁴³)

Отож, увесь сенс цього дикого погрому з масою людських жертв полягав у тому, щоб, з одного боку, обвинувативши найвидатніших українських письменників у всяких (навмисно сфабрикованих в НКВД) страшних злочинах, під цим приводом **заткнути рота й придушити вільну думку на Україні.** (Прямо цього в ССРСР не роблять, бо тоді зникне слава „найвільнішої в світі країни”). З другого боку — щоб, зробивши якнайретельніший погром, усунувши найкращих українських письменників від літератури, а решту залякавши, цим самим **затримати розвиток всього українського письменства та звести його до підрядного становища провінційної літератури ССРСР.**

г) Погром українських мистецьких сил.

Українські мистецькі кадри так само з початком 1930-их років зазнали нищівного розгрому. У першу чергу треба згадати тут про арешт року 1934, потім заслання і наступне безслідне зникнення з громадського обр'ю Леся Курбаса, творця Мистецького Об'єднання „Березіль”, великого майстра театральної штуки, найвидатнішого українського режисера пореволюційної доби, зачинателя, модерного й цілком оригінального напрямку в історії розвитку українського театру.

Розпочавши свою мистецьку діяльність (в часи боротьби Української Народньої Республіки за свою незалежність) виставою „Царя Едіпа” — Софокла, а потім „Гайдамаків” — Шевченка, з новою і цілком оригінальною сценічною трактовкою цих творів, Лесь Курбас, за матеріальною підтримкою ще тоді не розгромленої окупантами української кооперації, згуртовує навкруги себе відповідний колектив акторів і стає на шлях творчих шукань-експериментів. А у березні місяці 1922 р. Лесь Курбас створює Мистецьке Об'єднання „Березіль”, з яким і розпочинає свою працю в Києві. Й. Гірняк пише, що тоді ще „були лише перші роки большевицького панування на всій повстанськими загонами України й комуністи-окупанти були ще не спроможні подолати усі ділянки революційної стихії віками поневоленого перед тим народу.” Тому Лесь Курбас, „овіяний романтикою національної революції 1917 р.”, міг тоді ще цілком вільно творити.

„Мистецьке Об'єднання „Березіль”, — каже Й. Гірняк, — було не тільки театральною організацією. У цьому Об'єднанні згуртувалися режисери, актори, малярі, письменники, поети і драматурги, мистецтвознавці, критики, композитори, ба — навіть вчені, філософи-психологи. Крім п'яти театральних майстерень у Києві і на провінції, де вишколювано сотні нових театральних мистців усіх спеціальностей і перевишколювано багато відомих старших акторів дореволюційного театру, у майстернях-лябораторіях велись досліди над театром для села, для робітничих клубів, для дітей шкільного й дошкільного віку. Тут виготовляли репертуар для тих театрів, художники проектували сценічні оформлення, відповідні до умов тих театрів. Тут зродився український театральний музей, театральна бібліотека і перший театральний журнал.

„За перші чотири роки існування й праці „Березіля”, усі ці майстерні й лябораторії виховали не тільки високоякісних акторів, режисерів і художників, але й поява нових театрознавців і таких драматургів, як М. Куліш, Дніпровський, Ярошенко, Мамонтів, Микитенко і багато інших, була логічним вислідом ініціативи і творчої діяльності Лєся Курбаса.”²⁴⁴)

Року 1926 „Березіль” переїхав до Харкова, тодішньої столиці УРСР. Тут протягом семи наступних років (до арешту Курбаса та зміни назви „Березіль”) мистецьке Об'єднання, за керівництвом Лєся Курбаса, проробило колосальну працю

в напрямку дальшої розбудови культури й техніки українського театру, в напрямку дальшого вирощування й виховання могутніх кадрів модерних українських акторів, режисерів, драматургів тощо.²⁴⁵)

Оцей буйний і високоякісний розрост українського театрального мистецтва, у всіх його проявах, яке почало знаходити свої власні, незалежні від Москви шляхи, дратував окупантів. Вони довгий час всіляко намагалися переманити Леся Курбаса до Москви, щоб втягти його в процес розбудови російського мистецтва, як це зробили вони з відомими співаком-полтавчанином Козловським (Глиняним) та іншими, але не могли спокусити великого мистця, що ніяк не хотів покидати своєї батьківщини. Тоді вжили сили. Треба ж бо було, будь-що-будь, загальмувати блискучий розвиток театрального мистецтва на Україні. Як звичайно, спершу розпочалося підготовче прилюдне цькування Леся Курбаса, а потім його заарештували (року 1934) й почали громити інших українських театральних мистців, пов'язаних з Мистецьким Об'єднанням „Березіль”.

Цього погрому не уник тоді і другий визначний діяч української сцени — Йосип Гірняк. Та, на щастя, йому випало повернутися після заслання на Україну перед 2-ою світовою війною, відки він року 1944 й пішов на еміграцію, створивши в тяжких умовах таборового життя Німеччини зразковий український Театр-Студію, який намагався продовжувати Курбасівські театральні традиції на вигнанні. Цей Театр-Студія переїхав був потім і за море, до США.

Треба згадати тут також про Петра Руліна, дослідника історії українського театру, що безслідно зник в казематах ГПУ-НКВД. Так само безперечно відчутною втратою був проведений на початку минулої другої світової війни (в 1941 р.) арешт Михайла Донця, відомого українського оперного співака. І т. д.

На жаль, ми зараз не маємо змоги більш-менш повно обрахувати втрати української культури на цій ділянці. Нам пощастило скласти конкретний реєстр лише з семи осіб, а з того числа: один розстріляний, один загинув у в'язниці, а про чотирьох нічого не відомо, сліди втрачені.

Із українських мистців жертвою всеукраїнського погрому впали: талановитий скульптор Михайло Гаврилко, розстріляний ще року 1920,²⁴⁶) маляр Ілля Шульга, що загинув десь в казематах, маляр Падалка, мистецтвознавець археолог

Михайло Рудинський, сліди яких після арешту зникли, тощо. Реєстр малярів, жертв погрому, у кількості 15 осіб, що його пощастило нам скласти, розпитуючи людей, є лише дрібною часткою.

г) Винищення діячів української кооперації, агрономів, економістів тощо.

Вже по першому розгромі української кооперації, що відбувся на Україні року 1920 була маса жертв. У самій лише Полтаві було тоді заарештовано й вивезено до Харкова 33 кооператорів та 25 діячів на культурній ниві. **Тоді ж від рук окупантів згинувло 22 особи.** Отож, з цього прикладу можна собі уявити, які були втрати по цілій Україні.

Новий великий погром передової частини українських кооперативних сил почався року 1927, досяг найвищої ступені року 1928 і знизився в 1930 р. За ці 4 роки було **вилучено з життя більш як 65 найвидатніших українських кооператорів, агрономів, економістів.** Далі цей погром спалахнув трохи року 1933 і сильніше — в 1936-1937 роках. В цілому ж, за приблизним підрахунком, майже виключно в центральних кооперативних установах — **Вукопспілці (ВУКС), Сільському Господарі, Українбанку** тощо — до другої світової війни (не враховуючи згаданих передніше полтавських жертв) було заарештовано понад 95 осіб цвіту української кооперативної та громадської думки. З того числа 7 було розстріляно, 12 загинуло на засланні та по в'язницях, невеличка кількість каліками повернулася із заслання, але доля величезної більшості є не відома, отож і **їх треба віднести також до числа загиблих.**

Одною з причин цього погрому було, між іншим, те, що українські економісти (кооператори, агрономи тощо) обстоювали застосування принципів обґрунтованого **економічного районування** при створенні Буряксоюзів та інших кооперативних об'єднань; принципів економічного районування, як найдоцільніших з погляду господарських інтересів країни. По партійній же лінії, з мотивів не господарських, а з потреб партійного нагляду й керівництва, намагалися терен діяльності кожної кооперативної організації на Україні обов'язково укладати в Прокрустове ліжко існуючих ад-

міністративних районів. Проте це була лише причіпка. Фактично ж здійснювано величезний пляновий розгром українського життя. А щоб все виглядало „законно”, кожній наперед наміченій жертві, користуючися з її цілковитої неспроможности захистити себе перед советським „судом”, старанно „пришивали” (навіть термін такий виробився!) всілякі фантастичні, але страшні з погляду судових наслідків, обвинувачення. І тоді карали. Змушений же був, наприклад, один заарештований народний учитель, не витримавши знущань своїх допитувачів-інквізиторів, „признатися” (як розповідала нам одна людина, що сиділа з тим учителем в одній камері), що він був членом контрреволюційної, терористичної організації, якою керував **Панько Рудий**... Після цього йому „пришили” статтю й перестали вимучувати. А що з ним зробили далі — не відомо: може розстріляли, може заслали.*)

д) Винищення провідних кадрів УАПЦ.

Після революції 1917 р. на Україні почався рух за проведення церковних відправ не малозрозумілою церковнослов'янською мовою, а мовою народньою, українською.

Московська церковна влада на Україні, в особі екзарха митрополита Михаїла Єрмакова, поставилася до цього вороже. Тоді українці почали організовувати свою автономну українську православну церкву. Але для здійснення цього потрібні були єпископи, а їх то серед українців і не знайшлося, були самі священики. Московська бо влада завжди посилала на Україну урядувати єпископів або з росіян, або з тих українців, що давно вже асимілювалися, зреклися своєї батьківщини і вірно служили Москві.

Клопотання про висвячення єпископів з українців не дали наслідків. Як московський патріарх, так і наставлений ним київський митрополит Михаїл Єрмаков рішуче відмовилися висвятити потрібних Україні єпископів. Тоді Перший Всеукраїнський Церковний Собор, що зібрався в Києві 14-30.

---

*) Панько Рудий — псевдонім Миколи Гоголя, автора „Вечорів на хуторі коло Диканьки”. М. Гоголь, як відомо, помер ще року 1852... Цей факт разом з тим свідчить і про культурний рівень советських „слідчих”.

10. 1921 р., вирішив за прикладом Першоапостольської Церкви перших віків християнства, висвятити потрібних єпископів Церковним Собором. Так і зробили. В наслідок цього постала незалежна від московського патріярха Українська Автокефальна Православна Церква — УАПЦ, на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Окупаційна влада на Україні, яка вела жорстоку боротьбу з усіма проявами українського відродження, звернула пильну увагу і на Укр. Автокеф. Православ. Церкву. Почалася наїмка й винищування українських священиків та єпископів, а разом з ними й віруючих. В наслідок цих репресій до 1937 року закриті були усі автокефальні церкви, загинуло кілька десятків тисяч мирян, загинуло кілька тисяч автокефальних священиків і не залишилося жодного із 36 автокефальних єпископів. Загинув десь у катівнях НКВД і митрополит Василь Липківський.

Пояснити оцей цілковитий розгром УАПЦ самим загальним ворожим наставленням ВКП(б) до релігії не можна. Адже російська православна церква, хоча вона також зазнала жорстоких переслідувань від большевиків, **не підпала, проте, як ми знаємо, такому цілковитому винищенню.** Не були цілком винищені її провідні кадри й не була цілком ліквідована її організаційна структура. Отож, факт **цілковитого** погрому провідних кадрів УАПЦ та **цілковитої ліквідації УАПЦ**, як окремого церковного організаційного цілого, з масою людських жертв, можна пояснити лише колоніальним ставовищем України, що знайшлася під московською большевицькою окупацією.

Окупантам ішлося про те, щоб винищити на Україні все свідоме своїх національних інтересів; усе активне на будь-якій ділянці українського громадського життя; все, що хотіло й намагалось у будь-якій формі працювати для добра свого, українського народу, а не для закріплення колоніального режиму московських окупантів; вони намагались знищити все, що нагадувало про якусь окремішність, самостійність українського національного життя, хоча б воно ні в якій мірі не пов'язане було з ворожим наставленням до московського чи якогось іншого народу, хоча б воно не мало жодних слідів намагання повернутися до відбудови старих стружнявілих і знищених революцією соціально-політичних стосунків.

е) Загальний підсумок втрат українських провідних кадрів.

Користуючися то з відомостей, оголошених в пресі й літературі, яка є приступна для використання в наших тяжких умовах, то із спогадів живих людей, з якими довелося зустрічатися, ми склали вісім реєстрів жертв української інтелігенції, що зазнала на собі репресій, заподіяних їм окупаційною владою. До цих реєстрів увійшло 426 осіб, а з того числа: 42-ох було розстріляно, 5 поповнило самогубство, 21 загинули (що разом становить 16%), а про величезну більшість решти (84%) — нічого невідомо, сліди по них втрачені. Найпевніше — вони теж загинули, принаймні у величезній своїй більшості.

Але це число — 426 — ні в якому разі не вичерпне. До цього числа ми не врахували 55 місцевих полтавських жертв року 1920, як не враховано сюди й багатьох інших. **Це є підрахунок тільки цвіту української інтелігенції, та й то, звичайно, не повний.**

Яких величезних втрат у цілому зазнала українська інтелігенція, можна судити по тому, що Андрій Хвиля, цей слухняний і стараний виконавець волі окупантів (які, проте, все ж таки і його самого пізніше знищили!), будиши ще заступником Наркома Освіти УРСР, у своїй книзі, присвяченій „Контрреволюційному націоналізмові на мовному фронті”, хвалився, що органи ГПУ-НКВД в другу половину 1930-их років викинули з шкіл і, очевидно, загнали у безвість більш як 4,000 самих тільки українських народніх учителів.*)

Згадаймо також заяву Затонського про „усунення” від наукової праці протягом лише одного 1932-1933 р. 1,649 науковців.

Але й цього ще мало. Слід зауважити також, що після 1933 року зникла вся галицька інтелігенція, що її перед тим була досить велика кількість в УРСР. Галичан після самогубства Скрипника виловлено і відтранспортовано з України до різних концентраційних таборів в ССРСР, не залежно від того, чи були вони членами КП(б)У, чи ні, й не залежно від того, де вони жили. Так, наприклад, під час „ежовщини” був заарештований і розстріляний галичанин Федір Пала-

*) Подаю цю цифру заокруглено, з пам'яті, бо не маю зараз змоги перевірити й подати точно, як не можу згадати й точної назви самої книжки А. Хвилі, хоча в свій час і читав її.

щук (Конар), що весь час жив у Москві, був одним із організаторів „Госіздата” і заступником наркома земельних справ. Бувши в Москві високим партійним достойником, він, як кажуть, завжди сприяв українцям, коли вони, приїздячи до Москви у справі різних клопотів, зверталися до нього. І цього, видно, було досить...

У ці ж 1930-ті роки старанно винищені були рештки колишніх „боротьбістів”, „укапістів” та інших українських партій, не залежно від того, чи вони на момент нагінки були членами КП(б)У, чи позапартійними, і чи жили вони на Україні, чи за її межами, десь в ССРСР. Цей контингент переслідуваних також складався в значній мірі з молодого української інтелігенції.

Отож, втрати української інтелігенції в цілому (за увесь період дії московської окупаційної влади під маркою УРСР) треба обчислювати **багатьма тисячами, а то й десятками тисяч**. При чому, величезна більшість цих жертв **фактично ніяких злочинів не зробила**, якщо, звичайно, не вважати за злочин любов до своєї батьківщини та бажання віддати їй свої сили для піднесення всебічного її розвитку. У величезній більшості ці жертви були чесними й відданими громадськими робітниками, безневинними жертвами тоталітарного режиму московських окупантів.

Француз Андре Жід, який також побував у ССРСР, десь ще року, либонь, 1937 писав, що він „має сумнів, щоб на світі існувала інша країна, в якій були б так уярмлені дух і характер людини, як це відбулося в Советському Союзі”. І що він, А. Жід, „глибоко переконаний, що навіть у Гітлерівській Німеччині рабство, насилля та терор не досягнули таких розмірів, як у сьогочасному ССРСР”.

Так писав чужинець, який, до речі, їхав до ССРСР з безперечними симпатіями до його устрою. Так писав він побувавши лише в центрі Московщини, де він не все міг бачити взагалі, а тим паче не міг побачити жодних кривавих дій терористичного московського апарату. Ці ж бо жахливі криваві дії відбувалися на територіях пригноблених Росією національностей. Отож, коли Андре Жід дав таку характеристику того, що він побачив і спостеріг в Москві, то що ж міг би він сказати про Україну, цю (за твердженням московських шовіністів) „невід’ємну” колоніальну частину того ССРСР?! Адже тут, на Україні, свідля новітніх „опричників” не знало ніяких меж, як це передніше ми довели масою фактів. Про

тодішню Україну А. Жід міг би був сказати лише словами Шевченка з „Неофітів”:

„Нема сім’ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб не оплакані ходили,
Не катувалися б в тюрмі,
Або в далекій стороні”...

І якою зрозумілою та близькою нам є та гіркота і той біль, що вилився в поемі Юрія Клена „Прокляті роки”, яку поет написав вирвавшись за кордон після 1933 року:

Клекоче нам розпечене нутро.
Хто вичерпає нам шоломом горе?
Хто в душу нам плесне дощу відро?
Або який архангел винозорий
З свого крила позичить нам перо,
Щоб ту скажену гру фантасмагорій
Ми записали на блакитнім тлі,
Де літери горіли б нам у млі?...

18. ПОЛЯ БРАТСЬКИХ МОГИЛ ЖЕРТВ МОСКОВСЬКИХ ОКУПАНТІВ — ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДОКАЗИ НАРОДОВБИВСТВА

а) Подвійна функція плянового терору на Україні

Закінчуючи першу частину „Голготи України” (яка в основному охоплює період до другої світової війни), ми мусимо згадати ще про один дуже важливий факт: про **відкриття речевих доказів народовбивства, здійснюваного на Україні окупантами**. Мова йде тут про виявлення і оприлюднення фактів існування подекуди на Україні цілих ділянок вкритих таємними (пильно замаскованими) братськими могилами жертв московсько-більшевицького окупаційного режиму. Хоча про це широкі кола української людности почали поволі дізнаватися за часів другої світової війни, коли московсько-більшевицька окупаційна влада залишила Україну, а натомість прийшла інша окупаційна сила — гітлерівсько-нацистська, проте сам факт цих масових убивств української людности був здійснений ще до цієї війни, а тому ми й мусимо згадати про них тут. На жаль, процес виявлення цих могил, а тим паче розкопок їх, не встиг розгорнутися: не сприяли бо цьому нацистська окупаційна адміністрація, з одного боку, а з другого — швидке повернення на Україну большевицьких окупантів. Але й те, що встигли за цих несприятливих умовин виявити і розкопати, підняло на якийсь час краєчок тяжкої запони, яка закривала від людських очей жахливі чорні діла сталінської московсько-більшевицької інквізиції.

Та перед тим, як перейти до розгляду конкретних фактів, треба з'ясувати один момент: коли й у зв'язку з чим московські окупанти внесли **пляновість** у свої масові терористичні акції, спрямовані супроти народів, території яких вони захопили в 1919-1920 рр.

Народовбивча акція большевицького Кремля, систематично застосовувана до підбитих Росією народів („націоналів”), була спочатку лише виявом бажання будь-що-будь терором тримати ті народи у покорі і за всяку ціну гальмувати небезпечний для московських окупантів та московської

централістичної системи дальший вільний їхній (немосковських народів) політичний і культурно-національний розвиток, що почався після революції 1917 р. Але згодом, в другу половину 1920-их років, у большевицькій Москві з'явилася, як видно, думка не просто винищувати непевні (з погляду окупантів) елементи серед немосковських народів ССРСР, чи то шляхом масових розстрілів на місці, чи то ще більш масових заслань на повільне вмирання в далеких північних концентраційних таборах, а перед знищенням цих приречених **використовувати їхню фізичну та розумову фахову силу для потреб економічної розбудови РСФСР**. При чому використовувати так по хижацькому, щоб це само по собі привело до цілковитої амортизації людські організми, до бажаного вмирання. У такий спосіб досягалася б і політична мета (винищення небажаних елементів) і економічна мета (господарська розбудова московської держави безплатною рабською працею).

Як вислід цієї думки, розроблено низку велетенських господарських плянів, що їх треба було здійснювати рабською силою мільйонів політичних в'язнів. З'явився плян прокопання величезної системи „Біломорського каналу” на півночі Європейської Росії, з імпозантним внутрішнім „Московським морем”. Плян побудови другої залізничної „Байкало-Амурської Магістралі” (БАМ). Плян освоєння кліматично найсуворіших і тому перед тим не залюднених московським народом північних просторів РСФСР, особливо Ухта-Печорського (коло Північного Уралу) та Колими й Ногаєво (в районі Камчатки) тощо, і в першу чергу — розбудови видобутку золота там, на Півночі, де наявність його була знайдена.

В наслідок зазначеного — з'явилися велетенські будови й переважно видобувні та експлуатаційні господарські підприємства ГПУ-НКВД, в яких робочою силою була рабська сила мільйонів політичних в'язнів. Як ми вже зазначили, використання цієї робочої сили в'язнів у згаданих господарських підприємствах НКВД, що були величезними концтаборами з відповідно організованим режимом, **проводилося в такий спосіб, в таких умовах і з таким розрахунком, щоб величезна більшість цих рабів ГПУ-НКВД там і кінчала своє життя**. Про це ми довідуємося, наприклад, з цілої низки фактів, що їх подає інж. М. Ш-ко в своєму докладному й вартісному описові умов життя і праці та способів навмис-

ного нищення людської життєвої сили в Ухта-Печорському концтаборі, в якому він, М. Ш-ко, відбував своє заслання. Про це ми довідуємося також і з відкритого листа Михайла Млакового (Дзуля) до Гюлетта Джонсона, Ежені Коттона та Фредеріка Жоліо-Кюрі, в якому Млаковий змальовує Коліму, місце свого заслання. Про цю ж саме систему пляново продуманого й організованого винищування маси людей по московсько-большевицьких концентраційних таборах довідуємося ми й з достатньої кількості яскравих фактів та описів побуту, що їх подає у своїх спогадах третій колишній в'язень, Ів. Хмельницький, що перебував ще в іншому великому сибірському концтаборі „Горшолаг”²⁴⁷). Про цю ж, нарешті, гігантську систему народобвиства, спрямованого проти невеликоруських народів ССРСР, наочно говорить і той факт, що про нього згадує росіянка О. Лентулова в статті-спогаді про умови життя і праці на Урало-Кузнецькому Комбінаті в Західному Сибіру. Вона пише: „Особливу групу „вільних будівничих соціалізму” становили зігнані сюди тисячами з гарячих степів Киргизії та Казахстану волелюбні кочові народи. Тяжко нудьгуючи над непосильною працею, не звикши до суворого підсоння Західного Сибіру, в дранті — рештках колись гарних національних убрань, ці люди ще гостріше, ніж решта (нагнаних до Урало-Кузнецького Комбінату людей), відчували всю безпросвітність страшного напівтваринного існування. Вони вимирали сотнями”. І далі вона розповідає про один звичайний побутовий випадок, який, проте, дає можливість зазирнути у ту безодню горя, що його переживали отакі приречені, пригнані туди з малими дітьми. Вона пише: „Пам'ятаю, якось взимку постукала до нас брудна, обідрана киргизка із в'язанкою вкрадених на будівництві дощок”. „Порозуміваючись більше знаками, ніж словами, вона просила хліба в обмін на „паливний матеріал”, кажучи суміш'ю ломаної російської мови з своєю рідною, що „хліба немає, життя пропало, а у неї багато дітей”...”²⁴⁸)

Отож, політичний терор московських большевиків з другої половини 1920-их років починає поволі поєднуватися з ловлею рабської сили для економічної розбудови РСФСР. В наслідок цього до першої мети, що стояла перед ГПУ-НКВД, — постійним терором тримати „націоналів” у покорі, — поступово прилучається ще й друга мета — безперерійно, пляново постачати для своїх велетенських господарських підприємств достатню кількість робочої сили заарештованих

і засланих, яку, поперше, можна було б безвідмовно, як рабську силу, використовувати там, де вільні робітники дуже дорого коштували, куди вони добровільно не йшли, а пішовши — намагалися тікати²⁴⁹). Подруге — яку (рабську робочу силу) можна було використовувати зовсім безплатно, бо фактично оплата праці засланців мала характер лише символічний, а жалюгідне утримування цих засланців коштувало копійки й цілком свідомо розраховане було на швидке вичерпання життєвих сил цих жертв московсько-большевицького режиму²⁴⁷).

Набравши ще й економічних функцій, політичний терор в ССРСР, як сказано передніше, став пляновим, особливо в 1930-их роках, залежним від потреб у робочій силі гігантських господарських підприємств ГПУ-НКВД.

В. Жірмонт, що сам побував у концентраційному таборі в ролі в'язня, на підставі зібраних і проаналізованих фактів у статті „Економічна функція терору” пише: „Масові арешти й систематичний терор, майже „безмотивний” проти людей, які рішуче нічим не завинили навіть із советсько-комуністичного погляду, являються, якщо на них вірно дивитися, нічим іншим, як ловлею рабів для господарського використання майже безплатної робочої сили”. І він далі каже: „З цього погляду стає раціональною ціла низка явищ. Якби можна було порівняти криву (графік) зростання цієї індустрії (що є підлегла НКВД) з кривою масових арештів, то вони зійшлися б у всіх своїх точках: кожна нова „будова”, кожен новий „комбінат”, кожна нова „магістраль” — були дуже важливою причиною хвиль арештів та заслань.”

Зробивши цілу низку економічних розрахунків, В. Жірмонт закінчує свою статтю так: „Виходячи із цих цифрових даних і приймаючи населення концтаборів, залежно від періоду, пересічно до 15 мільйонів (20 млн. за напружених періодів і 10 млн. за спокійніших), ми приходимо до висновку, що система ГУЛАГ-у (Головного Управління Концтаборів НКВД) „зберігає” скарбові десятки мільярдів карбованців щороку. Ніхто не може сказати, скільки саме, але, що мова йде про числа з 11 знаків (десятки мільярдів), — у цьому не може бути, на мій погляд, ніякого сумніву”²⁵⁰).

Цей терор не минав, звичайно, й багатьох опозиційно настроєних громадських елементів і серед великоросів, але всією своєю страшною, всезнищуючою вагою, усією своєю нелюдською жорстокістю і, нарешті, в такому величезному

обсязі упав він на немосковські народи ССРСР, а в першу чергу і найсильніше — на українську людність УРСР, Кубані тощо. Про це говорять і всі ті факти, що ми їх зібрали, звели докупи та подали в передущих розділах (особливо ж про методи „колективізації” і „колективізаційний” погром 1929-1931 рр. та про штучний голод 1932-1933 рр.) і які наочно виявили страшне спустошення, страшну кількість жертв, що їх заподіяв московсько-більшевицький колоніальний режим Україні. Про це ж говорять і свідчення усіх тих, що пройшли тяжке випробовування в концтаборах, і чие здоров'я витримало, і кому, кінець-кінцем, пощастило вирватися на волю, як от, скажімо, чужинцеві-полякові Краковецькому, який у „Книжці про Колиму” на ст. 98 написав: „На Колимі змішання народів, справжня Вавилонська вежа. **Найбільше, зрозуміло, українців. Щодругий засланець — це українець, і лише друга половина складається з кільканадцяти інших національностей**”²⁵¹).

Про те, що терористичне винищування української людности провадилася за певними плянами, які розробляли центральні московсько-більшевицькі установи, є вже в українській емігрантській літературі кілька свідчень, що мають своє опертя на заявах співробітників самого ГПУ-НКВД. Для прикладу згадаємо тут названі вже спогади Ів. Хмельницького, в яких автор пише, що агенти НКВД, потрапивши в 1943-1944 рр. в полон до протибільшевицьких партизанів „**признавалися, що вони отримували згори накази**” „**виявити й заарештувати певну кількість ворогів народу**” в тій чи тій місцевості”²⁵²). Можна згадати також спогади М. Приходька, в яких автор пише про пляновість та контрольні цифри для арештувань за оповіданням ув'язненого разом з ним начальника НКВД Хрестинівського району. Він пише: „У в'язниці (в Києві) я зустрівся з двома майстрами... Один з них був за Єжова начальником Хрестинівського районного НКВД (прізвища не пам'ятаю), а другий — Гулаков, був начальником 5-го відділу Київського Обласного НКВД. Обидва вони, боючися, очевидно, відплати (з боку в'язнів за свою попередню діяльність), дуже запобігливо ставилися до тих, що мали авторитет у камері. І, шукаючи міцнішого ґрунту, розповідали часто про свої службові таємниці.

„Хрестинівський начальник оповідав, що на початку єжовської епопеї він одержав директиву заарештувати в районі 3,800 чоловік. Заарештувавши всіх, що колись уже

сиділи за політичні справи і якось повернулися додому, та всіх тих, що про них були якісь звідомлення від „сексотів”, він побачив, що плян не виконаний. А його ж треба перевиконати! Тоді начальник пропонує головам сільрад подати списки тих, що їх треба заарештувати. **Величина „контрольного числа” була визначена** (для кожної сільради) **пропорційно до кількості дворів**. Плян (у такий спосіб) було перевиконано й „ворогів народу” за допомогою дубової палиці — „оформлено”. Христинівський начальник сподівався, мабуть, за свою працю дістати орден, а замість того сам потрапив до „контрольного числа”, яке треба було забезпечити обласному начальникові” ²³).

Про пляновість арештів, за свідченням співробітників НКВД, без точного, щоправда, зазначення місця (але мова йде, як нам здається, про Україну) пишеться і в статті-спогаді советського офіцера, що втік на Захід року 1949. Там ми читаємо:

„Надходять уславлені „Вартоломієвські ночі” **Єжовщини**, 1937 р. Він (капітан МГБ, що з ним мав одверту інтимну розмову згаданий офіцер-утікач) — працівник районного обсягу і напевно знає, що в його районі ніякої „контри” (контрреволюціонерів) немає. Але у НКВД була розверстка, **розверстка на людське життя**. І одного далеко не прекрасного дня він одержав із обласного управління НКВД папірець, у якому начальство вимагало **підшукати в районі 12 осіб і підвести їх під будьякі пункти ст. 58, створивши для них відповідні справи**. „Була б людина, а „справа” знайдеться”. Звичайно НКВД завжди має якийсь там матеріял на левну групу людей, що їм „пришивають контру” і знищують. І справу цієї розверстки було доручено йому, як начальникові таємно-освідомлювальної частини. Строк був встановлений короткий, всього два тижні, і протягом цих двох тижнів треба було знайти 12 осіб і створити на них „справи”. І „справи” були створені”...

І потім цей советський офіцер-втікач переказує таку дальшу розповідь того капітана МГБ: „Пам’ятаю, один із цих 12-ти заарештованих був колгоспник. Він у компанії чотирьох осіб за випивкою сказав, коментуючи гасло „догнать і перегнать”, що, мовляв, ми догнати Америку, звичайно, доженем тому, що без взуття, себто — без чобіт, доганяти зручніше, а от щодо „перегнати” — то тут уже будуть утруднення: харчуваннячко рідкувате, для цього шоколяда потрібна.

Не даремно ж нею чемпіонів годують"... Цей добув кулю в потилицю, як „непоправний контра”²⁵⁴). Про долю решти 11-ти осіб капітан МГБ не згадав, чи про це, може, забув розповісти втікач-офіцер, але їхня доля ясно впливає із самого завдання: їх, видно, одвезено до концтаборів на рабську працю. Інакше для чого ж треба було давати завдання: „знайти 12 осіб і створити на них „справи”?

До цих же концтаборів для рабської праці спроваджено, без сумніву, і тих 3,800, що про них розповів христинівський начальник НКВД. Була бо це ловля білих рабів, що їх потребували московські диктатори.

б) Братські могили масових жертв у Вінниці, коло Києва тощо

Постійна застрашаюча терористична акція московських окупантів на Україні, поєднана з постійною ж ловлею рабів для велетенських господарських підприємств ГПУ-НКВД, призводила не тільки до масових заслань у концтабори для виконання рабської праці, а й до масового (особливо за Єжовщини) **винищування на місці** тих елементів, що були найбільш скомпромітовані в очах окупаційної влади, найбільш запідозрені у ворожому наставленні до цієї влади, або тих, що потрапляли до пасток провокаторів ГПУ-НКВД, або, нарешті, виявляли на допитах стійкість і, хоча й пасивний, але наочний спротив намаганням слідчих, та не приймали на себе видуманих слідчими обвинувачень.

Нищення цих нещасних на місці робилося, звичайно, в катівнях ГПУ-НКВД без будь-якого публичного розголосу, вночі і за виробленим трафаретом. У дворі катівні пускали на порожній хід і без глушителів мотори тракторо-автомобілів і під страшенний їхній гуркіт убивали жертви.

Щойно згадуваний передніше капітан МГБ у своїй інтимній розповіді своєму знайомому, советському офіцерові, так змальовував один епізод: „Якось увечорі 1937 р. надходить негайна телеграма із обласного управління НКВД: „З одержанням цього негайно спрямувати до розпорядимости начальника Обл. НКВД двох офіцерів, співробітників Райвідділу”. Ми покvapно виїхали. В обласному управлінні нас зустрів вгодований заступник начальника, полковник. „От

і гаразд! — промовив він. — Ви прибули вчасно. У мене з вами буде розмова. Тільки ви, товаришу сержанте, посидьте трохи у приймальні, а я побалакаю спершу з товаришем К.” Коли сержант вийшов, полковник перш за все одчинив шафу, добув відти пляшку горілки й ковбасу. „Пий”, — сказав він, наливаючи чайну склянку. А як склянка була випита і заїжена, полковник добув чистий бланок і промовив: „Пиши”. Я написав продиктовану ним підписку, що все, що я почую, побачу або буду тут робити під час мого відрядження, зобов’язуюся зберігати в суворій таємниці, бо інакше буду розстріляний без суду й розслідування на підставі якоїсь таємної постанови уряду. Після того він знову дав мені випити склянку горілки і повів у двір будівлі НКВД. У гаражі, куди ми прийшли, був страшний гуркіт від праці двох тракторів, з яких зняті були заглушувачі. Біля стіни стояло шестеро приречених на смерть. Вони були в одній білизні та із пов’язаними за спиною руками. „Стріляй!” — наказав полковник. Я не ворухнувся. „Стріляй, сволото!” — закричав він осканеніло. Я навіть не міг зрозуміти, кого він назвав „сволотою” — чи то тих, що стояли коло стіни, чи то мене.*) Полковник зробив шість пострілів. Скривавлені трупи лежали на цементній підлозі. „А, ти не хочеш, гадино! — скаженів він, — ну, то я тебе навчу!” І він так побив мене, що я опритомнів тільки на другий день”...

Офіцер-втікач спитав того капітана МГБ, що ж було потім. А той відповів: „Потім?... Що потім?... Стріляв... багато... звикнув”...²⁵⁴)

Обласного міста ССРСР, в якому відбувся цей епізод, на жаль, не названо. Може це й було на Україні і саме — у Вінниці? Хто знає!? Але ця розповідь змальовує, як видно, типове явище.

Тіла замордованих у катівнях НКВД вивозили на машинах, прикритих брезентами, чи то вночі ж, чи то ранком, і закопували у великих таємних братських могилах. Землю над цими могилами розрівнювали й утрамбовували, не лишаючи на поверхні будь-яких ознак, що це могили. Про розташування цих таємних, замаскованих могил та про їхню вмістимість знали лише органи окупантів, які безперечно мали пляни розташування їх та ще безпосередні могильщики з ГПУ-НКВД, виконавці їхніх наказів.

*) Розмова відбувалася по-російському. А по-російськи слово “сволочь” має однакову форму як у називному, так у кличному й знахідному відмінках.

Широким колам українського громадянства про місця цих поховань, а тим паче про прізвища жертв нічого не було відомо. Люди зникали, а де дівалися — ніхто нічого не знав. Розпитувати було небезпечно, щоб самому за це не „зникнути”, та й про щось дізнатися, власне, було не можливо. Навіть найближчі родичі заарештованих не мали ніяких інформацій. Хіба що після довгих надокучань одержували в ГПУ-НКВД стереотипну відповідь: „Заслано без права листування”²⁵⁵).

Війна Гітлера-Сталіна року 1941 та зміна на Україні окупаційного режиму дали організованому українському громадянству деяку можливість виявити частину цих таємних могил і добитися часткового дослідження їх. Ось деякі факти, що є наочними речовими доказами московсько-большевицької народобивчої акції, про які ширше дізналася тоді людність України.

1. Вінницькі могили. Про ці могили, про розкопування їх, про той наочний жах, що їх вони розкрили для людей, про прізвища розпізнаних або ідентифікованих на підставі випадково знайдених при них документів тощо багато писали з додаванням репродукцій з фото тодішні українські часописи під німецькою окупацією, особливо ж „Вінницькі Вісті”, в яких систематично подавано під час розкопок й реєстри розпізнаних жертв. Тоді ж, як згадує один із свідків Вінницьких розкопок, „була випущена книжка з іменами та прізвищами закатованих”²⁵⁶).

Частково про Вінницькі розкопки писали також тодішні російські (емігрантські), німецькі й деякі інші чужоземні газети. Та все тоді написане й надруковане є тепер бібліографічною рідкістю або й зовсім загублене у страшному вирі війни та наступного большевицького опанування значною частиною Західньої Європи, де все це друкувалося.

Відомості про ці розкопки й про те, що у цих знайдених могилах лежать маси жертв переважно з 1937-1938 рр. облетіли тоді всю Україну. В пошуках за слідами своїх рідних, які безслідно зникли за тяжкими дверима НКВД переважно в часи Єжовщини, тисячі людей прибували до Вінниці з ближчих і навіть дальших кутків України, не зважаючи на величезні труднощі з тодішнім транспортом. Адже українські залізниці служили тоді лише для військових потреб гітлерівських завойовників, кінний транспорт був майже відсутній, іншого ж, окрім пішого, не існувало зовсім, а пере-

суватися по території взагалі було в ті роки небезпечно для життя. Ось як згадує свідок про це напливання тоді до Вінниці відвідувачів. „Влітку 1943 року місто Вінниця нагадувало немов родину в жалобі, де помер батько. Тисячі людей прибували до міста з найвіддаленіших міст і сіл України. Їхали підводи, йшли пішки селяни з своєї області. Тисячі місцевих громадян щоденно відвідували місце страшних розкопів, щоб побачити тіла нещасних, попрощатися з ними й може знайти своїх близьких і родичів. І вони знаходили...”²⁵⁷)

Одвідали в той час (1943 р.) Вінницю для огляду могил, викопаних трупів та речей і деякі з чужинців-кореспондентів, окрім німців, представники найвищого духовенства з Румунії, Болгарії, Греції, Сербії тощо, а також побували тут і відомі судово-медичні експерти з Бельгії, Болгарії, Голландії, Італії, Малярщини, Румунії, Словакії, Фінляндії, Франції, Хорватії й Швеції, які після оглядин склали й підписали спільного протокола.

В останні роки про Вінницькі могили в українській емігрантській пресі з'явилося чимало статей, а також видані окремі книжки, в яких більш-менш докладно інформується про різні боки цієї справи. Актуалізували висвітлення цієї трагедії такі моменти: а) ухвалення в грудні 1949 р. Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй міжнародного договору проти народоббивства, який набув чинності 12.1.1951 р.; б) створення підкомісії закордонних справ при Сенаті США для переслухання свідків про явища масового народоббивства в СРСР з метою відповідного нагромадження фактів для визнання цього московсько-більшевицького народоббивства за міжнародній злочин; ця підкомісія закінчила переслухання свідків 9.5.1950 р.; в) створення в 1951 р. Конгресом США спеціального комітету для розслідування справи масового вбивства польських офіцерів у Катині, що його здійснили московські більшовики, і що виявлено було під час розкопок у 1943 р. Ось короткі відомості про найважливіші з цих останніх публікацій.

Року 1950 в канадійському „Новому Шляху” з'явилося дві статті учасника Вінницьких розкопок М. Селешка, під наголовком: 1) „Українці — перша жертва другої світової війни” і 2) „Причинок до історії Вінницьких могил”²⁵⁸).

Того ж року в Аргентинському „Овиді” надруковано фрагменти спогадів Петра Павловича про розкопки могил у Вінниці 24.5. — 3.10.1943 р. під заголовком „Я бачив пек-

ло”²⁵⁹). Ілюстровано ці спогади кількома відбитками з фотографій розкопок.

Року 1951 в Чикаго вийшла згадувана передніше книжка спогадів **Ів. Хмельницького** з Вінниці, в якій автор присвятив 21 сторінку інформуванню про історію виявлення цих могил, у чому й він брав якусь участь, про наслідки розкопок, про дослідження могил і знайдених трупів, про зміст окремих документів, що їх було видобуто з могил, тощо²⁶⁰).

Того ж 1951 р. в Нью Йорку Головна Управа Спілки Укр. Молоді Америки випустила книжку: „**Злочин Москви у Вінниці**”, яка також подає історію виявлення могил, змальовує розкопки, ілюструючи світлинами, подає наслідки судово-медичних експертиз місцевих та чужинецьких фахівців, а також наводить цілу низку конкретних свідчень окремих людей, що знайшли у тих могилах сліди своїх рідних, чого не подають інші публікації²⁶¹).

Року 1952 у канадійському місячнику „**Нові Дні**” надруковано статтю „**Вінниця**” д-ра **Івана Розгіна**, який також був свідком розкопок деяких могил, брав участь у дослідженнях трупів і 13 вересня 1943 р. був присутній, як він каже, „на тринадцятих похоронах жертв”. Цю статтю-свідчення, насичену достатньою кількістю фактів, у деякому скороченні передрукувала „**Народна Воля**” в США²⁶²).

Року ж 1952 українські газети надрукували порівняно коротке, але яскраве свідчення самовидця розкопок 1943 р. у Вінниці **Єпископа УАПЦ Сильвестера** (з Австралії) під заголовком: „**Вінницька трагедія**”²⁶³).

Січня 10-го року 1952 член ВО УНРади, керівник Ресорту Зовнішн. Справ, д-р **Степан Витвицький** від імени ВО УНРади подав до Організації Об’єднаних Націй короткий меморандум у справі большевицького народовбивства на Україні. Бюро ООН сповістило його, що копії цього меморандума переслані до урядів УРСР та ССРСР, а саму справу передано на розгляд комісії по обороні прав людини. Отже, виникла потреба швидкої й максимальної мобілізації усіх можливих даних про факти московсько-большевицького народовбивства на Україні, для використання їх під час розгляду й висвітлення справи в Комісії ООН по обороні прав людини. У зв’язку з цим ДОБРУС та УККА в США розпочали інтенсивну акцію збирання матеріалів про московсько-большевицьке народовбивство на Україні, зокрема — про Вінницькі могили.

Щоб привернути до Вінницького злочину увагу громадської думки американського суспільства й політичних чинників держав — членів ООН, ДОБРУС 25 травня 1952 р. організував у Нью Йорку радіо-телевізійну передачу. Під час цієї передачі виступали: свідок Вінницьких розкопок Архиепископ УАПЦ Григорій, що був року 1943 вінницьким та житомирським єпископом, а також американець Роберт Вогелер, недавній в'язень мадярських комуністів. А 1-го червня 1952 р. старанням того ж ДОБРУС-у відбулося в Нью Йорку велике українське протестаційне віче з участю американських політичних діячів, на яким з промовами-свідченнями про Вінницькі розкопки виступили: Архиепископ Григорій, журналіст з Вінниці Петро Павлович та Костянтин Сибірський, колишній в'язень вінницької в'язниці. В одній з резолюцій, що її ухвалено на цім вічі, сказано: „Вірячи в міжнародню справедливість, що її речником є Організація Об'єднаних Націй, ми звертаємося через уряд США до цієї міжнародньої інституції з домаганням негайного розслідування Комісією Людських Прав ООН Вінницького та всіх інших большевицьких злочинів народовбивства в Україні та притягнення злочинців до карної відповідальности перед міжнародним судом”.

Так активні діячі української політичної еміграції в США в останні роки активізували перед чужим і своїм громадянством справу дослідження Вінницької трагедії.

Останнього ж часу маємо також виступи в пресі з приводу Вінницьких могил і чужинців. Одні виступають як свідки-розкопок, наприклад: а) росіянин Георгій Александров, лікар за фахом, який, хоча участі у самих розкопках та медичній експертизі й не брав і був тільки вільним глядачем та спостерігачем, дав проте в „Социалистическом Вестнике” вартісні свої фахові свідчення про те, що він бачив у Вінниці на власні очі, свідком чого він там був і в чому безпосередньо переконався²⁶⁴); б) так само теж, мабуть, росіянин Олег Чех у російському журналі „Народная Правда” умістив (треба думати, як свідок) чималу статтю під заголовком „О Виннице надо помнить”, яка девчому доповнює українські публікації на цю тему. Особливо вартою уваги є у нього згадка про те, що у Вінниці, окрім могил у Грушевому саду (38), на Старому міському кладовищі (40) та в Парковій культури й відпочинку (13), було ще знайдено коло вокзалу декілька могил з трупами, що належали буковинцям із „звільнених Західньо-Українських земель” і що „трупи ці були зкручені

дротом у „пакети” по 5-6 осіб”^{264а}). Ці буковинці до кількості 9,432 Вінницьких жертв не враховані; в) поляк Дмитро Мельник, що виступав із своїми свідченнями в „Амерікен Ехо”. Інші виступають як дослідники цієї справи, як от польський же публіцист Юзеф Мацкевич, що виступив у лондонських „Вядомосцях”, де він, дослідивши справу, приходять до висновку, що „ані Катинь, ані Вінниця не були випадковими, в поспіху зробленими злочинами, а що це **вслід глибоко продуманої большевицької системи народобивства**”²⁶⁵).

Треба також згадати тут про виступи з приводу Вінницької трагедії деяких американських політичних діячів, що свідчить про зацікавлення їх цією справою, як певним типовим явищем московсько-большевицької системи. Так, у „Конгресовому Рекорді” за 1. 4. 1952 про це надрукована стаття колишнього американського амбасадора в Польщі Артура Бліс Лейн²⁶⁶). Про Вінницькі розкопки говорив також сенатор Герберт Г. Лімен у своєму виступі на 81 сесії Конгресу США і його виступ одмічений у „Конгресовому Рекорді”²⁶⁷).
І т. д.

На жаль, ані політичні, ані громадські, ані наукові українські організації ще й досі не спромоглися створити **наукової комісії** з істориків, правників та фахівців судової медицини, яка пильно збирала б, звела б докупи усі виявлені друквані й недруквані матеріяли й відомості як здобуті на місці розкопок у Вінниці, так і подані свідками вже тут, на еміграції. Ця комісія мусіла б **критично** переглянути, перевірити й обробити все це, устійнити дати, цифри, розміри тощо й виготовити повне **наукове видання** матеріялів про Вінницьку трагедію.

А таке авторитетне, науково опрацьоване видання матеріялів конче потрібне вже тепер для подання на розгляд міжнароднім політичним чинникам. Воно матиме величезне незаперечне документальне політично-національне й історично-наукове значення в майбутньому. Воно мусить бути гідним пам’ятником нещасним жертвам московсько-большевицького терору у Вінниці. Підготування та надрукування збірника цих матеріялів українською та англійською мовами це один з найважливіших обов’язків організованого українського громадянства на еміграції, що його воно мусить виконати якнайшвидше.

Усі ці оприлюднені досі на еміграції матеріяли безпосе-

редніх свідків Вінницьких розкопок та обстежень могил, трупів, речей тощо дають змогу скласти таку загальну картину.

а) Місця поховань жертв терору ГПУ-НКВД в період більш-менш довгого заповнення могилами тої чи тої дільниці, стояли обнесені високим непроглядним парканом, стегилися вартою НКВД і були неприступні для громадян.

Великі й глибокі могили заповнялися здебільшого масою трупів, іноді по кілька десятків, а то й сотень. У судово медичному протоколі в п. 1 сказано: „У більшості могил було пересічно по 100-120 трупів, а у двох — 250-270²⁶⁸). А І. Розгін згадує про одну могилу з 284 трупами²⁶⁹).

Часто-густо, з метою більше вмістити в ямі, трупи акуратно складали один на один. Щоб уповільнити процес розкладання, трупи, здебільшого, посипали сіллю чи хлористим вапном. Якщо скидання трупів до ями та закопування їх робили не агенти ГПУ, то їх, двох-трьох (як свідчить, наприклад, Єпископ Сильвестер), з метою, певно, усунути зайвих свідків, пристрелювали перед остаточним засипанням могили і тоді вже самі енкаведисти вивершували їх цілком. Інакше не можна пояснити наявності цих відокремлених двох-трьох трупів у верхніх шарах деяких братських могил.

Після цілковитого заповнення кожної братської могили, її старанно замаскували, не лишаючи на поверхні ніяких ознак, а в „Паркові Культури й Відпочинку”, наприклад, над цими зрівняними й утрамбованими могилами побудували гойдалки, каруселі, танцювальні майданчики, буфети, театральні сцени та інші розвагові споруди для меншої й старшої молоді. Ця молодь розважалася тут, танцювала, не знаючи, що під її ногами зариті маси закатованих трупів, іноді, може, власних їхніх батьків чи близьких родичів.

Таке маскування поховань не було в даному разі випадковим. Відомо бо, що у тій же Вінниці „Інтернаціональне кладовище” 1921-1922 рр., на якому ЧК закопувало свої масові жертви у великих братських могилах, перетворено було більшовиками на стадіон. Про маскування могил дізнаємося ми і з наступних даних про інші подібні випадки

Знайти у Вінниці місця отих таємних поховань, що були старанно замасковані, пощастило лише завдяки інформаціям поодиноких осіб, що мали про них якісь відомості й подали їх до міської управи міста Вінниці.

б) Про кількість замаскованих могил, що їх пощастило

виявити у Вінниці, та про кількість жертв у них дає уявлення така табличка, що ми її склали за свідченням І. Розгіна:

Назви ділянок, на яких у Вінниці виявлено замасковані братські могили	Кількість могил	Вийнято з них трупів жертв	
		Всього	У тому числі жіночих
1. Старий грушевий сад на Підлісній вулиці (коло Літинського шляху)	34	5,644	53
2. Порожня частина міського кладовища, коло лікарні ім. М. Прогова	40	2,405	85
3. Міський "Парк культури й відпочинку"	13	1,383	31
Разом	87	9,432	169

Ця кількість жертв — 9,432, — яку подають і інші автори, що писали про Вінницькі могили, а в тому числі, скажімо, й передніше згаданий польський публіцист Юзеф Мацкевич, не є вичерпна, бо не всі виявлені у Вінниці й коло неї братські могили були розкопані, а з розкопаних — не з усіх (здається із санітарних причин та літнього часу), вийняті були трупи, особливо ж з тих, що були близько коло лікарні.

Отже, лікарі, які досліджували у Вінниці трупи, у своєму протоколі в п. 6 обраховують у могилах трьох виявлених у Вінниці ділянок можливу кількість жертв в обсязі 11-12 тисяч ²⁷⁰). Розгін же обраховує загальну кількість там жертв рівну 12-15 тисячам. І, можливо, він має рацію.

Якщо усі автори Вінницьких розкопок однозгідно пишуть, що із розкопаних таємних могил вийнято було 9,432 трупи жертв НКВД, то в кількості виявлених могил цієї однозгідності, на жаль, немає. Одні, можливо, показують кількість лише розкопаних могил, інші — усіх: розкопаних і нерозкопаних. Немає однозгідності і в описах форм та розмірів могил. Видно не в усіх авторів-свідків показані вони на підставі обмірів інструментами та особистого огляду усіх могил. Усі ці, як і інші прикрі розбіжності, мають бути критично перевірені й цифрові відомості, після опитів свідків, усталені в науковому виданні матеріалів. ^{270а})

в) Страта людей провадилася у найжорстокіший, у найдикіший спосіб. Руки майже у всіх жертв пов'язані за спиною. Убивано їх пострілами в потилицю з револьверів найдрібнішого калібру (щоб за гуркотом авто-тракторних моторів на порожньому ході не було чути пострілів). А як ці дрібні олив'яні кулі не вбивали з першого разу, то стріляли вдруге (6,361 випадок), втретє (78 випадків) або й більше разів.

У багатьох жертв, крім того, черепи потрошені чимсь важким, очевидно, не вбивши кількома пострілами, їх добивали якимсь тяжким тупим знаряддям. Таких трупів із потрошеними черепами було (за О. Чехом) 352. Виявлено також жертву з виламаними щелепами.

Деякі жертви закопані недобитими, живими, бо в їхніх ротах, стравоходах та дихальних органах знайдено при медичних розтинах землю, яку вони ковтали, будучи живими засипані в ямах. Єпископ Сильвестер у своєму свідченні пише про вчителя української мови й літератури (про нього згадують і інші), якого за всіма наявними даними було пристрелено без суду й кинуте ще живим до могили разом із в'язкою учнівських зошитів, з якими його було забрано. Він пише: „Закопано цю людину ще живим, бо в роті повно глинистої землі, тобто вона, будучи закопаною, продовжувала дихати”.

У деяких жертв виявлені ясні сліди інквізиційних тортур: спечені вогнем місця, скалічені статтеві органи²⁷¹). Частина жінок у віці 30-40 р. перед смертю піддавалася, як видно, спеціальним сексуальним тортурам, знущанням з боку катів-садистів, інакше бо не можна пояснити того факту, що 49 молодих жінок (беремо цифру із статей І. Розгіна та О. Чеха) були, в протилежність до інших жертв, цілком голі і з непов'язаними руками. Про знайдення голих жінок згадують і інші свідки, а в тому числі говориться і в судово-медичних протоколах.*) Про те, що переживали усі ці жертви, потрапивши до рук катів в НКВД, можна бодай трохи уявити собі з того факту, що про нього згадує Ів. Хмельницький. Він пише, що бачив вийнятого з братської могили трупа **молодої** дівчини в українській сорочці з **посивілими** від жаху довгими косами.

г) Із 9,432 трупів 679 були впізнані родичами або ідентифіковані на підставі знайдених при них документів. На всіх цих 679 осіб складено було докладні реєстри, в яких подано ім'я, прізвище, вік, місце народження, національність, хто розпізнав тощо.

Петро Павлович (у згаданій передніше статті — „Я бачив пекло”) спробував розподілити 500 осіб із числа розпізнаних на категорії. Картина вийшла така: селян — 212, ро-

*) Ів. Хмельницький (ст. 90) і “Злочин Москви у Вінниці” (ст. 50) подають кількість голих жіночих трупів — 24. Розбіжність із свідченням І. Розгіна пояснюється, мабуть, тим, що цифри взяті були в різні моменти розкопок, на різні дати.

бітників — 82, службовців — 51, фахівців — 26, військових — 16, священників 4, не визначених — 109; разом — 500.

Як бачимо, із загальної кількості 500 жертв соціально визначити можна було тільки 391. А з тих 391 було селян і робітників 294 або 75%. Про економічне ж становище родин оцих знищених людей, що походили з найнижчих соціальних категорій, може свідчити такий епізод, свідком якого був росіянин Георгій Александров. Він пише у своїй статті „Я був у Вінниці”: „Навіть німецьких майстрів катівського промислу вжахнуло прохання однієї української селянки віддати їй чоловіків кожушок, той кожушок, який пролежав із трупом шість років у могилі, щоб пошити з нього теплу одежину голим і босим дітям, якими залишила їх советська влада, вбивши батька і кинувши малих на поталу німцям”. І він саркастично додає: „Майбутні історики великої сталінської епохи! Внесіть до ваших літописів оце страшне прохання простої української жінки!”²⁷²⁾. А О. Чех пише: „Доброю ілюстрацією економічного становища людности є той факт, що розвішана для огляду одежа з трупів по ночах стала зникати. Виявилось, що злодії вибирали те, що краще збереглося, прали його й продавали на базарі. Довелося поставити коло могил нічну сторожу.”^{272а)}

Основну масу розпізнаних творили українці і здебільшого із близьких до Вінниці місцевостей. Але були й поляки, чехи та німці з колоній на Правобережжі, були також жиди й росіяни.

г) У могилах знайдені були деякі документи: протоколи обшуків, квитки на забрані при вступі до в'язниці гроші, деякі акти обвинувачень та виписи з присудів, пашпорти, різні розписки тощо. Були також часописи: „Більшовицька Правда”, „Молодий Більшовик”, Вінницькі обласні газети тощо. Ів. Хмельницький пише: „Тисячі документів, усі майже з датами 1937-1939 рр., хоча зрідка траплялися і з 1936 та 1940 рр.” (ст. 85). Усі ці дати дають можливість твердити, що основна маса жертв була знищена в 1937-1939 рр. Це ж ствердила й медично-судова експертиза.

д) За що ці люди були знищені? Відповісти на це дуже важко. Ніхто із тих свідків, що був у Вінниці, оглядав виставлені речі та писав про Вінницькі розкопки, не подає для цього достатньо обґрунтованих пояснень. Підстав для розстрілів не видно і з тих оголошених зізнань, що їх давали люди, які знаходили серед трупів своїх рідних, або сліди

їхнього там загину. Серед переліку знайдених у могилах „речевих доказів злочинів”, що про них пишуть свідки розкопок, також немає нічого такого, що могло б правити за доказ бодай тіні злочину. Ів. Хмельницький, наприклад, пише: „В одній розкритій ямі 4 на 4 метри і 4 метри завглибшки не було знайдено жодного трупа. Але те, що знайшли в цій ямі, зробило якесь просто містичне враження на відвідувачів. То були обгорілі, напівзгничені „речеві докази”, здебільшого церковні ризи і речі, хрести, чаші, мітри і скуфії, безліч церковних книг, 22 євангелії, кілька напів спалених псалтирів, особисті документи і т. д. Усі ці речі не були жодним доказом вини. Вони були спалені й кинуті до ями. Розстріляні не ставали перед жодним судом, інакше — ці речі мусіли б бути долучені до актів. Це був морд. Скритий, підступний. Без обвинувачення, без подання причин і доказів виносилися присуди й переводилось страту. Караюча рука „робітничо-селянської влади” не мала відваги признатися родинам „ворогів народу”, що з ними зроблено. Про суд, присуд і мотиви чи докази не може бути мови” (стор. 83).

Проте, один із свідків і учасник Вінницьких розкопок — Мих. Селешко, що був присутній при цій операції увесь час, пробує пояснити розстріли бодай одної групи людей. У статті „Причинок до історії Вінницьких могил” він пише, що у вільні від праці хвилини, переглядав різні документи, що їх знаходили у могилах. І от серед тих документів трапився йому „в досить знищеному вигляді акт обвинувачення одної групи людей, яку названо кілька разів Організацією Українських Націоналістів Державників, а один раз Українською Національно-Повстанчою Організацією”. Цей акт обвинувачення „мав дату з серпня 1938 р. і був підписаний майором державної безпеки Корабльовим”.

Далі М. Селешко пише, що, за матеріялами цього акту обвинувачення, „Організація Українських Націоналістів Державників була досить розгалужена” і що „центр її мав знаходитися в Києві, а відділи організації по різних советських дивізіях”, бо „була це організація військовиків”.

З метою краще з’ясувати собі справу, М. Селешко розпитував вінничан, бо сам він шойно приїхав із закордону. Він пише: „Я розпитував різних людей у Вінниці, чи їм що відомо про ту організацію. Мені сказали, що в 1938 р. були чутки в місті про ліквідацію широко розгалуженої націоналістичної організації серед військовиків і що влітку того ж

року у зв'язку з тим було в місті і в окрузі арештовано коло 200 людей.”

Треба думати, що ці розпитування і акт обвинувачення, який був у „досить знищеному вигляді” і якого йому доводилося через те „розшифровувати”, „вживаючи різних способів” (про які він, на жаль, ясніше не пише) дав йому змогу відтворити таку (на наш погляд, не зовсім ясну) картину:

„Одну групу очолював І. Г. Подольський, що був начальником Обласного Відділу Освіти у Вінниці. Про нього свого часу дуже багато писали газети як про видатного комуністичного діяча, а в 1938 р. нагло перестали писати. Його група була розкрита більшовиками як націоналістична група в 1938 р. і була зліквідована. У паперах, що були знайдені в гробі, було досить багато цікавих записок і актів. У зв'язку з тією групою пропав і молодий надійний комуніст Чернявський, що займав високий пост секретаря обласного партійного комітету...

„У 24 стрілецькій дивізії працював з рамени тієї організації В. Н. Нечаєв на пості ветеринарної служби дивізії. В 71 полку працював з рамени організації ветеринарний лікар Кудрин. Членом організації був начальник ветеринарного управління Вінницької області Лебедев, а далі — працівники обласної бактеріологічної лабораторії Новгородов та Мельничук. У 71 полку згадувався ще полковий коваль Малько. З організацією мав зв'язки Нуромський, начальник ветеринарного управління тодішньої Київської Військової Округи.

„Друга група організації працювала в 97 стрілецькій дивізії. Та група, як подає акт обвинувачення, мала за мету у відповідному моменті підняти проти більшовиків повстання, відірвати Україну від Росії та проголосити самостійну українську державу.

„Членів групи вербував командир Київської піхотної школи комдив (по теперішньому генерал-лейтенант) Зубов. У 1933 році він завербував у члени організації командира 97 артилерійського полку майора Г. І. Кондратієва, родом з Дніпропетровського. Сам майор Кондратієв кінчив одну з київських воєнних шкіл і створив націоналістичні клітини в 97 стрілецькій дивізії, підготовляючи тим чином дивізію до виступу проти Советів. Інші члени організації ширили ідеологію українського націоналізму серед учнів воєнних шкіл у Києві і серед старшин цих шкіл.

„До організації належали: керівник господарського від-

ділу піхотної школи в Києві Герасимчук, начальник постачання тої школи Затворницький, учитель математики тієї школи Пляско, командир артилерії тієї школи Рилев та вчитель української мови і рівночасно командир одної чоти в школі Грушецький. Усіх їх завербував до організації майор Кондратієв. У 1934 році з майором Кондратієвим був пов'язаний новий начальник цієї школи комдив Малишкін (генерал-лейтенант). Малишкін приєднав був до організації командира одної чоти в школі Калініна.

„Одним з керівних членів ОУН, від 1934 року почавши, був якийсь високий військовий достойник Кавуловський. Йому безпосередньо мав підлягати майор Кондратієв. Кавуловський, крім зв'язку з Кондратієвим, вдержував зносини з одним старшим інструктором політичного відділу 97 дивізії. Він зв'язав був Кондратієва з Дорошенком і доручив був їм створити організаційну сітку в районах Жмеринки та Волковинець, де мала переховуватися зброя організації.

„Поза тим, Кондратієв приєднав був до організації начальника ветеринарної служби 289 стрілецького полку Голтуренка, командира одної чоти 97 артилерійського полку Северінова та писаря в полковому штабі Товаровського. До організації належав ще один командир артилерійського дивізіону 97 артилерійського полку, який спеціально вишколював дивізіон, маючи на увазі повстання проти Советів.

„Організація мала групу старшинську і стрілецьку. Члени організації по виході з армії працювали для організації на місцях, де жили.

„До старшинської групи, в якій Кондратієв був тільки командиром однієї групи старшин, належали ще такі старшини: Кондратенко, Романенко, Катасанов — усі з Києва.

„У Київському районі організація мала групу коло 150 бійців, а в Київському гарнізоні коло 500 бійців.

„У самих початках організації до неї належав ще якийсь учитель артилерійської школи в Києві на прізвище Сукин.”

Щодо історії цієї організації, то акт обвинувачення в'яже її із СВУ в 1928 р. і навіть з часами визвольних змагань України в 1917-1920 рр.

Які ж конкретно обвинувачення висунуті були проти цієї групи людей? Ось які, за статтею М. Селешка, що є преказом змісту акту обвинувачення.

1. Ця організація „мала за мету у відповідному моменті

підняти проти большевиків повстання, відірвати Україну від Росії та проголосити самостійну українську державу”.

Конкретних доказів для підтвердження цього не подано.

2. „Один командир артилерійського дивізіону 97 артилерійського полку спеціально вишколював дивізіон, маючи на увазі повстання проти советів”. Але, як видно, в акті обвинувачення не зазначено, в чому ж полягало оте „спеціальне вишколювання”, бо М. Селешко про це нічого не пише.

3. „Один з керівних членів ОУН від 1934 р., високий військовий достойник Кауловський” „зв'язав Кондратієва з Дорошенком і доручив їм створити організаційну сітку в районах Жмеринки та Волковинець, де мала переховуватися зброя організації”. Проте чи була створена ця сітка, з кого і з чого вона складалася, де і в якій кількості переховувалася зброя і що то була за зброя — нічого не сказано. Видно ніякої схованки не було, як не було і зброї.

4. Деякі „члени організації ширили ідеологію українського націоналізму серед учнів воєнних шкіл у Києві і серед старшин цих шкіл”. Конкретизації цього „обвинувачення” також не дано.

5. „Організація поширювала націоналістичну літературу, зокрема — націоналістичну літературу з-поза границь СРСР”. Жодної, проте, конкретної книжки з поширюваних не названо.

6. „Члени цієї організації — це польсько-румунсько-японські шпигуни і вороги народу.” Та тут вже й сам М. Селешко підкреслює: „Даних на підтвердження цього не наводилося майже ніяких, крім голого твердження, що організація мала зв'язки з територіями Румунії та Польщі”.

Підкреслюючи голословність обвинувачення цієї ОУНД в шпіонажі, М. Селешко приймає, як видно, існування її в УРСР за безсумнівний факт. Проте з свого боку, як один з провідних членів ОУН (Коновальця) за кордонами УРСР, він нічого конкретного й пояснюючого не може додати, окрім такого зауваження: „ОУН (Коновальця) мала свої опірні пункти в Басарабії, яка тоді належала до Румунії, і ними завідував сл. п. полк. Р. Сушко”. Ніяких інших даних про цю організацію ОУНД в УРСР, які походили б з архівів ОУН за кордонами УРСР, він не подає, бо їх, як видно, не було й немає.

У закінченні ж М. Селешко пише: „Для більшої ясности ще таке: дня 23 травня 1938 року загинув у Роттердамі сл. п.

полк. Євген Коновалець. Деякий час по його смерті через Фінляндію прийшла була до Європи вістка про те, що у зв'язку зі смертю полк. Коновальця більшовики арештували і розстріляли 217 старшин, в тому кількості активних генералів, командирів дивізій. Не виключено, що в ту цифру втягнуто також і розстріляних більшовиками у Вінниці членів Організації Українських Націоналістів Державників, про яку згадує акт обвинувачення”²⁷³).

На жаль, ми не маємо змоги оглянути в натурі той акт обвинувачення, на підставі якого М. Селешко написав свою статтю, хоча цей акт і зберігся. Адже він пише: „Цей акт в такому виді, як він був добутий із гробу, переховується в Європі й у відповідний час він буде повністю опублікований”. Отже, не можемо ми сказати, що з того, про що писав М. Селешко, дійсно легко можна вичитати з акту обвинувачення і що є наслідком його, М. Селешка, „розшифрування”, про яке він сам пише, не уточнюючи цього поняття. Щоправда, ми, знаючи трохи М. Селешка, не маємо сумніву в його сумлінності, але й сумлінні люди роблять помилки, коли їм доводиться розшифровувати попсовані тексти. Отже, читання оригіналу акту обвинувачення могло б допомогти нам скласти вірніше уявлення про всю цю справу. Але нічого не зробиш. Мусимо виходити з того, що є в нашому розпорядженні.

На наш погляд оця ОУНД в УРСР, що її початки, за актом обвинувачення, як пише М. Селешко, сягали, ніби, до 1928 і навіть до 1917-1920 рр. і яка, як про це говорять подані передніше матеріяли, охоплювала сотні людей, в тодішніх умовах ССРСР, які ми добре знаємо, не могла так довго існувати, не будши швидко викритою. Навіть СВУ з далеко скромнішим завданням культурницького, ми б сказали, характеру та із значно меншими кадрами, які склалися переважно із старої української гвардії, не могло проіснувати й двох років, щоб не бути викритим і розгромленим. І то в період, коли внутрішній шпіонаж і терор ГПУ не досяг ще був кульмінації, як це трапилося в 1930-ті роки, особливо ж — в другу половину їх.

Так довго (беремо скромно: з 1928 чи навіть тільки з 1934 р. і до серпня 1938) у тодішніх умовах ССРСР могла проіснувати велика й розгалужена організація лише при умові, що її створили агенти ГПУ-НКВД для виявлення опозиційних елементів, контролі над їхньою діяльністю і наступного

винищення, як це було, наприклад, з відомим російським монархічним „Трестом“.*)

Дивним і підозрілим є тут і те, що така велика й розгалужена організація, яка існувала так довго і мала на меті збройне повстання, будучи цілком викритою і давши велику кількість заарештованих, не дала фактично **ніяких конкретних доказів** для обвинувачення. Бо хіба ж то дійсні докази, що їх подано у зведеному вигляді передніше?!

Дивним також і не зрозумілим є й те, що розкриття дійсної, великої й розгалуженої української націоналістичної організації, яка, ніби то, „спеціально вишколювала” військові з'єднання, мала свої схованки зброї, тримала зв'язки з чужоземними розвідками тощо, не було використане для пропагандивного відкритого судового процесу. А це ж був такий вдячний матеріал для пропаганди так в середині ССРСР, як і за кордоном! Крім того, це ж дало б „законні” підстави для посилення кривавих репресій на Україні.

І у нас складається тверде переконання, що ми маємо в даному разі справу не з дійсною, а з **фіктивною** організацією, про які говорено вже в розділі 14, п. „б”, і які зшивалися білими нитками „кравцями” з ГПУ-НКВД для профілактичного кровопускання та для придушення самого духу спротиву на Україні.

Отже, або її, цю ОУНД в УРСР, створено було за певним пляном провокаторами ГПУ-НКВД для масового виявлення і наступного потім знищення на Україні опозиційних та ненадійних (з погляду московських окупантів) елементів; при чому в процесі творення цієї організації використано було націоналістичну протисовєтську літературу (можливо, що навіть ту, яку сам Є. Коновалець в 1936-1938 рр. передавав через Валюха і як намірявся він це зробити перед самим своїм загином, привізши до Роттердаму „важку скриню й валізу” цієї літератури ²⁷⁴), не розуміючи того, що провезти на Україну такої кількості советським пароплавом без відома ГПУ-НКВД було тоді неможливо); можливо також, що при творенні зазначеної організації використовувано й ті персональні зв'язки та адреси людей на Україні, що їх міг, скажімо, той же Валюх здобувати за кордоном у провідників ОУН, які мали до цього (як виявилось пізніше) агента НКВД **безмежне довір'я** і мали його за свого зв'язкового з УРСР.

---

*) Про цей „Трест” докладно писалося передніше в розділі 13 у підрозділі про „Гетьманське підпілля в УСРР”.

Або ж, нарешті, цю організацію (ОУНД в УРСР) видумано було слідчими ГПУ-НКВД в процесі самого переведення **планових** арештів та слідства, як зручний спосіб заплутати й підвести під певні статті кримінального кодексу людей, намічених до усунення з життя або до рабської праці в підприємствах НКВД. І хто знає, чи не є той епізод, що про нього розповідає М. Приходько у своїх спогадах, фрагментом саме з історії отої ОУНД? А він, М. Приходько, із слів одного київського студента мовно-літературного факультету, з яким разом сидів у в'язниці, розповідає, як за часів Єжовщини (десь в 1937-1938 рр.) слідчі НКВД шляхом тортур примусили того студента підписати **самообвинувачення про приналежність до проводу видуманої в НКВД української націоналістичної терористичної організації**. Дальший же розвиток і вислід цієї справи, у відомих М. Приходькові локальних межах, був такий: 32-ох юнаків-українців, що їх навмисно заплутано було в цю „організацію” **позаочно** засуджено судом НКВД на 10 років Сибірської каторги ²⁷⁵).

З усього цього ясно лише одно: тисячі людей у Вінниці понищено в найдикіший спосіб, а чи були для цього законні підстави і дійсні провини тих людей навіть з погляду кримінальних законів СРСР — не видно. Отже, найбільш певно, що у величезній більшості (якщо не виключно) було тут звичайне й систематичне московсько-большевицьке кровопускання, продиктоване двома моментами: а) бажанням за всяку ціну не допускати до зростання, скріплення й кристалізації духу спротиву проти московсько-большевицької окупаційно-колоніальної системи на Україні і постійними актами найстрашнішого терору, який паралізував би й стримував волю людности до проявів навіть пасивного спротиву, глушити всяку опозицію й у всяких її проявах та тримати в такий спосіб усе в покорі, і б) потребою нищення найменшого опору при переведенні плянної масової ловлі білих рабів для підприємств НКВД, які постачали величезні грошові засоби Московському Державному Скарбові.

Все тут подане про Вінницькі могили є лише невеликою відокремленою із маси інших ілюстрацією для кращого розуміння того, яких страшних нелюдських засобів вживало на Україні ГПУ-НКВД, цей всевладний орган диктатури московсько-большевицьких окупантів. Яких засобів воно вживало для того, щоб придушувати будь-які прояви й ознаки українського спротиву чи опозиції; щоб найжорстокішим,

постійно діючим терором тримати український нарід у повсякденній покорі; щоб безнастанно гальмувати його політично-національний розвиток; щоб тримати українську економіку в своїх цупких руках і вільно провадити колоніальний визиск її багатств; нарешті — щоб безпереривно постачати на величезні господарські підприємства державного московського скарбу (ГУЛАГ-у) достатню кількість безплатної рабської сили. Разом з цим ця ілюстрація наочно показує й те, яку масу людей в процесі переведення різноманітних операцій, для досягнення зазначених окупаційних завдань, таємно винищувалося в катівнях ГПУ-НКВД під прикриттям темних ночей та під гуркіт авто-тракторних моторів на порожньому ході.

Масові таємні братські могили жертв у Вінниці не були якимсь винятком, якимсь поодиноким нещасливим випадком. Ні! Вони є лише одним з цілої низки інших подібних випадків, що його (в момент тимчасової зміни окупаційних режимів на території України) **пощастило виявити й дослідити**. А є на Україні й такі поля таємних братських могил, що їх, хоча і вдалося виявити та оприлюднити факт їхнього існування, але не пощастило дослідити шляхом розкопок. А ще більше (не змірно більше! — ми в цьому переконані) лишилося таких, що їх не встигли виявити та оприлюднити дані про місця їх розташування. Це виявлення може трапитися лише в майбутньому, після падіння на Україні московсько-большевицького окупаційного режиму та й то випадково. Польський публіцист Юзеф Мацкевич, написавши у згаданій вже переднішій статті, що „ані Катинь, ані Вінниця не були випадковими, в поспіхові зробленими злочинами”, а що були вони „вислідом глибоко продуманої большевицької системи народовбивства”, додає, що „треба не тільки знати, а справді розуміти советську систему, щоб збагнути, що там (в ССРСР) масове вбивство може бути виконане в кожній місцевості. **Але його викриття можна чекати роками, навіть після вигнання большевиків**”. І він має цілковиту рацію, бо сліди своїх злочинів, як ми щойно бачили у Вінниці і побачимо далі, НКВД старанно приховувало. Крім того, усіх таємних могил масових жертв взагалі ніколи не пощастить відшукати, бо у багатьох випадках цих могил у звичайному розумінні й не було. Ів. Хмельницький, наприклад, твердить (не позначаючи, на жаль, джерела відомостей), що „по більших містах НКВД мало свої власні крематорії”, в яких спа-

лювано трупи тих, що їх воно замучило чи забило в своїх катівнях. „А у місті Катеринодарі, — пише він, — трупи замордованих розмелювали у в'язничій машині на взіречь бетономішалки і потім спускали рештки каналізацією на дно Кубані біля величезного Шарсугського водосховища. Там у роки 1937-1938 розвелася велика сила раків, але місцеве населення їх не споживало, бо їхнє м'ясо смерділо людськими трупами”²⁷⁶). Так діяла кривава машина московських окупантів.

Та тисячі Вінницьких жертв є тільки одною з ланок в системі московсько-большевицького народовбивства на Україні. Другою виявленою ланкою є жертви, закопані в братських могилах Лук'янівського кладовища в Києві та на хуторі Биковні, поблизу Києва.

2. Братські могили Лук'янівки. Леонтій Форостівський, останній голова міста Києва під час короткої німецької окупації, у статті „Слідами мучеництва України” так пише про ці могили: . . . „до переносу столиці з м. Харкова до м. Києва (у 1934 році) всіх розстріляних (в НКВД) закопувалося переважно на Лук'янівському кладовищі: головна й бічні алеї й усі дороги на цьому кладовищі — це великі братські могили замордованих. Місця поховання старанно зрівняні, земля добре утрамбована, цілі поляни — також місця масових братських могил. Їх так само добре вирівняно, заорано та посіяно на цих полянах траву. На цьому кладовищі лежить замордованих не менше 25-30 тисяч.

„Адміністрація й технічний персонал кладовища були старанно підібрані НКВД й були його агентурою. Вони повинні були так зі свого службового обов'язку, як і зі страху, мовчати про все, що вони знали й бачили. Один з уцілівших робітників цього кладовища дуже й дуже неохоче, оглядаючися на всі боки, щоб не було зайвих свідків, розказував таке: Під вечір ми одержували розпорядження викопати могилу. Точно зазначалося місце. Спочатку це були дороги на кладовищі, згодом — окремі поляни. Могилу ми викопували „стахановськими” темпами й до півночі вона була готова. Після цього ми залишали кладовище. Опівночі НКВД привозило замордованих й закопувало їх власним апаратом. Нікому не дозволялося при цьому бути. Похованих адміністрація кладовища не реєструвала, отже тільки НКВД знало, скільки жертв лежить там. Коли ми на другий день приходили на місце поховання, то воно було так старанно замас-

коване, що й нам трудно було встановити, де відбулося таке поховання”²⁷⁷).

Оці Лук’янівські дільниці, на яких розташовані могили масових жертв НКВД, є трохи старшого походження. За Л. Форостівським — до 1934 р. Новішого ж походження є могили, розташовані в царині хутора Биковні.

3. Братські могили хутора Биковні. Про ці могили масових жертв ми знайшли в пресі два свідчення: скитальця А. Васильченка і цитованого вже передніше Леонтія Форостівського. Даємо слово першому свідкові. Він пише: „на 11-му-12-му кілометрі від м. Києва, зліва по Чернігівському шляху, у бору розкинулося щось із 5 невеличких будиночків — це виселок з хутора Биковні. Проти виселка від шляху відщепилася вузенька, на один проїзд, доріжка, і покрученою гадючкою ховається десь у хащах колись густого, а нині рідіючого вже соснового бору.

„І не зважаючи на те, що ніяких застерігаючих позначок там не було, все ж ступати на неї ніхто не наважувався, хоч цікавих довідатися, куди то вона веде, й не бракувало. Та таємнича доріжка почала притягувати увагу околишніх селян десь напровесні 1937 р., коли по ній рушили перші тягарові авта з будівельними матеріалами та робітниками, від яких люди довідалися, що в лісі, мовляв, закладається якийсь „літерне”, секретне будівництво, доступ до якого можливий лише, так знайомим, „согласованим”, тобто таким, хто має незаплямовану репутацію „партійного” чи то й „безпартійного” большевика.

„Тим часом те будівництво щось під травень, чи червень місяць 1937 р. було закінчене, і по тій гадючкоподібній доріжці почали курсувати вантажні авто-машини, старанно вкриті брезентами. Що ті авта під брезентовими покривалами довозили до лісової літерки — ніхто того не знав та, певно, й не смів знати, бо гіркий досвід життя під „сонцем сталінської конституції” навчив людей якнайменше цікавитися тими речами, що завжди мусять кінчатися подорожжю в „далекі табори”. Проте, околишні люди спостерігали рух тих авт майже щодня. І характерним було те, що з’являлися вони смерком, по заході сонця, коли рух по Чернігівському шляху майже припинявся, або в передранкових сутінках, коли він ще не почався.

„Другою особливістю було те, що, коли йшла одна або дві-три вантажних машин, то щоразу вони конвоювалися

однією особовою машиною, обсадженою декількома військовиками. Одного разу люди бачили, навіть, 9 вантажних машин, поділених по три в групі, і кожна така група супроводжувалася однією особовою машиною з такими ж військовиками.

„Траплялися нагоди бачити й людей, які працювали в тій таємничій установі, коли вони виходили з свого леговища і появлялися серед подорожуючих в трамваях, що курсували між Києвом та м. Броварями (30 кілометрів на схід від Києва). І коли цікаві питали тих молодців, де вони працюють, то один з них, усміхаючись, відповів, що він, мовляв, працює в такій „фабриці, якої в цілій Європі немає”.

„Довідалися згодом люди й про те, що до помочі тим хлопцям (23-28 рр.) було щось зо три добре виучених німецьких вівчарок, які обнюхували околиці тієї „секретки” та виловлювали необережних, коли хто наслідювався наблизитися до неї менше, ніж на 300 метрів.

„Отже, вантажні авта возили свої поклади під брезентами майже щодня, починаючи з літа 1937 р. і аж до другої половини вересня 1941 р., тобто до дня окупації німцями Києва та його околиць. Возили вони таємничі свої грузи із Києва, із Броварів, особливо під час війни, коли інтенсивність того руху досягла, певно, найбільшого свого напруження.

„Усе це довелось мені чути від людей, які були свідками руху, що протягом більш, ніж чотири роки, роз’ястрував цікавість околических мешканців, без жадної можливості для них довідатися, яку „продукцію” виробляла та „фабрика” в лісі. Та ось прийшли німці, в середині літа 1942 року я мав нагоду (бодай не згадувати!) на власні очі побачити те, що цілі роки притягувало людську увагу.

„На віддалі три чверти кілометра згадана вище доріжка впиралася в широку браму в високому (три метри) паркані, що огорожував неправильним многокутником розтягнуте в пляні подвір’я площею в 1,42 (точно!) гектара, у правому кутку якого стояла барачного типу будівля на п’ять кімнат, різної величини. Паркан був пофарбований під колір соснової голки так, що на віддалі 50-ти метрів ледве можна було й розпізнати його. Будинок не мав уже ні вікон, ні дверей, а в кімнатах були розкидані різних форм бляшанки з-під консервів та пляшки з етикетками різних вин та горілок.

„Коли я зайшов на те подвір’я, то перше, що я заува-

жив — це вогнетривкі каси та обтягнені товстою бляхою дерев'яні скрині. Але вся та посудина була вже відчинена й порожня. Саме подвір'я назовні не мало нічого цікавого, бо в ньому майже увесь матірний ліс був вирубаний (залишилося всього декілька дерев), а на місці вікових сосон було посаджено кущі червоної шелюги, що своїми убогими на лист галузками мали були покривати майже півторагектарову площу розворушеного піску, який не встиг ще навіть і травною порости.

„Але так було лише назовні . . .

„Поміж кущами шелюги була розкидана близзна, верхній одяг та взуття різних форм та розмірів. Тут був дитячий, жіночий та чоловічий одяг, подекуди вже зотлілий; одяг цивільний та військова уніформа, починаючи від „галіфе” та „пілоток” советських військових і кінчаючи чобітьми такої форми, яку я згодом бачив у Польщі — рештки своєрідного фасону „бутів” польських офіцерів, рештки того, що таїлося під землею, в тому розворушеному піску, який, певно, навіки заховав від нас характер і розміри страшної трагедії, що роками відбувалася за тим зеленим парканом.

„На віддалі щось тридцяти метрів від брами, ліворуч я побачив розриту яму, з якої на глибині до півметра, під кутом градусів так у 50 стирчав кістяк людської ноги, вже без ступневих суглобів . . .

„Тим часом люди, з якими я потрапив на те жахливе дворище, почали розкопувати в задньому правому кутку (приблизно сто метрів від брами) вибрану, як кажуть, „на угад” яму, і, коли я наблизився до них, вона була вже розкопана сантиметрів до 70-ти глибиною. За останнім штихом лопата заскреготала об бедрову кістку трупа, піднявши на собі кусок обезкровленого м'яса та шматки зітлілого одягу: чорний лоскут товстої матерії, синюватий — тонкої та пожовклий шмат білої. Але в цей момент так потягло трупним смородом з ями, що ми змушені були допомогти копачеві звернутися з неї, де він мало не знепритомнів. Додам, що копалося буквально „на угад” між кущем шелюги та товстою сосною, одною з тих декількох, що залишилися не зрубані. Яму закрили, і вже не наважувалися розкопувати в іншому місці, бо було ясно, що вся площа в 1,42 гектара була вщерть вимощена людськими трупами.

„Скільки тих жертв поглинуло те жахливе Биковнянське гробовище, ніяка, певно, людська статистика сказати того

не може. Але, коли врахувати згаданий вище рух тих вкритих брезентами автомашин, як також те, що „робочих днів” (вірніше — ночей!) у російському НКВД на кожний рік припадає не менше за три сотні, то можна без грубої помилки підрахувати, що за одну тисячу і триста таких „робочих” днів, там відбули останню свою земну подорож далеко не одна тисяча нещасних жертв господарювання червоних катів на Україні”²⁷⁸).

Значно менше відомостей з історії появи цих могил подає Л. Форостівський, але в них є кілька важливих додаткових деталей. Він зазначає, між іншим, що трупи замордованих „заливали вапном” і що склеп з вапном був коло того дому в середині огорожі, в якому постійно жили агенти НКВД із вивченими собаками. Що ті люди, які наближалися до огорожі цього таємного кладовища і яких виявляли пси та затримувала сторожа, — „зникали й додому не поверталися”. У відміну від твердження А. Васильченка, Л. Форостівський пише, що це таємне кладовище НКВД почало функціонувати з 1934 р., „з переносом столиці (з Харкова) до Києва й переїздом до нього диктатора Постишева”, коли „почалися масові арешти й розстріли українського національного активу”. Тоді „на Лук’янівському кладовищі не вистачило вже місця”, а, крім того, „зайві спостерігачі з адміністрації цього кладовища зв’язували руки НКВД, яке в той час пляново провадило народовбивство у широкому масштабі”. Тому НКВД й знайшло собі для таємного кладовища велику „на кілька гектарів” місцину на відлюдді серед лісу коло хутора Биковні. Там, каже Л. Форостівський, з 1934 по 1941 р. і знайшло собі „вічний спокій” не менше за 50 тисяч українців. Цифру цю він, проте, називає приблизною, і каже, що вона може бути й „значно більшою”²⁷⁹).

Для підтвердження можливості такої кількості жертв треба згадати тут твердження вже згаданого передніше Гулакова, начальника 5-го відділу Київського Обласного НКВД, про те, що тільки від листопада 1937 р. і до лютого 1938 р. (себто: максимум за чотири місяці!) у Києві було розстріляно понад 10 тисяч „ворогів народу”²⁷⁹).

Далі Л. Форостівський пише про те, чого, видно, не знав А. Васильченко. Він каже, що після відступу з Києва большевиків і після приходу німців „Дарницька Районова Управа й Управа міста Києва перед цивільною німецькою владою порушили справу, щоб цю катівню оприлюднити перед усім

світом... але всі старання були даремними... Німецький окупант всіма засобами „затушковував” цю справу до таких розмірів, що, коли вона набрала широкого розголосу, хутір Биковню було взято під охорону Гестапо і всякий доступ до цієї катівні, навіть німецькій адміністрації, був суворо заборонений. Виготовлені управою міста пам'ятники, що плянувалося поставити на цьому „кладовищі” й біля дороги, теж було заборонено там поставити”...

Так само заборонило Гестапо друкувати й інформацію про виявлення цих масових могил жертв НКВД. Все це Л. Форостівський пояснює тим, що Гестапо „мало свій клопіт”. Від перших днів окупації, каже він, Гестапо масово винищувало український національний актив, винищувало також жидів, і трупи своїх жертв досить примітивно засипало у Бабиному Яру. Весняна ж вода, стікаючи в яр, почала вимивати ті трупи. Тоді Гестапо оголосило всю місцевість навколо Бабиного Яру забороненою зоною, куди ніхто не мав права доступу, і організувало там спалювання трупів. Йому (Гестапо) доводилося ховати кінці своїх власних злочинів, а тому воно й уникало всього, що могло розворушити й спрямувати увагу людности разом з хутором Биковнею й до Бабиного Яру.*)

4. Братські могили у Надвірній. Хоча погром, здійснений в 1939-1941 рр. московсько-більшевицькими окупантами на території Західньої України не входить до пляну книги і має бути окремою темою дальших частин цієї праці, якщо пощастить авторові закінчити її в задуманому обсязі, проте для повноти картини й кращого змалювання системи московсько-більшевицького народовбивства на Україні та трафатретних засобів проведення його в різних місцях, ми подаємо тут ще уривок з опису виявлення таємних братських могил у Надвірній, коло Станіславава, із змалюванням картин того жаху, інквізиційних знущань і нелюдських мук, що їх зазнали нещасні жертви в катівнях НКВД „братів визволителів”, на-тхенних „вождем народів” з Московського Кремля. Ось ці уривки з опису, що його подав свідок у „Свободі”.

„22 червня 1941 року почалася німецько-більшевицька війна, а вже вночі з 1-го на 2-ге липня большевики втекли з міста Надвірна, боячися, правдоподібно, оточення німцями, які були вже тоді далеко на сході. Українське громадян-

---

*) Докладніше про жертви німецького терору на Україні має бути в одному з розділів наступної частини цієї праці.

ство почало негайно організовувати свої органи самоврядування та з подиву гідною швидкістю створили сітку тимчасових управ до обласної управи в Станіславові включно, та при допомозі створеної з добровільців міліції заведено скоро порядок та безпеку. Кілька днів не приходило ніяке військо, потім почали мадяри несміливо пробиратися на Станіславів, не сходячи, однак, із головних шляхів на боки та не відважуючись іти до лісів.

„Аж при кінці липня сталася подія, що до глибини душі потрясла громадянством Надвірнянщини та сусідніх повітів. У суботу 26-го липня 1941 р. косарі, що косили траву в „лазі“ (сіножать із кущами та рідкими деревами), на полудне від міста під ліском „Буковинка“, зачепили косою кобїт, що виставав із землі. Виявилось, що це була збірна могила, де було похоронено більше людей та тільки тоненькою верствою землі присипаних. Трава вже трохи прикрила цю могилу так, що вона не дуже впадала в око. Негайно заалармовано міліцію й повідомлено Повітову Управу. Та прийшов вечір, поліційна година, отже треба було чекати до неділі. У неділю 27 липня виїхали на місце представники влади, міліція та почала діяти судово-лікарська комісія з фотографом. Збіглося багато народу зі щораз то дальших сторїн, люди встигли дуже скоро довідатися про цю знахідку й кожен, кому большевики взяли сина, брата чи батька, біг туди, чи не впізнає його між помордованими. При цій нагоді знайдено недалеко від цієї могили ще кілька могил (кільканадцять метрів від краю ліса), і всі вони були довгі на кілька метрів, а широкі на висоту людини. Розрито могили й знайдено в кожній з них до 20 трупів понакиданих на себе без порядку, плаваючих до половини ями в крові, в кілька верств. Одягнені в гуцульські кожухи, міські убрання, були також священики. **З лиця не довелося нікого ідентифікувати, бо лиця були розторощені якимсь твердим знаряддям, носи поламани, руки чисто поламани та пов'язані колючим дротом поза плечі. У декого повідрізувані пальці й інші частини тіла. Деякі мусіли бути закопані ще живими, бо мали нігті уп'яті в тіло, поприкусувані губи тощо. Багато з поламаними ребрами й ногами.**

„З кишень одягів повитягувано всі папери, але в нікого не було (виявлено) особистої довідки, тільки в кожного майже була посвідка-квітанція на братній російській мові про здачу в'язнем певної суми грошей в депозит тюрми

НКВД Станіславів та номер в'язня. Тільки два трупи мали при собі інші посвідки з їхніми прізвищами, а це: Н. Павликевич та Микола Садовий з Городенки. В одного найдено нотатку з прізвищами українських інтелігентів та селян із села й копальні Битків. Багатьох документів не можна було вже відшифрувати, головню тих, що лежали у слідніх верствах і зовсім пройшли кров'ю. Дати квітанцій були з різних дат, деякі з червня 1941 року. Двох мали при собі присуди смерти військового трибуналу з поученням, що можуть робити апеляцію. Всім було аж надто ясно, „хто, кого й за що мордував”. Большевикам незручно було тягатися з в'язнями, коли вони самі ледве втекли перед німцями, отже попросту позбулися тягару і навіть не мали часу глибше закопати свої жертви та краще присипати землю. Нарід цілими процесіями ходив під „Буковинку”, плакав, шукав своїх рідних, але надаремно. Викопано 82 трупи, споряджено для кожного домовину та призначено масовий похорон на 3 серпня... Нарід напливав в неділю 3 серпня 1941 масово до Надвірної з далеких місцевостей пішки. Делятинський район прийшов організовано з вінками, процесіями, трембітами аж з-під верхів Карпат (понад 50 клм.). Клепсидри знову появились. Жандармерія була безсила. Народу прийшло найменше 20 тисяч... При копанні братської могили пригадав собі один хлопець, що він бачив на пасовиську над Бистрицею від сторони села Молодькова, як большевики копали там ями ввечорі, а йому казали скоро утікати з коровою з пасовиська, не оглядаючися, бо будуть стріляти. Пішов він тепер туди з міліціантом і скоро віднайдено ще дві могили 20 на 2 метри, але що була спека, повіт. лікар не дозволив на ексгумацію тих двох могил. Їх викопано вже пізніше, по приході німців до Надвірної, яка була до половини жовтня 1941 р. під малярською окупацією. Найдено там ще коло 30 трупів і їх поховано побіч тих перших”...²⁸⁰)

Тут треба зауважити, що випадково знайдені таємні могили жертв НКВД в Надвірній так само не творять якогось поодинокого випадку і для Західньої України. Це тільки одна з ілюстрацій до змалювання окупаційної „діяльності” московсько-большевницького НКВД у цій частині загальноукраїнської території. Ілюстрація, що її пощастило виявити і начоно оглянути людям, та про яку ми знайшли відомості в пресі. У тому, що це не поодинокий випадок масового морду людей, переконує нас і той факт, що про нього пише М. Приходь-

ко. У його спогадах ми читаємо: „У львівських в'язницях, у перший день приходу німців, люди знайшли біля 9,000 постріляних в'язнів. Частина з них була до невпізнання спотворена мордуванням”²⁸¹). А в другому місці він пише: „У Тернополі (року 1943)... я познайомився з доктором Олійником. На потилиці й скроні він мав зарубцьовані сліди від куль, що відразу кидались у вічі. Я запитав його, звідки він має ті знаки”. На це д-р Олійник розповів йому таке: „Це пам'ятка від большевиків на прощання. Відходячи в 1941 році з Тернополя, вони забрали, ніби на працю до шансів, близько 200 правників, учителів, службовців, тощо. Під охороною повели нас дорогою на схід. Надвечір, того ж дня, нам наказали звернути з дороги в поле... Пізніше загнали в ярк і вистріляли з ручних кулеметів та автоматів. Я впав на купу тіл... Не знаю скільки пролежав так... Пізніше мені здалося, що сонце вогнем припікає голову. Я не розплющуючи очей, механічно простягнув руку, намацав якийсь капелюх і накрив ним голову. Від цього руху я знепритомнів знову. Очутився вже десь у незнайомому місці, на сні в стайні. Якийсь чоловік обмотував мою голову білим, жінка — допомагала йому. Я знову знепритомнів. І так було кілька днів. Пізніше я довідався, що селяни знайшли постріляних у ярку і їм почулося, що я застогнав. Усі інші були мертві... Спочатку переховували мене в стайні, бо ще не всі большевики повтікали; пізніше я потрапив до лікарні. Лікар говорив, що я мав виключне щастя, бо куля пройшла лише на кілька міліметрів від смертельного місця”...²⁸²)

Ці жертви (львівські і тернопільські), що загинули в останній момент перед відступом большевиків із Галичини, і яких НКВД не встигло навіть закопати, щоб приховати сліди свого злочину, — не були, звичайно, першими, а тільки останніми за час перебування московських окупантів у 1939-1941 рр. на Західній Україні.

КІНЦЕВІ ЗАУВАЖЕННЯ

На цьому ми й кінчаємо першу частину нашої праці, що охоплює цілком відмежований Другою світовою війною період існування УРСР і творить **самостійну цілість**.

Розроблена в Кремлі московсько-большевицька система, як ми бачили, цілою низкою цілеспрямованих заходів пляномірно знищила на Україні, в умовах мирного існування, більш за сім з половиною мільйонів людей в період лише між двома переписами: 1926-1939 рр. Безприкладне в історії людства явище! Проте на цьому Голгота України не закінчилася. Після всього передніше описаного український нарід пережив ще й другу в своїй історії **Велику Руїну** (в 1941-1945 рр.), коли Сталін і Гітлер, застосовуючи на Україні під час відступів тактику „спаленої землі”, цілковито зруйнували тут всі більші міста і тисячі сел, знищивши при цьому величезні культурні й матеріальні цінності українського народу. За даними, що їх подано було в пресі, на Україні виявилося після згаданого нового вже спільного большевицько-нацистівського погрому пошкоджених або спалених 714 міст і 28,000 сел, а в них знищено понад два мільйони будинків, в наслідок чого без даху над головою лишилося близько 10 мільйонів людей. Обидва окупанти пограбували біля 30,000 колгоспів, 872 радгоспи та 1,300 МТС — машинотракторних станцій. Матеріальні втрати України досягли майже 230 мільярдів карбованців ²⁸³).

Але й цього мало! Обидва окупанти (які цинічно називали себе “визволителями”) разом у ці роки (1941-1945) вимордували нові мільйони українців. Досягли вони цього безоглядними розстрілами, вішанням, киданням безоружних жертв на передові позиції та з самими пляшками бензину проти танків, виганням людей, замість худоби, на заміновані дільниці на фронті, нарешті, безприкладно жорстокими невільничими роботами в концтаборах при позбавленні людських умов життя й бодай примітивного харчування.

Геррі Шварц у „Нью Йорк Таймс” за 5 лютого 1950 р., аналізуючи офіційні советські дані, обраховує, що Україна за наступне десятиріччя після перепису 1939 р. втратила **два мільйони людей** ²⁸⁴).

Отже, лише за період 1926-1949 рр. московські більшовики (за деякою допомогою нацистів-гітлерівців) винищили близько 10 мільйонів людности України. Крім того, відбувається безжалісне примусове виселення української людности і навмисне розпорошення її по величезних просторах ССРСР, щоб у цей спосіб знищити національні прагнення та викликати вимушену асиміляцію. Не так давно, як повідомляла „Народна Воля”, англієць Едвард Креншко писав, що „близько половини трудового населення Узбекистану, Казахстану та надморської провінції на Далекому Сході становлять тепер українці”²⁸⁵).

І все ж український народ, маючи страшні втрати, знаходить в собі досить снаги, щоб і далі творити спротив і боротися за своє існування, за своє звільнення, за вільний розвиток своїх життєвих сил.

Як той підступно подоланий, осліплений і прикутий до кам'яних стовпів біблійний Самсон, розхитує він основи своєї в'язниці — ССРСР. І час волі прийде! Прийде, бо процес відродження української нації почався і зупинити його вже не можна ніякими драконівськими засобами. Пройшли бо часи паріїв! Живе життя візьме своє й вільна незалежна соборна **Українська Народня Республіка** відновить своє існування!

Жовтень 1948 — липень 1952.

ПРИМІТКИ ТА БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

¹) Див., наприклад, добре обгрунтовану статтю А. Чернецького, що з'явилася вже після написання цієї праці: „Роля міста, індустрії та робітництва в українській визвольній боротьбі” („Українські Вісті” в Нов. Ульмі, ч. 101 за 1950 р.), а також працю проф. І. Мазепи „Україна в огні й бурі революції”, Прага, 1942, Ч. I, в якій подано цікаві конкретні дані.

²) Про це в моєму збірникові: „Визвольні змагання українського народу в 1917 р. в освітленні тогочасної преси. (Матеріяли до виучування доби Центральної Ради)”, док. ч. 2.

³) Див., наприклад, матеріял, зібраний у книзі: М. Ростовець „Скоропадський і скоропадчуки”, 1938, Саскатун у Канаді.

⁴) „Літопис Революції”, ч. 2 за 1928 р. (Див.: П. Феденко — „Український громадський рух у ХХ ст.”, Подебради, 1934, ст. 115).

⁵) Там таки, у Феденка, ст. 115.

⁶) Там таки, ст. 115.

⁷) Там таки, ст. 133.

⁸) Там таки, ст. 125.

⁹) Тодішню ситуацію й настрої повстанців змалював яскраво й правдиво учасник тодішніх повстань Віталій Юрченко у своїй книзі „Шляхами на Соловки”, Львів, 1931, Вид. „Червона Калина”.

¹⁰) П. Феденко „Український громадський рух у ХХ ст.”, ст. 124.

¹¹⁾ І. Д-ць „Як катовано село” („Український Комбатант”, часопис Союзу Українських Ветеранів, ч. I, на чужині, 1927, ст. 22-24). Згодом автор — Іван Дубинець — поширив цю свою статтю і написав історично-мемуарний нарис під наголовком „Горить Медвін”, що його й видав ДОБРУС у Нью Йорку року 1952 окремою книжечкою на 30 сторінок.

¹²⁾ П. Феденко — „Український громадський рух”, ст. 124.

¹³⁾ Там таки, ст. 124.

¹⁴⁾ Там таки, ст. 132.

¹⁵⁾ Там таки, ст. 135.

¹⁶⁾ Там таки, у Феденка, ст. 133.

¹⁷⁾ Докладно про це в моїй праці-спогаді „Розгром Полтави”.

¹⁸⁾ С. Николишин — „Націоналізм у літературі на східних українських землях”, 1938, ст. 5 — 6.

¹⁹⁾ Цитовано за С. Николишином — „Культурна політика большевиків і український культурний процес”. На чужині, 1947, ст. 48. Тут, немає сумніву, справа йде не про 5.000 „примірників”, а про 5.000 назв книжок. — Д.С.

²⁰⁾ „Українські Вісті” в Новому Ульмі, ч. 96 за 1948, ст. 3.

²¹⁾ С. Николишин — „Націоналізм у літер...”, ст. 42.

²²⁾ О. Ган — „Трагедія Миколи Хвильового”, ст. 43.

²³⁾ С. Николишин — „Культ. політ. большевиків”, ст. 15.

²⁴⁾ Там таки, ст. 14.

²⁵⁾ „Сьогочасне й Минуле”, кн. I за 1948, вид. НТШ, ст. 33,34.

²⁶⁾ Там таки, ст. 32.

²⁷⁾ А. Ковач — Судовий процес В. Кравченка і УРДП („Час” ч. 12 за 20. 3. 1949, ст. 3).

²⁸⁾ С-ко — „Матеріяли до історії шумскізму-хвильовізму” („Наша Боротьба”, ч. 4 за 1947, ст. 24-25).

²⁹⁾ „Наша Боротьба”, ч. 4 за 1947, ст. 20.

³⁰⁾ „Голос Сучасности”, вид. Геррозе, зошит 2, ст. 74.

³¹⁾ П. Радченко і К. Батир — „Українські радянські державницькі концепції” („Наша Боротьба”, ч. 3 за 1946, ст. 57).

³²⁾ „Наша Боротьба”, ч. 4, 1947, ст. 29.

³³⁾ С. Николишин — „Націоналізм в літературі”, ст. 16.

³⁴⁾ О. Ган — „Трагедія Миколи Хвильового”, ст. 57.

³⁵⁾ Докладніше див.: О. Ган — „Трагедія М. Хвильового”.

³⁶⁾ Микола Хвильовий — „Вальдшнепи. Роман”, Зальцбург, 1946, В-во „Нові Дні”, ст. V-VI, підкреслення наші.

³⁷⁾ О. Ган, ст. 58.

³⁸⁾ „Шлях Молоді”, ч. 2, 1947, ст. 26.

³⁹⁾ С. Николишин — „Націоналізм у літературі”, ст. 20-22.

⁴⁰⁾ Цитовано відти ж, ст. 13, підкреслення наше.

⁴¹⁾ „Наша Боротьба”, ч. 4, 1947, ст. 28.

⁴²⁾ О. Ган, ст. 43.

⁴³⁾ С. Підгайний — „Українська інтелігенція на Соловках”. Спогади 1933-1941. В-во „Прометей”, 1947, ст. 48.

⁴⁴⁾ Див.: а) „Наша Боротьба”, ч. 4, 1947, ст. 22-23; б) С. Підгайний — „Укр. інтел. на Соловках”, ст. 48-49.

У час перегляду останньої коректи книжки з'явилася стаття Т. Кобзев „25-ліття, яке варто українцям пригадати” („Народна Воля”, ч. 45 за 13. XI. 1952), в якій подано уривки з обвинувачення Шумського, що їх робив Лазар Каганович, тодішній ген. секретар ЦК КП(б)У, у 1927 р., на десятому з'їзді КП(б)У. Цих матеріалів ми вже не могли використати.

⁴⁵⁾ І. Корнієнко — „Чи советська Україна є колонія Москви” („Голос Сучасности”, зош. 2, 1944, ст. 19-20).

⁴⁶⁾ „Наша Боротьба”, ч. 3, 1946, ст. 59.

⁴⁷⁾ „Наша Боротьба”, ч. 4, 1947, ст. 26.

⁴⁸⁾ Там таки, ст. 26.

⁴⁹⁾ Там таки, ст. 26-27.

⁵⁰⁾ В. Винниченко — „Лист-відповідь М. Горькому (передрук: „Українські Вісті” в Новім Ульмі, ч. 95 за 25. 11. 1948, ст. 3).

⁵¹⁾ В. Юнаківський — „Економічне поневолення України” („Пу-Гу”, ч. 35. 1947.).

⁵²⁾ Див.: а) Д. Діброва — „В царстві червоного царя”, Париж, 1938,

ст. 12-14; 6) С. Николишин — “Культурна політика большевиків і український культурний процес”, на чужині, 1947, ст. 37-38.

53) “Народная Правда”, ч. 4, 1949, Париж.

54) П. Радченко — “Концепція Миколи Скрипника в національному житті” (“Наша Боротьба”, ч. 1, 1946, ст. 32-37).

55) В. Дубровський — “СССР як федерація”, Женева, 1946, на рота-торі, ст. 6.

56) Газета “Неділя”, ч. 146, 1948, ст. 4: “Українсько-югославські аналогії”.

57) Розділ цієї праці про М. Скрипника вже був зданий до друку, коли авторові надіслали з Франції збірник: “Україна. Українознавство і французьке культурне життя”, ч. 4, 1950, Париж. У цьому збірникові вміщено дуже цікаві згадки редактора Ілька Борщака про зустріч із М. Скрипником, яких не можна лишити без уваги, вивчаючи дане питання. Див.: “Дві зустрічі. Микола Скрипник”, ст. 253-257.

Для більшої повноти бібліографії цього питання треба згадати також не відзначений передніше підрозділ із книжки д-ра Панаса Феденка — “Український Громадський Рух у ХХ ст.”: “Скрипників „ухил”, ст. 142-143.

58) С. Николишин — “Націоналізм у літературі на Схід-Укр. Землях, 1938, ст. 29.

59) “Наша боротьба”, ч. 4, 1947, ст. 24. Див. також: “Неділя”, ч. 146, 1948, ст. 4, “Укр.-Югославські аналогії”.

60) П. Феденко — „Укр. Громад. Рух у ХХ ст.”, ст. 143 („Чистка на Україні”).

61) Там же, у П. Феденка, ст. 146-147. Про трагедію Крушельницьких, зокрема, див.: Підгайний — „Укр. інтел. на Соловках”, ст. 92-93.

62) С. Николишин — „Культурна політика большевиків”... , ст. 24.

63) „Сурма”, ч. 8 за 15. VI. 1949, ст. 9-11.

64) Яр. Барановський — „Український націоналізм в боротьбі” („Наступ” — ілюстрований календар — альманах на рік 1943, ст.35).

65) Газ. „Народна Воля” (Скрентон), ч. 27 за 19. VII. 1951, ст. 5; „Свобода” ч. 200 за 28. VIII. 51, ст. 2.

66) „Народна Воля”, ч. 16 за 20. IV. 1950, ст. 2 („Документи про советське народовбивство: Перші масові жертви тюремного терору большевиків у Києві”).

67) Журн. „Самостійна Україна” (Чикаго), ч. 7, 1948, ст. 6.

68) „Наступ” — ілюстр. календар-альманах за рік 1943, ст. 35.

69) Ю. Бойко — „Евген Коновалець і осередньо-східні землі”. На чужині, 1947, ст. 33.

70) Там таки, ст. 57.

71) В. Мартинець — „Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму”. 1949, ст. 309.

72) Там таки, ст. 309.

73) Д. Діброва — „У царстві червоного царя”. Вид. Української книгарні-накладні, Париж, 1938. ст. 12 і 28.

74) „Самостійна Україна”, ч. 7, 1948, ст. 8.

75) С. Підгайний — „Укр. інтелігенція на Соловках”. 1947, ст. 62.

76) Там таки, ст. 38

77) Там таки, ст. 14, 65.

78) Про способи, що ними агенти ГПУ-НКВД добували потрібні їм свідчення див., наприклад:

а) М. Приходько — „3 камери смертників” („Свобода” чч. 133, 135, 136 за 9-13. VI. 1951) Автор подає яскравий матеріал для ілюстрації, зокрема ж — розповідає про долю двох мучеників-героїв (з 1938-1939 рр.), які, не зважаючи ні на які тортури, не підписали тих фальшивих свідчень, що їх вимагали від них слідчі НКВД. Це були: Борзяк і Савчук, що з ними М. Приходькові довелося сидіти в одній камері.

Укр. публіцист Дмитро Борзяк, колишній учасник процесу СВУ, перерізав собі шматком скла вени, бо його багато місяців тортували, протримали 51 день у камері смертників, після чого він

почав харкати кров"ю, і, кінець-кінцем, „засудили" на 15 років політ-ізолятора...

Науковий співробітник Інституту Будівельної Механіки Укр.Академ. Наук Мих. Савчук проколов собі серце загостреною дртиною від ліжка після того, як його 16 день безперервно тортували.

- б) Полтавський — „Чорні дні ежовщини. Спомини советського громадянина"). „Свобода" ч.ч. 149 — 153 за 28. VI. — 3. VII. 1951.
- в) О. Бужанський — „За ґратами ГПУ-НКВД") Надруковано в II числах газ. „Свобода" за другу половину грудня 1950 р.
- г) Р. В. Иванов-Разумник — „Тюрьмы и ссылки: Ежовщина" („Соціалістический Вестник", чч. 8-9, 10, 12 за 1949).
- г) М. Шабле — „В доме предварительного заключения НКВД" „Новий Журнал", XVI і XVII за 1947, Нью Йорк.
- 79) О. Лашенко — „Культурне життя на Україні, Прага, 1941, ст.49.
- 80) Див., наприклад: а) „Промінь", ч. 4 за 1949, рецензію проф. В. Державіна на книжку С. Николишина: „Культурна політика большевиків і український культурний процес".
- б) С. Підгайний — „Укр. інтел. на Соловках" (про Епіка).
- 81) Про це див., наприклад, у згаданій переднійше рецензії на книжку С. Николишина („Промінь", ч. 4, 1949).
- 82) С. Николишин — „Культ. політ. больш.", ст. 42.
- 83) В. С-в — „Останні дні пол. Евг. Коновальця" („До Зброї", ч. 4, 1950, ст. 14).
- 84) О. Болотенко — „Козацтво і Україна", Торонто, Канада, ст. 89; Федір Рогілес — „3 нагоди 17-ліття знищення станиці Полтавської" (Журн. „Вільна Кубань", ч. 2 за 1949 р., ст. 13).
- 85) Український Державник. Календар-Альманах на 1942 рік. Берлін, ст. 74-79.
- 86) Там таки, ст. 65 і 74.
- 87) Там таки, ст. 74.
- 88) Там таки, ст. 74.
- 89) Там таки, ст. 75.
- 90) Там таки, ст. 76.
- 91) Там таки, ст. 76.
- 92) Там таки, ст. 76.
- 93) Там таки, ст. 77.
- 94) Там таки, ст. 78.
- 95) Там таки, ст. 78-79.
- 96) „Народная Правда" (Париж), ч. 7-8, 1950 р., ст. 21-26.
- 97 а) „Вільне Слово" ч. 4, червень 1951, ст. 8 (ОКО — „Болючі теми").
- б) П. Феденко — „Укр. Громадський Рух у XX ст.", стор. 161.
- 98) „Народна Воля", ч. 20 за 31. V. 1951 р. (І. Воловиченко — „3 історії баламутства").
- 99) „Неділя" ч. 2 за листопад 1950 р., ст. 5.
- 100) С. Підгайний — „Укр. інтел. на Соловках", стор. 40.
- 101) Див., наприклад, статтю засудженого у справі СВУ у „Свободі" ч. 75 за 31. III. 1951: „Нас було 45".
- 102) Лист Ортодокса за 16. VII. 1951 р. Наш архів.
- 103) П. Феденко — „Український громадський рух у XX ст.", ст. 141. Підкреслення наше.
- 104) „Свобода" ч. 75, 1951, ст. 2.
- 105) Лист Ортодокса за 16. VII. 51; див. також: С. Підгайний, ст. 13-14. Але ще більш важливим свідченням про спеціальну провокаційну акцію ГПУ, яка була пов'язана з процесом СВУ, є передрукована під час коректи цієї книги заява Василя Михальчука з 1930 р., про яку ми раніше не знали.

Василь Михальчук з Волині, що втік був в наслідок переслідування поляків до УСРР, а потім, потрапивши в лабети ГПУ, втік з УСРР до Чехо-Словаччини, у своїй публічній заяві року 1930 писав: „Уповноважені ГПУ Орловський і Долинський заявили мені (після повороту з Польщі, куди його, облуптавши своїми сітями, ГПУ надіслало було для нав'язання зв'язків з еміграцією, — Д. С.), що в минулому році я для них

нічого не зробив, але вони дадуть мені змогу вчитися при умові, що я буду виконувати їхнє завдання. Якщо я не захочу з ними працювати, то вони пришлють мені шпигунство і розстріляють. Брат (Андрій Михальчук, що раніше за Василя потрапив до УСРР, а там і до рук ГПУ, — Д. С.) також почав намовляти мене стати співробітником ГПУ і також погрожував мені розстрілом. Я бачив, що виходу немає. Я згодився, надіючись, що мені вдасться піти назад до Польщі. На мою долю випало вишукувати студентів-українців, надсилати їм відозви, видруковані ГПУ, але нібито від Союзу Визволення України". (Див.: Ярослав Кутько — "Пекельна машина в Роттердамі" в "Народній Волі", ч. 39 за 2. X. 1952. — Підкреслення наше).

106) "Свобода" ч. 133 за 9. VI. 1951, ст. 2: М. Приходько — "3 камери смертників".

107) Див. наприклад, спогади про суд над СВУ-СУМ в "Українських Вістях" (Н.У.) ч. 45 за 4.VI.1950: Олексій Синаш — „Де ще так судять?”

108) Див., напр.: 1) Підгайний — „Укр. інтел. на Соловках” стр. 13-14; 2) Колишній засуджений у зв'язку із справою СВУ — „Нас було 45” („Свобода” ч. 75 за 31.III.1951); 3) Ця частина праці була вже здана до друку, коли з'явилося оголошення про вихід у світ „Календаря-Альманаха Укр. Нар. Союзу на 1952 р.” із статтею К. Туркала — „Процес Спілки Визволення України”, яку ми вже не могли переглянути.

109) „Свобода” ч. 75, 1951.

110) С. Підгайний — „Українська інтелігенція на Соловках”, стр. 66.

111) „Всеукраїнський Збірник”, кн. II (Вид. Укр. Суходол. Інститут, ч. 10, 1946, на ротаторі), стр. II-16.

112) Д. Діброва — „У царстві червоного царя”, Вид. „Укр. книгарні-накладні”, Париж, 1938, ст. 28.

113) С. Николишин — „Культ. політ. большевиків”, ст. 42.

114) С. Підгайний — „Українська інтелігенція, на Соловках”, ст. 53,69

115) „Свобода” чч. 288-300 за грудень 1950 р.

116) „Свобода” ч. 290 (підкреслення наше).

117) „Свобода” ч. 296.

118) „Свобода” ч. 297-298.

119) „Свобода” ч. 298.

120) „Свобода” ч. 300.

121) а) Ю. Степовий — „В херсонських степах”. 1946.

б) Ф. Ганівський — „Смерть лицаря (до 30-ої річниці отамана Степового-Блакитного)”, „Свобода” ч. 86 за 13. 4. 1951.

122) Віталій Юрченко — „Шляхами на Соловки (Із записок засланця)”. Львів, Вид. „Червона Калина”, 1931, ст. 85-87.

123) Там таки, ст. 88.

124) Там таки, ст. 88-89.

125) П. Феденко — „Україн. громад. рух”, ст. 159.

126) Див. „Український Голос” (Вінніпер), ч. 24 за 13. 4. 1951, ст. 4.

127) Микола Чеботарів — „Лицар без реклами” („Неділя”, ч. 13 (211) за 1951, ст. 3-7).

128) Мій ще недрукований запис розповіді скитальця Бориса Шадиря, зроблений у листопаді 1949 р. під назвою „Повстанська організація Іванова — „Сини обижених батьків”.

129) В. Скуйбіда — „Пам'яті невідомих. Повстання Галаки” („Неділя”, ч. 13 за 1951, ст. 8.

130) а) Дм. С-вій — „Партизанська боротьба на Чернігівщині в 1924 р.” („Народна Воля”, чч. 31 і 32 за серпень 1950).

б) Н. Жигульов — „Степан Несукай” („Новое Русское Слово”, ч. 13,877 за 24. 4. 1950).

131) Ю. Г.-Г. (Горліс-Горський) — „Ave dictator!”. Українське Видавництво, Львів, 1941, ст. 31.

132) С. Підгайний — „Укр. інтеліген. на Соловках”, ст. 39.

132а) І. Наддністрянський — „Східньо-Подільське повстання” („Український Прометей”, ч. 19 за 8. V. 1952, ст. 3).

132б) „Злочин Москви у Вінниці”. Вид. СУМА, Нью Йорк, 1951, ст. 10.

133) В. Скуйбіда — „Пам'яті невідомих. Рябченко і бунт 21 полку” („Неділя”, ч. 13 за 1951, ст. 8-9).

- 134) А. Височенко — “СССР без маски”. Розд. 2: “Бунт бабів” (“Наш Клич”, ч. 16, 1950, ст. 3).
- 134а) “Кавказ” (Мюнхен), ч. 5 (10), май 1952, ст. 17.
- 135) Б. К. — “1930-1933 рр. на Тарашанщині” (“Новий Шлях”, ч. 64, за 18. 8. 1948, ст. 3).
- 136) С. Підгайний — “Укр. інт. на Соловках”, ст. 41-42.
- 136а) Лев Орлигора — “На суд історії”. Вид. “Нова Епоха”, 1946 р., ст. 12-13.
- 137) Про це докладно в моїх спогадах “Розгром Полтави. Фрагменти моїх спогадів із часів визвольних змагань українського народу (1914-1921)”. Ще не друковані.
- 138) О. Бужанський — “За ґратами ГПУ-НКВД” (“Свобода” ч. 294 за 19. 12. 1950).
- 139) Мій ще недрукований запис, що має увійти разом з іншими матеріалами до другої частини „Стежками на Голготу”.
- 140) М. Кекало — “Сталін”. (“Укр. Робітн.” ч. 2 за 13. 1. 1950).
- 141) Дм. Соловей — “Стежками на Голготу”, ч. I, розд. I, п. 4., Вид. “Вільна Громада” у Скрентоні, 1952.
- 142) Дм. Соловей. — “Стежками на Голготу”, ч. I, розд. I, п. 2.
- 143) С. Підгайний. “ Українська інтел. на Соловках”, ст. 53.
- 144) Там таки, ст. 23.
- 145) Л. Дражевська. — “Українська селянка в Парижі” (“Громадянка”, ч. 1-2 за 1949, ст. 13).
- 146) Див.: Дм. Соловей. — “Село в Східній Україні 1929-1933 рр. Оповідання бубнового підсвітського селянина Івана Климка про те, що діялося у Федіївській сільраді, Решетилівського району на Подтащині в 1929-1933 рр.” („Народна Воля”, починаючи з числа 39 і далі за 1950 р.).
- 147) Газ. “Українські Вісті” в Нов. Ульмі, ч. 75 за 15. IX. 1948, ст. 2.
- 148) “Українські Вісті” в Н. У., ч. 79 за 29. IX. 1948, ст. 2.
- 149) Ю. Г.-Г. (Горліс-Горський). — “Ave dictator”, Україн. Видавництво. Львів, 1941, ст. 5-6 і 30. Підкреслення наше.
- 149а) Яр. Славутич — “П’ять людодів і сто родин, засланих на Сибір” (“Наш Вік”, ч. 18-19 за 29. XI. 1949).
- 150) Федір Рогілес. — “3 нагоди 17-річчя знищення станиці Полтавської” (“Вільна Кубань”, ч. 2, грудень 1949).
- 151) Валдим Денисов. — “Массавые акции КРУ і СПУ НКВД” (“Народная Правда”, ч. 9-10 за вересень 1950, ст. 29-30). Підкреслення наші. Див. також загальний опис ситуації на Кубані у спогадах: Г. Кубанська — “Тернистими шляхами”, Вінніпег, 1948 і в книжці: О. Болотенко — “Козацтво і Україна”, Торонто, Канада, 1951.
- 152) Проф. Роберт Паклен — “Світовий мир” (“Овид” в Аргентині, ч. 3-4 за 1951, ст. 3).
- 153) П. Феденко — “Укр. громадський рух у ХХ ст.” ст. 134.
- 154) Там таки, ст. 134.
- 155) Цитовано за щойно згаданою статтею Роберта Паклена “Світовий мир”.
- 156) П. Феденко — “Укр. гром. рух у ХХ ст.”, ст. 134.
- 157) “Свобода” (Нью Йорк), ч. 95 за 24. 4. 1948, ст. 3.
- 158) Див. про це докладніше: Дм. Соловей — “Стежками на Голготу”, ч. I, ст. 60.
- 159) “Народная Правда”, ч. 6, за 1949, ст. 1-2.
- 160) Про голод в Узбекистані та загибель од того голоду понад одного мільйону селян-узбекистанців говорив представник від народів Туркестану — Умерхан-Ахметжан 2. 12. 1951 р. у Мюнхені на з’їзді колишніх репресованих під Советами. Див.: “Українські Вісті” в Нов. Ульмі, ч. 98 за 1951 р., ст. 2.
- 161) “Новый Журнал”, кн. XVIII, 1948, ст. 350.
- 162) “Новый Журнал”, кн. XI, 1945, ст. 378.
- 163) Див. про це: -РО-ЯІ “Чи однаково гнітить большевицький режим усі народи СССР?” (“Українські Вісті” в Н.У., ч. 6. за 1949 р.).
- 164) “Социалистический Вестник” ч. 12 за 31. 12. 1948, ст. 233.
- 165) “Новое Русское Слово” ч. 13.540 за 22. 5. 1949, ст. 2. (Підкреслення наше — Д. С.).

- 165а) Див.: Артур Кестлер про голод на Україні в 1932-1933 рр. (Дм. Соловей — "Стежками на Голготу", ч. I, ст. 52-54).
- 165б) "Неділя", ч. 189 за 28 серп. 1949, ст. 2: "Вітаємо Віллема Чемберліна". — Підкреслення наше.
- 166) Дм. Соловей — "Стежками на Голготу", ч. I, роздділ: "Реєстр селян с. Будьоновики на Харківщині, що загинули під час плянового голоду 1932-33 р., одержаний від Е. Гусар."
- 167) Оповідання Ів. Климка про те, що діялося у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині в 1929-1933 рр. (Дм. Соловей — "Стежками на Голготу", ч. I, розд. I).
- 168) Павло Маляр — "Голод на Україні в 1932-33 рр." ("Українські Вісті" в Нов. Ульмі, ч. 74 за 16. IX. 1951).
- 169) Марк Вишняк — "Вышинский" ("Новый Журнал", XVII за 1947, ст. 243-246).
- 170) Дм. Соловей — "Стежками на Голготу", ч. I, ст. 68.
- 171) Там таки, ст. 67.
- 172) Там таки, ст. 40-41.
- 173) Документи про советське народобвиство. Свідчення Йосипа Панасенка з Полтавщини. ("Народна Воля", ч. 18 за 4. 5. 1950). (Підкреслення наше — Д. С.)
- 174) Дм. Соловей — "Стежками на Голготу", ч. I, ст. 49-52.
- 175) Документи про советське народобвиство. Свідчення Степана Федорівського. ("Народна Воля", ч. 17 за 27. 4. 1950).
- 176) Документи про советське народобвиство. Свідчення Сергія Фурси з Маріупольщини. ("Народна Воля", ч. 10 за 9. 3. 1950).
- 177) "Народна Воля", ч. 17 за 27. 4. 1950.
- 178) Документи про советське народобвиство. Свідчення Йосипа Панасенка з Полтавщини. ("Народна Воля", ч. 18 за 4. 5. 1950).
- 179) "Свобода", ч. 95 за 18. 4. 1948, ст. 3.
- 180) "Народна Воля", ч. 10 за 9. 3. 1950.
- 181) Там таки.
- 182) Дм. Соловей — "Стежками на Голготу, ч. I, ст. 67-69.
- 183) Лев Орлигора — "На суд історії". Вид. "Нова Епоха", (на ротаторі), 1946, ст. 12.
- 184) "Народна Воля", ч. 17 за 17. 4. 1950.
- 185) Дм. Соловей — "Стежками на Голготу", ч. I, розд. I.
- 186) "Свобода", ч. 95 за 28. 4. 1948, ст. 3.
- 187) "Народна Воля", ч. 18, 1950.
- 187а) Ів. Хмельницький — "У країні рабства й смерті", ст. 11.
- 187б) Яр. Славутич — "П'ять людодів і сто родин, засланих на Сибір" (1933 рік у межах однієї сільради) ("Наш Вік", ч. 18-19 за 29 лист. 1949).
- 188) С. Підгайний — "Укр. інтелігенція на Соловках", ст. 26.
- 189) Див.: "Свобода", ч. 67 за 23. 3. 1948 (П. Чайка — "Українська маніфестація в Європі"). "Свобода", ч. 118 за 22. 5. 1948 (Мит. Сріблянський — "Відзначення в Ганновері п'ятнадцятиріччя Голготи України"). "Час", ч. 23 за 6. 4. 1948 ("Велика маніфестація у Фалінгбостелі в пам'ять голоду року 1933"). "Укр. Трибуна", ч. 32 за 10. 6. 1948 ("П'ять хвилин Ельванген у жалобі") тощо.
- 190) Про те, що листування навіть з родичами за кордоном (а в тому числі і в Галичині, що була тоді в межах польської держави) само по собі вважалось вже за злочин, див., наприклад, характерні свідчення родичів декого з тих, що загинули у Вінниці в 1937-1939 рр.: "Злочин Москви у Вінниці", видання Головної Управи СУМА, Нью Йорк, 1951, ст. 38 (свідчення Надії Гончар) і ст. 45 (свідчення Антонії з Ширівської Греблі).
- 191) Див. про це, наприклад, в оповіданні Ів. Климка (Дм. Соловей — "Стежками на Голготу", ч. I, розд. 1).
- 192) о. Іван Чинченко — "Два факти про советський блахман. 2) Одеса спеціально для Ерію" ("Свобода", ч. 142 за 20. 4. 1951).
- 193) Див. уривок із Кестлера у нашій збірці матеріалів: "Стежками на Голготу", ч. I, ст. 52-54.
- 194) Див. про це: Павло Маляр — "Голод на Україні в 1932-33 р. ("Українські Вісті" в Нов. Ульмі, ч. 74 за 16. 9. 1951).

- 195) К. Омелянович — "Справжня мета організації Старобільської округи 1933 р." ("Свобода", ч. 164 за 17. 6. 1951).
- 195а) "Український Голос" (Вінніпег), ч. 19, за 7. V. 1952, ст. 7. — Підкреслення наше.
- 196) Див., напр., матеріал, поданий Е. Гусар у нашій "Стежками на Голготу", ч. I, ст. 61. Взагалі це загальновідомий факт, що про нього знають усі втікачі з України.
- 197) "Стежками на Голготу", ч. I, ст. 62.
- 198) "Документи про советське народовбивство" ("Народна Воля", ч. 10 за 9. 3. 1950).
- 199) "Свобода" ч. 164 за 17. 4. 1951. Підкреслення наше.
- 200) О. Кейс — "По сторінках російської преси" ("Свобода", ч. 47 27 лют. 1952). Підкреслення наше.
- 201) "Свобода", ч. 164 за 17. 6. 1951. Підкр. наше.
- 201а) Володимир Петрівський — "Рожеві окуляри й тверда дійсність" ("Свобода", ч. 119 за 10. V. 1952).
- 202) П. Берлін — "Во что Сталин обошелся России" ("Народная Правда", ч. 6 за 1949, ст. 2).
- 203) Там таки, підкр. наше.
- 204) Ів. Німчук — "595 днів советським в'язнем" (Катоц. укр. часопис "Світло", ч. 23 за 15. 12. 1949).
- 205) "Przegląd Polski", ч. 7, 1948, ст. 14.
- 206) С. Сосновий — "Правда про голод на Україні в 1932-33 рр." ("Українські Вісті" в Нов. Ульмі, ч. 10 і 11 за 2 і 5 лют. 1950).
- 207) Н. С. Тимашев — "Обречена ли Россия" ("Нов. Журнал", XVII, 1947, ст. 165).
- 208) С. Шелухін. — "Звідкіля походить Русь". Прага, 1929.
- Подаючи цю цитату за "Историей русской этнографии" А. Н. Пипіна, т. III, СПб, 1891, ст. 2, Шелухін додає, що про це ж пише й другий рос. вчений Вол. Буданов в "Обзор...", стор. 18, 117, 118, 126, 199 тощо, та В. Ключевський у "Сказаниях иностранцев о Московском государстве", Петроград, 1918, ст.: 198, 241, 243, 299 тощо.
- 209) А. Височенко — "СССР без маски" ("Наш Клич", ч. 17, 1950, ст. 3).
- 210) С. Шварц — "Демографическое лицо России" ("Нов. Журнал", VIII, 1944, ст. 229).
- 211) "Енциклопедія Українознавства", т. I, ст. 152.
- 212) Там таки, ст. 153.
- 213) Там таки, ст. 153.
- 214) Проф. Т. С. "Зміни в складі населення під советами" ("Народна Воля", чч. 19-32 за 1950).
- 215) "Енцикл. Українознавства", т. I, ст. 153.
- 216) І. Д-ць: "Як катовано село" ("Україн. Комбатант", ч. I, На чужині, 1947, ст. 22-24).
- 217) "Документи про советське народовбивство. Свідчення Ст. Федорівського" ("Народна Воля", ч. 17 за 27. 4. 1950).
- 218) Лев Орлигора — "На суд історії". Вид. "Нова Епоха", 1946, ст. 12. (Вид. на ротаторі.)
- 219) Г. Кубанська — "Тернистими шляхами", 1948, накладом автора, друком "Нового Шляху", Вінніпег, ст. 52. Підкресл. наше.
- 220) Г. Кубанська — "Тернистими Шляхами". Вінніпег, 1948, ст. 42-44.
- 221) Проф. Роберт Паклен — "Біла Книга. Національна й соціальна політика советів на службі московського імперіалізму". (Циклостил), ст. 33.
- 222) Там таки, ст. 48.
- 223) В. Гришко — "Третій постріл. Згадки й думки з приводу замаху Миколи Лемника у Львові 26. 10. 33". ("Укр. Вісті в Н.У.", ч. 83 за 1948).
- 224) "Укр. Вісті" в Н.У., ч. 96 за 28. 11. 1948, ст. 3.
- 225) В. С. — "Сторінка з історії "Розстріляного відродження". Трагедія Геологічної Служби України". ("Укр. Вісті" в Н.У., ч. 87 за 27. 10. 38).
- 226) Іван Гладун — "Вони вчили мене зради". ("Укр. Вісті" в Н.У., ч. 17 за 25. 2. 1948, ст. 3).
- 227) С. Николишин — "Культурна політика большевиків", ст. 43. — Підкресл. наше.
- 228) Г. Кубанська — "Терн. Шляхами", ст. 56.

- 229) Там таки, ст. 52.
 230) Там таки, ст. 59-61.
 231) С. Николишин — "Нац. у літературі", ст. 38. — Підкресл. наше.
 232) С. Кокот — "Доля українських письменників під большевиками" ("Голос Сучасности", зошит I, ст. 15-26).
 233) Цитовано за С. Николишином "Нац. у літературі", ст. 14.
 234) Там таки, ст. 36. — Підкресл. наше.
 235) М. Філомеля — "Український Літопис. Календар істаричних подій", під датою 15-18 грудня 1934.
 236) "Укр. Вісті" в Н.У., ч. 17 за 1948, підкр. наше.
 237) "Укр. Вісті" в Н.У., ч. 97 за 1948.
 238) Цитовано за С. Николишином "Нац. в літерат.", ст. 39.
 239) Там таки, ст. 36.
 240) С. Кокот — "Доля укр. письм.", ст. 20.
 241) С. Николишин — "Нац. у літ.", ст. 16.
 242) С. Кокот — "Доля укр. письм.", ст. 20.
 243) "Голос Сучасности", зош. I, ст. 15-16.
 244) Й. Гірняк — "Славний, але трагічний ювілей". ("Свобода", ч. 78 за 29. 3. 1952, ст. 2-3).
 245) Там таки.
 246) Докладніше про це у моїй праці "Розгром Полтави. Фрагменти моїх спогадів з часів визвольних змагань українського народу (1914-1921 рр.)".
 247) а) Інж. М. Ш-ко: "Ухта-Печорський конштабір" ("Український Прометей", чч. 18-21 за квітень-травень 1952 р.).
 б) Михайло Млаковий (Михайло Дзуль): "Відкритий лист до д-ра Гюлетта Джонсона, настоятеля Кентерберійського Собору, Англія, до пані Ежени Коттон, голови Міжнародної Демократичної Федерації Жінок і до pana Фредеріка Жоліо-Кюрі, голови Світової Ради Миру, Франція" ("Наш Вік" в Торонто, ч. 10 за 27. 10. 1951, ст. 2, 7).
 в) Ів. Хмельницький: "У країні рабства і смерті", вид. "Самостійна Україна", Чикаго, ст. 40-78.
 248) О. Лентулова: "На Урало-Кузнецком Комбінате" ("Народная Правда", ч. 2 за квітень 1952, ст. 5-6). Підкреслення наше.
 249) З цього погляду цікавою є стаття-спогад росіянина В. Данілова у "Народной Правде" ч. 2 за 1952 р. під наголовком: "Как укреплялася дальневосточная граница".
 250) В. Жирмунт: "Экономическая функция террора" ("Социалистический Вестник", ч. 6 за 1949, ст. 117-118). Підкр. наше.
 251) Цитовано за брошурою: В. І. Гришко — "Дві російські акції — одна українська відсіч". Вид. ДОБРУС, Нью Йорк, 1951, ст. 11. Підкр. наше.
 252) Ів. Хмельницький — "В країні...", ст. 83.
 253) М. Приходько — "На роздоріжжях смерті". Вид. "Тризуб", Вінніпег, 1949, ст. 68. Див. також ст. 5-6.
 254) В. Кондрашов — "Как я служил в Союзном Контрольном Совете" ("Народная Правда", ч. 1 за 15. 3. 1952, ст. 5). Підкр. наше.
 255) Див., наприклад, Ів. Хмельницький — "В країні...", ст. 82.
 256) а) Т. Д. — "Свідок Вінницьких розкопок" ("Свобода", ч. 144 за 5. 6. 1952;
 б) Ів. Хмельницький — "В країні...", ст. 82.
 257) Ів. Хмельницький, ст. 82.
 258) "Новий Шлях" (Вінніпег) ч. 30 за 19. 4. 1950 і ч. 37 за 13. 5. 1950.
 259) "Овид" (Буенос Айрес), ч. 5 за 1950, ст. 14-16.
 260) Ів. Хмельницький, ст. 79-100.
 261) "Злочин Москви у Вінниці", Нью Йорк, 1951, вид. Головної Управи Спілки Української Молоді Америки.
 262) а) "Нові Дні" (Торонто), ч. 27 за квітень 1952, ст. 13-16;
 б) "Народна Воля" (Скрентон), ч. 18-19 за травень 1952.
 263) а) "Свобода" в США, ч. 98 за 18. 4. 1952;
 б) "Укр. Вісті" в Німеччині, чч. 33-34 за 1952;
 в) "Укр. Прометей" в США, ч. 18 за 30. 4. 52;
 г) "Народна Воля", ч. 17 за 24. 4. 52;
 г) "Укр. Голос" в Канаді, ч. 17 за 23. 4. 52.
 264) "Социалистический Вестник", ч. 12 за 1948, ст. 233-234.

- 264а) Олег Чех — "О Виннице надо помнить" ("Народная Правда", ч. 17-18 за 1951, ст. 29-32).
- 265) "Укр. Вісті" в Н.У., ч. 98 за 9. 12. 1951: "Ключ до "Парку Культури й Відпочинку". Підкресл. наше.
- 266) "Укр. Голос" (Вінніпер), ч. 17 за 23. 4. 52.
- 267) "Укр. Прометей", ч. 15 за 10. 4. 52: "Сенатор Лімен говорить про Вінницю".
- 268) а) Ів. Хмельницький, ст. 91;
б) "Злочин Москви"... , ст. 23.
- 269) "Нові Дні", ч. 27 за 1952.
- 270) а) Ів. Хмельницький, ст. 92;
б) "Злочин Москви"... , ст. 26.
- 270а) Див. про це докладніше в нашій статті: "Даймо науково опрацьоване видання матеріялів про Вінницю" ("Свобода", ч. 219 за 20. VIII. 1952).
- 271) а) Ів. Хмельницький, ст. 89;
б) І. Розгін, ст. 14.
- 272) "Социалистический Вестник", ч. 12, 1948.
- 272а) "Народная Правда", ч. 17-18 за 1951, ст. 31.
- 273) М. Селешко — "Причинок до історії Вінницьких могил" ("Новий Шлях", ч. 37 за 13. 5. 1950).
- 274) Ярослав Кутько — "Пекельна машина в Роттердамі" ("Народна Воля", ч. 22 за 29. 5. 52).
- 275) М. Приходько — "На роздоріжжях"... , ст. 28-29.
- 276) Ів. Хмельницький, ст. 99-100.
- 277) Леонтій Форостівський — "Слідами мучеництва України. Хутір Биковня та Бабин Яр у Києві" ("Свобода, ч. 179 за 4. 8. 1950. Див. також: "Овид", ч. 9 за 1950).
- 278) А. Васильченко — "Биковнянське гробовище" ("Укр. Прометей", ч. 23 за 5. 6. 1952).
- 279) М. Приходько — "На роздоріжжях"... , ст. 68-69.
- 280) Очевидець — "Український "Малий Катинь" у Надвірній ("Свобода", ч. 182 за 8. 8. 50).
- 281) М. Приходько — "На роздоріжжях"... , ст. 104, підкресл. наше.
- 282) Там таки, ст. 103-104.
- 283) "Укр. Вісті" в Н.У., ч. 82 за 9. 10. 1948: "Україна — колонія Москви".
- 284) "Укр. Вісті" в Едмонтоні, ч. 8 за 21. 2. 1950: "Де поділися 2 мільйони українців?"
- 285) "Народна Воля", ч. 43 за 15. 11. 1951: "Україна — твердиня спротиву".
- 286) Найновіші відомості (подані Ярославом Гайвасом), які докладно змальовують додаткові моменти з провокаторської діяльності Кіндрата Полуведька в 1941-1942 рр., з'явилися під час останньої коректи цієї праці в статті Ярослава Кутька — "Пекельна машина в Роттердамі" ("Народна Воля", ч. 46 за 20. XI. 1952). У цих відомостях Ярослав Гайвас подає, що Полуведько назвав себе при першій зустрічі з ним у Львові "професором Дібровою з Харкова". Згадує він також, що Полуведько перед Другою світовою війною був у Франції. Отже важливо з'ясувати, чи не був К. Полуведько, він же "проф. Діброва з Харкова", автором брошури "У царстві червоно царя", що її року 1938 видала Українська книгарня-накладня в Парижу, і на якій позначено, що її автором є Д. Діброва.
- Якщо виявиться, що Д. Діброва і К. Полведько-Діброва це одно й те ж (а це мусять знати ті, що її видавали), то тоді згадана передніша брошура, як продукт праці НКВД (а воно нічого без певної мети не робить) мусить притягти до себе особливу увагу дослідників.
- Важливим також є, щоб усі (харків'яни і нехарків'яни), хто знає будь-що про діяльність К. Полуведька (Діброви), подали свої відомості в пресі.

КНИЖКИ, ЯКІ ВИСВІТЛЮЮТЬ СОВЕТСЬКУ ДІЙСНІСТЬ!

Хочете знати правду:

... про життя українців під московсько-комуністичною
займанщиною ...

... про боротьбу українського народу за своє визво-
лення ...

... про методи московсько-большевицького народовбив-
ства ...

... про симптоми виродження московського народу,
то обовязково прочитайте книжки:

СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ Олени Звичайної \$1.65

НЕПЕРЕМОЖНА УКРАЇНА Данила Лобая \$1.50

ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ Ол. Гай-Головка .. \$2.25

ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ В. Чапленка \$2.00

НЕДОСТРІЛЯНІ С. Підгайного \$2.00

НА РОЗДОРІЖЖЯХ СМЕРТИ М. Приходька \$1.35

МАРА КОМУНІЗМУ М. Дурделли \$0.50

ПЛЯН ДО ДВОРУ Тодосія Осьмачки \$1.25

Названі книжки здобули серед українського громадян-
ства на еміграції загальне признання. Наклади їх вичер-
пуються. Тому поспішіть вислати замовлення на адресу:

UKRAINIAN VOICE

P.O. BOX 3626, STA. B.,

WINNIPEG, MAN.

10% вартости кожної проданої книжки буде передано до Фінансового Ресорту В.О. УНРади для створення Видавничого Фонду УНРади.